

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI
O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI

E.G'OZIYEV

UMUMIY PSIXOLOGIYA

Psixologiya mutaxassisligi uchun darslik

Toshkent - "Universitet" – 2002

Mazkur darslik umumiy psixologiya faniga bag'ishlangan bo'lib, psixologiyaga kirish, shaxs va uning individual-tipologik xususiyatlari to'g'risidagi materiallarni o'zida mujassamlashtirgan. Darslikning o'tmishdoshlaridan farqi shundaki, unda barcha psixologik kategoriyalar, muammolar yangicha metodologik yondashuv negiziga suyangan holda talqin qilinadi. Uning birinchi qismida psixologiyaning predmeti, tadqiqot metodlari, printsiplari, psixikaning evolyutsion taraqqiyoti, faoliyat va ongning psixologik tahlili umumlashtirilgan.

Darslikning ikkinchi qismida shaxs to'g'risida tushuncha, uning tuzilmasi, nazariyalari, asosiy metodlari, shaxs eshtiyojlari, motivatsiyasi, qiziqishi, emotsiyasi (hissiyoti), xarakteri, irodasi, qobiliyati, temperamenti, bilish jarayonlari hamda ularning jahon psixologiyasi fanida o'rganilishi masalalari o'z ifodasini topgan.

Darslik psixolog mutaxassislarni nazariy va amaliy ma'lumotlar bilan qurollantirish imkoniyatiga ega. Darslik psixolog mutaxassislarga, aspirantlarga va oliy maktab o'qituvchilariga mo'ljallangan.

TAQRIZCHILAR: T.N.Qori-Niyoziy nomidagi O'zbekiston pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot instituti bo'lim boshlig'i, psixologiya fanlari nomzodi, dotsent M.Sh.Rasulova

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zMU ijtimoiy psixologiya kafedrasida dotsenti R.Yu.Toshimov

MAS'UL MUHARRIR: Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zMU ijtimoiy psixologiya kafedrasida dotsenti M.M.Mamatov

O'zMU o'quv metodik Kengashining 2002 yil Majlis qarori bilan nashrga tavsiya etilgan. "Universitet" nashriyoti, 2002.

MUQADDIMA

Yigirma birinchi asr fan va texnikaning yangi bir yuksalish pallasiga kirganligi bilan, shuningdek, qarama-qarshi tizimlar barham topganligi bilan o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. XXI asr jahon sivilizatsiyaga oltin harflar bilan bitilgan son-sanoqsiz zar varaqlarga ega bo'lishi bilan birga ekologiya muammolarining yuzaga chiqarganligi tufayli boshqa asrlardan keskin ajralib turadi. Er kurrasida farovonlik, mo'l-ko'lchilik, tinch, osoyishta hayot bo'lishi uchun qit'alararo, millatlararo hamkorlik yo'lga qo'yilishi, ekologiyani musaffolashtirish uchun strategik qurollar va texnologiyani zararsizlantirish, ona zaminni va moviy osmonni avaylash lozim. Yer farzandi degan nuqtai nazar bilan jahondagi millat va elatlarni hamkorlikka undash orqali abadiylik qonuniyatini saqlab qolish mumkin, xolos.

Ma'lumki, jamiyat va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni tadqiqot etishga mo'jallangan fanlardan bittasi psixologiya hisoblanadi. Psixologik bilimlarni ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida tatbiq etish ko'lami kengayib borishi uning mas'uliyati va nufuzi ortayotganligidan dalolat beradi. Xuddi shu bois psixolog mutaxassislariga nisbatan ijtimoiy buyurtmaning ko'payishi ularni hozirgi zamon talabiga javob beradigan darajada tayyorlashni taqozo qilmoqda. Istiqlol harofati tufayli ilmiy yondashuvlarga, oldingi metodologik muammolarga xolisona munosabatda bo'lish imkoniyati vujudga keldi.

Mamlakatimiz prezidenti I.A.Karimov asarlarida, O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risidagi qonun" da, "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"da, "Milliy g'oya va milliy istiqlol mafkurasi" hujjatida mutaxassislar oldiga ulkan talablar va mas'ul vazifalar yuklamoqda. Ana shu vazifalarni amaliyotda o'z ifodasini toptirishda umumiy psixologiya fani muhim rol o'ynaydi. Mutaxassislar tayyorlash jarayonida umumiy psixologiya fani kasbiy bilimlar, ko'nikmalar va malakalarni shakllantirish borasida ustuvor o'rin egallaydi. Shuning uchun psixolog ixtisosligiga ushbu fan uch yil mobaynida o'qitiladi.

Mazkur qo'llanma umumiy psixologiya dasturiga asoslangan holda yaratilgan bo'lib, talabalar uchun zarur materiallar izchil ravishda, muayyan tartibda joylashtirilgandir. Umumiy psixologiya o'quv qo'llanmasi 2 jilddan iborat bo'lib, birinchi kitobda umumiy psixologiyaga kirish, shaxs va uning individual-tipologik xususiyatlariga bag'ishlangan materiallar jamlangan. Ikkinchi kitobda bilish jarayonlari yuzasidan ma'lumotlar umumlashtiriladi. Nazariy va amaliy materiallar nisbati maqsadga muvofiq taqsimlangan bo'lib, nazariya bilan amaliyot birligi printsipiga to'la rioya qilingan.

Qo'llanma psixologiya mutaxassisligining bakalavriatura bosqichi uchun mo'jallangan.

BIRINCHI BO'LIM PSIXOLOGIYAGA KIRISH

I BOB PSIXOLOGIYA FANINING PREDMETI

1. Psixologiya haqida tushuncha

Jahon fanlarining muayyan qonuniyatlarga asoslanib turkumlarga kiritilishiga ko'ra, psixologiya fani bu tizimda nufuzli o'rin egallashiga barcha obektiv hart va haroitlar yetarlidir. Qat'iy ishonch bilan aytilgan fikrning zamirida bir qator muhim ham tabiiy, ham ijtimoiy omillar yotishi shak-shubshasizdir. Chunki, psixologiya fani insoniyat tomonidan kashf qilingan fanlarning ichida eng murakkabi bo'lib, biosferik ta'limotdan kelib chiqqan holda psixika yuksak darajada tashkil topgan materiyaning xususiyatini aks ettiruvchi kategoriya sifatida o'rganilib kelingan. Lekin bugungi kunda neosferik ta'limotga binoan fazoviy munosabatlar, sayyoralararo aloqalar, o'zaro ta'sirlar, moddalar, zarrachalar, nurlar harakati, almashinishi, qo'shilishi to'g'risida mulohazalar, faraziy asosda bo'lsa ham, yuritilmoqda.

Ayniqsa, biosferaga kirib kelayotgan moddalarning o'zaro birikuvi, muayyan fazoviy maydonning hosil qilishi, to'planishi inson tana a'zolariga ijodiy ta'sir ko'rsatishi, natijada favquloddagi holatlar sodir bo'lishi, kashfiyotlar yuz berishi, intuitiv (lotincha "intueri" sinchkovlik, diqqat bilan qaramoq yoki ichki sezgirlik demakdir) shakldagi ruhiy holatlarning kuchayishi namoyon bo'lishi mumkin. Bular qatoriga telepatik (yunoncha "tele" uzoqni "pathos" sezaman degan ma'no anglatadi) samaralar, o'ta sezgirlik, ekstrasenzitivlik (lotincha "extra" o'ta, "sensus" sezgirlik degani), ekstrasenslik (lotincha "extra" o'ta, "sensus" his qilaman ma'nosini bildiradi) kabi psixologik holatlarning kechishi sabablarini kiritisa bo'ladi.

Shuningdek, omadsizlik, ichikishlik, kasalning intizor kutishi, nasib etmaslik, ishqiy kechinmalar, tushda ayon bo'lish kabi ruhiy holatlar, hodisalar hanuzgacha ishonchli dalillar bilan tushuntirib berilgani yo'q. Ammo bu borada bilish ob'ekti (lotin. "objectum" jism demakdir) bilan sub'ektining (lotin. "subjectum" tashqi olamni biluvchi inson) birikuvida psixologiyaning qulay imkoniyatga ega ekanligini ta'kidlab o'tish o'rinlidir. Ushbu fikrni yaqqollashtirish maqsadida ayrim misollar va talqinlarni qaytadan tahlil qilib o'tamiz.

Jumladan, chaqaloq dunyo yuzini ko'rishdan e'tiboran idrokida tevarak-atrofnii va unga mehriyosi bilan termilayotgan kishilar muhitini aks ettira boshlaydi, dastavval ob'ektiv (tashqi) va sub'ektiv (ichki, odamlar o'rtasidagi) muhitga moslashish sodda instinktlar (lot."instinctus" tabiiy qo'zg'atuvchi, tug'ma xususiyat demakdir), hartsiz reflekslar (lot."reflexus" aks ettirish) yordamida oddiy ta'sirlanish va taassurot tarzida namoyon bo'ladi. Taraqqiyotning mazkur davrida u o'zligini tushuna va anglay olmaydi, hatto buning yuzaga kelishi haqida mulohaza yuritishi ham aslo mumkin emas. Bola bir yoshgacha davrda tez sur'atlar bilan rivojlanadi, yil davomida uning jismoniy a'zolari 50 foizgacha takomillashishi

mumkin. Jismoniy o'sish-psixik (ruhiy) taraqqiyotni tezlashtirishga puxta zamin hozirlaydi, natijada ko'rish, ushlab, yurish, talpinish, g'azablanish va quvonish, samimiylik ham beg'uborlik singari insoniy tuyg'ulari vujudga keladi, nutq faoliyati paydo bo'lishi uning tushunish darajasini yangi bir sifat bosqichiga ko'taradi. Psixikaning muayyan xususiyatlari, holatlari, hodisalari, xossalari, sifatleri, fazilatleri, qonuniyatlari orqali moddiy dunyoni tushuna boradi va unda o'z faoliyatining mazmunida barcha ob'ektlarni amalga oshira boshlaydi. Bolalik dunyosining ichki murakkab qatlamlaridan asta-sekin " o'zlik" ni, shaxsiy "men" likni tushunish tuyg'usi, sezish, his qilish jarayonlari shakllana boshlaydi hamda u yoki bu har xil xususiyatli to'siqlarni yengish imkoniyati ro'yobga chiqadi.

Mazkur taraqqiyot bosqichi psixologiya fanida "men" davri yoki " o'zlik"ni anglash davri deb yuritiladi, u bolada nutq paydo bo'lganidan boshlanib, bir necha rivojlanish bosqichlarini o'z ichiga qamrab oladi. "Men" davrining anglashilgan shakllari va ko'rinishlarining namoyon bo'lishi o'smirlik davriga to'g'ri keladi. O'smirlik davrida o'g'il va qizlarning ruhiyatida o'zlikni anglashga bog'liq bir talay muammoli savollar va ularning turmushda qaror toptirish tuyg'ulari, istaklari, orzulari paydo bo'lib, ko'pincha bu narsalar yakka shaxsning "kimligi", "qandayligi", "kimga va nima uchun kerakligi" ga yo'naltiriladi. Bolaning psixik xususiyatlari, funktsiyalari (lot. "function" ijro etish, bajarish degan ma'no anglatadi) uni qurshab turgan jonli va jonsiz tabiat ajoyibotlarini jismoniy va ijtimoiy vositalar orqali egallash uchun xizmat qiladi.

Xuddi shunga o'xshash o'zligini anglash jarayoni insoniyatning barcha tarixiy va evolyutsion (lot. "evolution" tabiiy ravishda o'zgarish) taraqqiyoti davrlariga xos xususiyat sanaladi. Ibtidoiy jamiyatda kishilarning kuch-quvvati yashash uchun kurashga va tashqi dunyoni egallashga sarflangan, ana shu tariqa tabiat haqidagi dastlabki bilimlar, tajriba saboqlari orqali o'zlashtirilgan. Yarim yirtqich holatdagi ajdodlarimiz olovni kashf qilganlar, yovvoyi hayvonlarni ovlaganlar, tabiat ne'matlaridan bahramand bo'lganlar va xuddi shu qabilda tabiat bilan tanisha boshlaganlar, moddiy dunyoning saxiyliqi, tabiatning ehsonlari va ofatlari, hayvonot olamini madaniylashtirish (xonakilashtirish), yer ilmini o'rganish bo'yicha bilimlarning to'planishi natijasida inson tabiatning qulligidan qutila borgan soniyadan e'tiboran o'zligini (kimligini) anglash imkoniyati tug'ila boshlagan.

Lekin u davrning odamlari bolaga o'xshab o'zligini oqilona, odilona, omilkorlik bilan tasavvur eta olmaganlar. Insoniyat taraqqiyotining tarixiy davrlarida kishilarda ichki ruhiy imkoniyatlar yuzaga chiqa boshlagan, tug'ma mayl va layoqatlar alomatleri asta-sekin iste'dodga, qobiliyatga aylana borgan. Ammo bu jarayon birining o'rniga ikkinchisini mexanik (yunoncha "mechanike" qurol yoki sodda tarzda demakdir) ravishda yuzaga kelganligini bildirmaydi, balki, aksincha, murakkab sifat o'zgarishlari, organlarning takomillashuvi, tajribalarda to'plangan tatbiqiy bilimlar tartibga solinayotganligini ifodalaydi.

Insonning jismoniy (biologik), ruhiy (psixik), ijtimoiy (sotsial) rivojlanishi natijasida yer kurrasida moddiy dunyo, ma'naviyat, yozuv, san'at, adabiyot, fan, texnika yaratilgan. Bularning zamirida inson tafakkuri, ongi, aql-zakovati, kuchli irodasi, mustahkam xarakteri (yunoncha "character" qiyofa, xislat degani),

ijodiyoti, xayolati yotadi. Insoniyat taraqqiyotining muayyan bosqichida odam o'zini hayajonlantirgan, taajjubga solgan savollariga javob izlash imkoniyati vujudga kelgan. Buning natijasida "Inson qanday fikrlaydi?", "Odam qanday yangilik yaratishi

mumkin?", "Ijod qilish qay yo'sinda paydo bo'ladi?", "Moddiy dunyoni qay tariqa bo'ysundirish mumkin?", "Aql-zakovatning o'zi nima?", "Insonga uning ichki ruhiy dunyosi qaysi qonunlar asosida bo'ysunadi?", "Inson o'ziga-o'zi ta'sir o'tkaza oladimi?", "O'zgalarga-chi?" kabi turli-tuman muammolar yechimini qidirishga harakat qiladi. Mana buning barchasi psixologik bilimlar tug'ilish nuqtasini vujudga keltiradi va ana shu daqiqadan boshlab inson o'zini o'zi angelaydi. Binobarin, psixologik bilimlar namoyon bo'lishi o'zini o'zi anglashni omiliga aylanadi, ular borgan sari tobora uyg'unlashib, mutanosiblashib borib, izchil, uzluksiz aloqaga o'sib o'tadi.

Bebaho ahamiyatga ega bo'lgan insoniyatning buyuk yutug'I - bu tafakkurning kashf qilinishiga olib keldi. Avvallari uning fikri, xayoli tashqi dunyoni egallashga qaratilgan bo'lsa, tafakkur kashf qilingan davrdan boshlab sub'ekt-ob'ekt (inson fikrlashi tashqi olamga qaratilgan) munosabati o'rnini sub'ekt (insonning fikri o'zini o'zi anglashga yo'naltirilgan) munosabati egallay boradi. Demak, inson ob'ektiv dunyoni sub'ektiv tarzda aks ettirish orqali o'zini o'zi tadqiq qilishdek murakkab, qaltis ishni amalga oshirishga qaror qiladi. Ana shu boisdan, psixologiya fanining vazifalari ko'lamini kengaytdi, murakkablashdi, ichki tarkibida keskin burilish yasab, o'z predmetiga insonni ilmiy jihatdan o'rganishdan tashqari o'zini o'zi anglashni ham kiritdi.

Psixologiya faninig boshqa fan sohalaridan farqli tomoni shundan iboratki, uning amaliy, tatbiqiy jihatlari mavjud bo'lib, ijtimoiy turmushning barcha jabhalarida bevosita qatnashadi, muayyan darajada ta'sir o'tkazadi. Psixologiya boshqa fanlardan farqli o'laroq o'z tatbiqiy ma'lumotlari, natijalarining ko'pqirra, ko'pyoqlama ekanligi bilan tubdan ajralib turadi va mutlaqo boshqa sifat ko'rsatkichiga ega. Ayniqsa, bu borada o'zini o'zi boshqarish alohida ahamiyat kasb etadi, shuning uchun u tabiatni o'rganish ilmidan tafovutlanib, o'zining psixik jarayonlari, funktsiyalari, holatlari, hissiyoti, irodasi, xarakteri, temperamenti kabilarni boshqarishda o'z aksini topadi. Inson o'zini angelay borib, o'z insoniy xislati, xususiyati, sifati, xulqini o'zgartirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Hozirgi kunda jahon psixologiyasi fani o'zini o'zi boshqarish va takomillashtirish, o'zini o'zi qo'lga olish, o'ziga o'zi buyruq berish, o'zini o'zi tarbiyalash bo'yicha boy materiallar to'plagan, bu esa o'z navbatida inson munosabati, maqsadi, holati, kechinmalari o'zgarishi va yangidan yaralishi haqida ilmiy-tatbiqiy ma'lumotlar beradi, kundalik turmush psixologiyasi rang-barangligini ta'minlab turadi. Psixologiya inson psixikasini aniqlash, shakllantirish, yangi haroitga ko'chirish, takomillashtirish, rivojlanish dinamikasini ta'minlash, yangi sifat bosqichiga o'tishini qayd qilish imkoniyati borligi bilan o'ta amaliy, tatbiqiy fanga aylangandir. Psixologiya fanining sohaları uning amaliyot uchun muhim ahamiyat kasb etishidan dalolat beradi (huquqshunoslik psixologiyasi, klinik psixologiya, mehnat psixologiyasi, savdo psixologiyasi, sotsial psixologiya, pedagogik psixologiya, maxsus psixologiya, sport psixologiyasi va hokazo).

Psixologiya amaliy, tatbiqiy jihatdan o'z predmetiga ega bo'lib, amaliy sotsial psixolog, injener

(muhandis) psixolog, oilaviy psixoterapevt, tibbiyot psixologi, maktab psixologi kabi sohalarni o'z ichiga qamrab olgandir.

Yuqorida bildirilgan fikrlarga yakun yasab, shu narsani alohida ta'kidlab o'tish kerakki, psixologiya fani ko'hna tarixga ega bo'lishga qaramay, u juda navqiron fandir, chunki ilmiy psixologiya nemis psixologi V.Vundt tomonidan 1879 yilda Leyptsig (Germaniya) universitetida asos solingan birinchi eksperimental laboratoriya ochilishidan boshlanadi. Shuning uchun endigina refleksiyaning (lotincha "reflexus" o'zining ruhiy holatini tahlil qilish degani) ilmiy jihatdan o'rganishni psixologiya fani predmeti tarkibiga kiritish davri (mavridi) keldi.

Psixologiya fani tabiatshunoslik fanlari va falsafa negizida paydo bo'lgan bo'lib, to hanzugacha uning na gumanitar, na tabiiy fanlar qatoriga kiritilishi aniqlangani yo'q, lekin shunga qaramasdan, uni har ikkala yo'nalishdagi sohalar bo'yicha to'plangan ma'lumotlar, qonuniyatlar birlashuvining mahsuli deb atash mumkin. Ammo psixologiyaning tarkibida ham gumanitar, ham ijtimoiy bilimlar mavjud bo'lishidan qat'iy nazar, u alohida xususiyatga ega bo'lgan mustaqil fandir.

Psixologiya fanini tahlil qilishda uning qay fan sohasi bilan aloqasini aniqlashdan ko'ra ilmiy va kundalik turmush psixologiyasi o'rtasidagi munosabat to'g'risida mulohaza yuritish maqsadga muvofiqdir. Ma'lumki, har qanday fan negizida odamlarning turmush va amaliy tajribasi muayyan darajada o'z aksini topgan bo'ladi. Masalan, kimyo predmeti moddalarning xususiyatlari, ularning zichligi, og'irligi, o'zaro birikuv to'g'risidagi kundalik turmush bilimlariga suyanadi, matematika fani sonlar, miqdoriy munosabatlar, geometrik shakllarning xossalari, trigonometrik funktsiyalar haqidagi inson tasavvurlari asosiga quriladi. Lekin psixologiya yuzasidan ana shunday mulohazalar yuritish yoki bildirish mumkin emas, chunki uning zamirida tubdan boshqacha o'ziga xoslik yotadi. Har qaysi shaxs kundalik turmushning o'ziga xos psixologik bilimlarini egallagan bo'lib, o'z saviyasi, salohiyati bilan turlicha kamolot ko'rsatgichiga egadir, hatto turmush tajribasida to'plangan bilimlar ilmiy psixologik bilimlardan ustunroq turishi ham mumkin ("Qari bilganni - pari bilmas"). Chunki, yirik yozuvchilar (shaxslararo munosabat va muomala, muloqot xususiyatlari yuzasidan kuzatuvchanlikka egadirlar), vrachlar, o'qituvchilar, savdogarlar uzluksiz ravishda kishilar bilan muomalaga kirishishlari natijasida ularning ichki dunyosi va xulq-atvoriga oid bilimlar bilan yuksak darajada

qurollangandirlar. Lekin har qanday insonda ham ozmi yoki ko'pmi psixologik bilimlar mavjuddir, buning dalili sifatida odamlarning bir-birlarini tushunishlari, ta'sir o'tkazishlari, xulq-atvor oqibatini oldindan bashorat qilish, kishining yakka hol xususiyatlarini hisobga olgan holda unga yordam ko'rsatishni ta'kidlab o'tishning o'zi kifoya.

Endi kundalik turmushning psixologik bilimlari bilan ilmiy psixologik bilimlar o'rtasidagi tafovutlar yuzasidan mulohaza yuritish ayni muddaodir. Kundalik turmushga oid psixologik bilimlar, dastavval, yaqqol va alohida olingan holat, vaziyatni o'z ichiga qamrab oladi. Masalan, sinchkov bola o'z muddaosiga

yetish uchun otasiga, onasiga, buvasiga, opasi hamda akasiga har xil uslub bilan ta'sir o'tkazadi, turlicha vositalardan foydalanadi. U ko'zlangan maqsadiga erishish uchun katta yoshdagi odamlarning individual-tipologik xususiyatlarini hisobga olgan holda ish tutadi. Kundalik turmushga oid psixologik bilimlar aniq vaziyatga qaratilganligi, biror shaxsga yo'naltirilganligi bilan ilmiy psixologik bilimlardan farq qiladi.

Ilmiy psixologiya esa muayyan metodlar, vositalar, uslublar, usullar, operatsiyalar yordamida ma'lumotlar to'plash va ularni umumlashtirishga intiladi, izlanyotgan ob'ektning xususiyati, holati, munosabati, bog'lanishi kabilarni aks ettiruvchi ilmiy tushunchalar, ta'riflar, qonuniyatlar, xossalari yordamida psixologik mexanizmlar kashf qilishga harakat qiladi. Odatda shaxsning xususiyatlari, sifatleri, fazilatleri, xislatleri, xulq-atvorlari, xatti-harakatlari bo'yicha turmush haroitidagi bilan fan olamidagilar (hatto ilmiy tushunchalar, atamalar) o'zaro o'xshab ketsa-da, lekin ilmiy psixologik mazmun, mohiyat, majmua o'zining tuzilishi, tarkibi, aniqligi, mantiqan izchilligi, ma'noning yig'iqiligi bilan keskin ajralib turadi.

Yuqorida yuritilgan mulohazalar kundalik turmush tajribasida to'planadigan psixologik bilimlar bilan ilmiy bilimlar orasidagi dastlabki (birinchi) farqni harhlashga yo'naltirilganligi bois alohida ahamiyat kasb etadi. Lekin shu narsani yoddan chiqarmaslik kerakki, turmushga oid amaliy psixologik bilimlarga asoslanmasdan turib, ilmiy psixologik nazariyalarni yaratish mumkin emas. Xolbuki shunday ekan, amaliy bilimlar genetik kelib chiqishi nuqtai nazaridan birlamchi hisoblanadi. Shu narsani alohida ta'kidlab o'tish zarurki, kundalik turmush psixologik bilimlari aksariyat hollarda farosatlilik, sezgirlik, topqirlik xususiyati asosida intuitiv tarzda namoyon bo'lishi kuzatiladi. Buning asosiy sababi shuki, ko'pincha egallanayotgan bilimlar hayotiy tajribada uchragan voqelikka nisbatan munosabat, amaliy sinovlar negizida vujudga keladi, keyinchalik undagi ayrim dag'allik va nuqsonlar silliqiladi. Shuning uchun bunday psixologik bilimlar maxsus uslublar yordamida qabul qilinadi, ammo mantiqiy tahlil qilinmasdan turib to'g'ridan-to'g'ri muomala tizimiga uzatiladi.

Turmushda uchraydigan go'daklarning har xil shakldagi xarxashalari va ularning maqsadga erishish istaklari kundalik hayotiy tajribalarning sinovlarida toblanadi, sezgir bolalar katta yoshdagi odamlarning zaif va mustahkam tomonlarini puxta o'rganadilar, bu borada muayyan qarorga kelganlaridan so'ng har qaysi shaxsga yakka hol yondashishini amaliyotga tatbiq qilib ko'radilar. Ana shu tariqa amaliy psixologik bilimlar ma'lum tizimga kiritiladi, ularning barqaror xususiyat kasb etganlari esa turmushda qo'llanila boshlanadi.

Ijtimoiy hayotda (muhitda) juda ko'p uchraydigan, ayniqsa, o'qituvchilar, murabbiylar, trenerlar, rahbarlar, vrachlar faoliyatida namoyon bo'luvchi ta'limiy, tarbiyaviy, tibbiy uslub arziyas ijobiy siljishni payqash imkoniyatini yaratadi. Amaliy faoliyatda erishilgan ushbu samara psixologik tahlilga muhtojdir, chunki uni keltirib chiqaruvchi ob'ektiv yoki sub'ektiv omillarni dalillash ancha mushkuldir. Buning uchun o'zgalarga ta'sir o'tkazish usuli, ularda ichki imkoniyatga ishonch tuyg'usini uyg'otish qo'zg'ovchisi, ta'sirga beriluvchanlikni kuchaytiruvchi motivlar (frantsuzcha "motif" qo'zg'atuvchi sabab ma'nosini

bildiradi) tabiatini chuqur tahlil qilish kerak. Faqat mana shu yo'l bilangina siljishning psixologik ma'no kasb etishini dalillash mumkin, xolos.

Hayotiy psixologik bilimlarning ilmiy psixologik bilimlardan farqi shundan iboratki, ilmiy jihatdan asoslangan bilimlar anglashilgan, mantiqiy puxta, oqilonalik xususiyatiga ega bo'ladi. Ilmiy psixologik bilimlar faraz va g'oyalarni ilgari surish daqiqasidan boshlaboq shakllana boradi, ulardan kelib chiqadigan oqibatlarini mantiqan tekshirish bilan yakunlanadi. Bunda ham olg'a surilgan g'oyalar tekshirish jarayonida biron-bir tasdiq yoki inkor ma'nosiga erishsagina ilmiy psixologik bilimlar tizimiga kiritiladi. Hayotiy psixologik bilimlarning ilmiy psixologik bilimlar bilan qiyoslanishni davom ettirsak, unda ular o'rtasidagi tafovutlar yanada yaqqolroq ko'zga tashlana boshlaydi. O'zidan o'zi ma'lumki, hayot psixologiyasida to'plangan bilimlarni me'ros sifatida bevosita qoldirish yoki ularni yosh avlod ongiga qaysidir yo'l bilan uzatish imkoniyati o'ta cheklangandir. Chunki, keksa (katta) avlod tomonidan yaratilgan turmush psixologiyasini yosh avlod to'g'ridan-to'g'ri qabul qila olmaydi. Har bir yosh yakka hol ravishda hayotiy psixologik bilimlarni shaxsiy tajribasidan o'tkazganidan keyingina ularning to'g'riligiga ishonch hosil qiladi. Ana shu boisdan keksa yoki katta avlod bilan yosh avlod o'rtasida yuz beradigan nizolar, tushunmovchiliklar uzluksiz, to'xtovsiz ravishda davom etayotganligi sababli abadiyat qonuniyatlariga aylanib ketgandir. Avlodlar o'rtasidagi qarama-qarshiliklar, anglashilmovchilik to'sig'i, hayot dialektikasini vujudga keltirib, mangulik muammosiga aylanib qolgan insof, iymon, nafosat, adolat, erk tushunchalari atrofidagi bahslarni davom ettirishga puxta zamin hozirlaydi.

Ilmiy psixologik bilimlar bundan farqli o'laroq tajribalarda, ilmiy tushunchalar va qonuniyatlarda yanada oydinlashadi, so'z va alomatlar orqali, nutq yordamida muayyan yozma nutq manbalarida qoldiriladi. Shuning uchun ularning yoyilish ko'lami keng, tarqalish sur'ati tezdir.

Kundalik turmushda to'planadigan psixologik bilimlar kuzatishlar, mulohazalar u yoki bu yaqqol holatga nisbatan qarorga kelishlar zamiriga quriladi. Ilmiy psixologik bilimlar tashxis qilish, sinash, tajriba (eksperiment) o'tkazish orqali bir voqelikni bir necha marta takroran tekshirishlar yordamida umumlashtiriladi. Agarda kundalik turmush psixologiyasining materiallari tabiiy ravishda ro'y bergan vaziyat, holat, voqelik kabilarni tahlil qilish natijasida yuzaga kelsa, ilmiy psixologik bilimlar keng qamrovli tajriba ma'lumotlariga tayanadi. Tajribalar esa bir necha bosqichlardan, qismlardan tashkil topgan holda vaziyatlar tabiiy ko'rinishini kutib o'tirmasdan, balki zarur haroit yaratiladi. Shu faktni (omilni) yana bir marotaba ta'kidlash o'rinliki, ilmiy psixologiyada katta hajmdagi materiallar, shu jumladan, qonuniyatlar, xususiyatlar umumlashtiriladi, insonning ichki imkoniyati, iste'dodi, ishchanligi, qobiliyati yuzasidan umuminsoniy tavsifga ega bo'lgan teran xulosalar chiqariladi. Buning natijasida odam psixikasini aniqlash, bashorat qilish, ayrim ruhiy nuqsonlarni tuzatish, noxush kechinmalarning oldini olish imkoniyati tug'iladi, bu esa ijtimoiy, ijtimoiy psixologik bog'lanishlar mohiyatini oqilona tavsiflash uchun xizmat qiladi. Ijtimoiy va yakka hol turmush og'irliklari va tashvishlarini kamaytirish, aqliy hamda jismoniy zo'riqishlarni pasaytirish, shaxslararo nizolarni bartaraf etish

singari sa'yi-harakatlarni faqat ilmiy psixologik materiallarga asoslangan holda oshirish mumkin.

Shuning uchun psixologiyaning turli sohalarida (yosh psixologiyasi, pedagogik psixologiya, tibbiyot psixologiyasi, sotsial psixologiya va boshqalar) o'tkazilgan tadqiqot ishlari ilmiy asosda psixika, psixik holat, psixik hodisa, psixik jarayon, psixik funktsiya, psixik xususiyat, ijodiyot, faoliyat, ong, xulq, muomala singari tushunchalar bo'yicha materiallar to'plab beradi. Shuningdek, psixik aks ettirishning (fizik, fiziologik, psixik, ong, o'zini o'zi anglash) moddiy asoslari, mexanizmlari yuzasidan qonuniyat ochishga imkon yaratadi, hatto insonning o'zligini anglash va boshqarish sari yetaklaydi.

Endi psixologiya fanining premeti to'g'risidagi savolga javob berishga harakat qilaylik. Ma'lumki, psixologiya tarixida bu muammoni tahlil qilishga bag'ishlangan son-sanoqsiz tadqiqotlar mavjuddir. Lekin ular haqida batafsil fikr yuritmoqchi emasmiz, chunki bu narsa navbatdagi paragrafda berilishi rejalashtirilgan.

"Psixologiya" (yunoncha "psychelogos") so'zini o'zbek tiliga tarjima qilsak, u "jon", "ruh" haqidagi "fan, ta'limot" degan ma'no anglatadi. Biroq hozirgi davrda "jon" tushunchasi o'rniga "psixika"ni qo'llashda davom etmoqdamiz. Lingvistik nuqtai nazardan "jon", "psixika" tushunchalari aynan bir xil ma'noni bildiradi. Lekin "psixika" tushunchasi bugungi kunda "jon"dan kengroq ko'lamga ega bo'lib, ham ko'zga ko'rinuvchi, ham ko'zga ko'rinmovchi tomonlarini o'zida aks ettiradi. Psixikaning tarkibiy qismlari faoliyat, xulq, muomala yaqqol namoyon bo'lish xususiyatiga ega bo'lsa, bilish jarayonlari, psixik holatlar, ichki kechimalar, ijodiy rejalar, ilmiy farazlar miyada mujassamlashgani uchun ular ko'zga ko'rinmaydi. Psixologiya fanining keyingi davrdagi taraqqiyoti ular o'rtasida bir talay tafovutlarni keltirib chiqardi.

Psixika to'g'risida dastlabki tasavvurga ega bo'lish uchun dastavval psixik hodisalar mohiyati bilan tanihamiz. Odatda psixik hodisalar deganda ichki, sub'ektiv tajriba faktlarning (voqelikning) namoyon bo'lishi tushuniladi, boshqacha so'z bilan aytganda psixika hayotning sezgi, idrok, xotira, tafakkur, xayol kabi har biri alohida olingan yaqqol shakllaridan iboratdir.

Ichki, sub'ektiv tajribaning o'zi nimani anglatadi? Insondagi quvonch yoki zerikish tuyg'ulari, uning nimalarnidir esga tushirishi, biron-bir xohish yoki intilish kechinmalari, xotirjamlik yoki hayajonlanish, hadixsirash hislarining barchasi shaxsning ichki dunyosini tarkibiy qismlaridir, ya'ni bularning hammasi sub'ektiv psixik hodisalar sanaladi. Sub'ektiv hodisalarning asosiy xususiyati - ularning bevosita sub'ektga taalluqliligidir. Agar inson idrok qilsa, sezsa, fikrlasa, eslasa, xohish bildirsa, albatta ana shu hodisalarni bir davrning o'zida tushunib (kuzatib) ham turadi. Inson intilsa, ikkilansa, bir qarorga kelsa, biz ularning barchasini sodir bo'layotganligini anglab turamiz ham. Shuning uchun psixik hodisalar bizning ruhiyatimizda sodir bo'lishidan tashqari, ular bevosita ko'z o'ngimizda namoyon bo'lib turadi.

Obrazli qilib aytganda, odamning ichki dunyosida turli hodisalar vujudga keladi, kechadi, odatda shaxs bunday hodisalarni harakatlantiruvchi kuchi hamda ularning tomoshabini hisoblanadi. Yuqorida ta'kidlab o'tilgan sub'ektiv hodisalar

xususiyatidan kelib chiqqan holda ayrim psixologlar psixologiya fani sub'ektiv kechinmalarning paydo bo'lishi va ularning kechishi bilan shug'ullanishi zarur, uning asosiy metodi o'zini o'zi kuzatish (shaxsning o'z fikrlari, his-tuyg'ulari va xatti-harakatlarini o'zi kuzatishi) bo'lmog'i kerak degan xulosaga keladilar. Lekin psixologiya fanining keyingi davrdagi taraqqiyoti bunday cheklanganlik fanni mutlaqo ta'minlay olmasligini tasdiqladi.

Psixikaning turli shakllarda ko'rinishi, jumladan, psixik jarayonlar, anglashilmagan holatlar, xulq-atvor, psixosomatik (yunoncha "psyche" - jon "somo" - tana ma'nosini anglatadi) hodisalar, inson aql-zakovati va qo'lining mo'jizakorligi moddiy va ma'naviy madaniyat mahsulini yaratdi. Har qanday faktlarda (voqelikda), hodisalarda psixika namoyon bo'ladi, o'zining xususiyatlarini ajratadi, faqat ular orqaligina psixikani o'rganish mumkin.

Psixologik voqelik-fakt deganda sub'ektivning ichki kechinmalarining tarkibiy qismlari bilan bir qatorda ularning ob'ektiv shakllari (xulq-atvor, tana harakati, jarayoni, faoliyat mahsuli, ijtimoiy-madaniy hodisalar) orqali psixikaning xususiyatlari, holatlari, qonuniyatlarini o'rganish tushuniladi. Boshqacha so'z bilan aytganda, inson ongidan tashqari, unga bog'liq bo'lmagan holda hukm suruvchi ob'ektiv borliq, ya'ni atrofimizdagi narsa va hodisalar, muhit, haroit va boshqalarning psixikada aks etishi psixologik voqelik deb ataladi.

Shunday qilib, yuqorida biz psixologiya to'g'risidagi tasavvurlar, uning predmeti hamda unga kiruvchi ilmiy tushunchalar, psixologik holatlar, voqelik yuzasidan fikr almashdik, ilmiy psixologik materiallar o'rtasidagi bog'liqlik va tafovut bo'yicha mulohaza yuritdik.

Bugungi kunda psixologiya to'g'risidagina emas, balki uning sohalari bo'yicha ham boy ilmiy materiallar to'plangan. Jahon psixologiya fani tajribasidan mana bunday sohalar mustaqil tadqiqot predmetiga ega ekanligi haqida ishonchli dalillar mavjuddir: mehnat psixologiyasi (injenerlik psixologiyasi, aviatsiya psixologiyasi, kosmik psixologiyasi), pedagogik psixologiya (ta'lim psixologiyasi, tarbiya psixologiyasi, oliy maktab psixologiyasi, maxsus psixologiya, iste'dod psixologiyasi) tibbiyot psixologiyasi (psixoterapiya, psixogigiena, psixofarmokologiya, patopsixologiya), yuridik psixologiya (mehnat tuzatish, sud psixologiyasi, sud psixologik ekspertizasi) harbiy psixologiya, savdo va reklama psixologiyasi, sport psixologiyasi, yosh psixologiyasi, qiyosiy psixologiya, psixofiziologiya, eksperimental va amaliy psixologiya kabilar.

Psixologiya predmeti quyidagilarni qamrab olishi zarur:

- 1) psixologik bilish jarayonlari (sezgi, idrok, xotira va hokazo)
- 2) psixikaning shakllari (faoliyat, xulq, muomala),
- 3) psixikaning holatlari (kayfiyat, xayolparishonlik kabilar),
- 4) psixikaning hodisalari,
- 5) psixikaning xislatlari, fazilatlarini, sifatlarini, xossalari,
- 6) psixikaning qonunyatlarini,
- 7) psixikaning mexanizmlari,
- 8) psixik haroit, muhit, vaziyat,
- 9) o'zaro sababiy bog'lanishlar,

10) tadqiqot metodlari, vositalari, materiallari, printsiplari va hokazo.

2. Psixologiya fanining vujudga kelishi

Psixologiya fanining vujudga kelishi, shakllanishi, rivojlanishi to'g'risida batafsil ma'lumot berish ushbu kurs uchun hart emas, chunki uning psixologiya tarixi sohasi mavjuddir. Shunga qaramasdan, psixologiya fanining paydo bo'lishi haqidagi ayrim ilmiy materiallar, ma'lumotlar yuzasidan qisqacha mulohaza yuritish maqsadga muvofiq.

Insoniyatning ijtimoiy tarixiy taraqqiyoti davomida qadimgi odamlar tabiiy hamda ijtimoiy ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda ibtidoiy jamoa a'zolarining psixologik xususiyatlarini aniqlash, ulardan shaxslararo munosabatlarda oqilona foydalanish, o'zining xatti-harakati, shaxsiy faoliyati va muomalaga kirishishida ularni hisobga olishga intilib yashab kelganlar. Ko'p ming yillik ijtimoiy hayot tajribalariga asoslangan ravishda odamlar shaxsning individual (lotincha "individuum" alohida, yakka hol odam) xususiyatlarini jon bilan bog'lashga va uning ta'siri bilan izohlashga harakat qilishgan.

Qadimgi odamlarning tasavvurlariga qaraganda, inson tanasida jon joylashgan bo'lib, u shaxsga oid xususiyatlar, xislatlarni vujudga keltirish imkoniyatiga ega emish. Qadimgi ajdodlarimizning "jon" to'g'risidagi tasavvurlari shunga bog'liq, mutanosib tushunchasini keltirib chiqardi va buning natijasida animizm (lotincha anima "jon" degan) ta'limoti insoniyat tomonidan kashf qilinadi. Ibtidoiy xalqlarning tasavvurlarida ruh insonning tanasi bilan uzviy bog'liq holda hukm suradi, go'yoki yashaydi. Shuning uchun ijtimoiy hodisalar, hatto ong, shuningdek, real voqeliklar (o'lim, uyqu, bexush bo'lish, betoblik) kabilarni sodda tarzdgai moddiylik (mavjudlik) nuqtai nazaridan talqin qilishga uringanlar.

Sodda tafakkur shakllari bilan qurollangan qadimgi odamlar atrof-muhit to'g'risidagi rang-barang holatlar, hodisalar mohiyatini ilmiy jihatdan dalillash imkoniyatiga ega bo'lmaganligi sababli idrok qilingan narsani uning haqiqiy mohiyati tarzida aks ettirishgan. Ularning tasavvurlarida quyidagicha talqinlar keng o'rin egallagan:

- 1) O'lim - uyquning bir turi, lekin ruh ba'zi bir sabablarga ko'ra tanaga qaytib kelmaydi;
- 2) tush ko'rish - yqudagi tanani tark etib yurgan harakatdagi ruhning taassurotidir;
- 3) ruh - insonning aynan o'zidir;
- 4) ruhning eshtiyojlari, turmush haroitlari tirik odamnikidan tafovutlanmaydi;
- 5) marhumlarning ruhlari muayyan mashg'ulotlar tizimiga, ijtimoiy qonun-qoidalarga rioya qiluvchi hamjamiyatni yaratar emish;
- 6) tirik insonlar bilan marhumlarning ruhi bir-biriga bog'liq bo'lib, moddiy jihatdan o'zaro aloqadordirlar.

Qadimgi insonlar tabiatning qudrati (kuch-quvvati) oldidagi zaifligi tufayli yakka shaxs ham, jamoa ham ruhga itoatkor tarzida tasavvur etilishi natijasida din, ibodat tushunchalari paydo bo'ladi. Insoniyatning ijtimoiy tarixiy taraqqiyoti davomida mehnatni rejalashtirish, ishlab chiqarish munosabatlari, ishlab chiqarish

kuchlari va ularning tabaqalashuvi, odamlar tafakkurining rivojlanishi tufayli jonning (ruhning) moddiylikdan tashqari xususiyati, ko'inishi yuzasidan g'oyalar vujudga keladi. Buning natijasida animistik tasavvurlar o'rnini ruhni borliqning naturalistik (lotincha "natura" -tabiat ma'nosini anglatuvchi) falsafiy manzarasi tarzida izoshlash namoyon bo'la boshladi:

1. Ruh olamining ibtidosini tashkil qiluvchi narsalar (suv, havo, olov)ning insonlar va hayvonlarga jon bag'ishlovchi shakli (Fales eramizdan oldingi VII - VI asrlar, Aneksimon V asr, Geraklit VI-V asrlar);

2. Eramizdan oldin ijod qilgan yunon faylasuflarining ilmiy izlanishlari natijasida materiyaning jonliligi, ya'ni gilozoizm (yunoncha "hule" – modda, "zol" - hayot ma'nosi) to'g'risidagi g'oya yuzaga keladi;

3. Materiyaning jonliligi haqidagi g'oyani rivojlantirgan atomizm (yunoncha "atomos"-bo'linmas degani) namoyandalari (Demokrit eramizdan avvalgi V-IV asrlar, Epikur IV-III asrlar, Lukretsiy I asr) bir qancha fikrlarni ilgari surdilar, jumladan:

A) Ruh tanaga jon bag'ishlovchi moddiy jismlar;

B) Moddiy asos sifatidagi aql;

V) Hayotni boshqaruvchi idrok vazifasini bajaruvchi a'zo;

G) Ruh bilan aql tana a'zolari, binobarin, ularning o'zi ham tanadir;

D) Ular harsimon, kichik harakatchan atomlardan iboratdir.

Atomistlarning fikrlari tahlili shuni ko'rsatdiki, unda tananing (jonli narsaning) aks ettirishidan tortib to psixikaga (yuksak aql idrokgacha) jonliligi xususiyatining materiyaga xos xususiyat ekanligining e'tirof etilishi o'sha davr uchun buyuk ilmiy voqelik edi.

Yuqoridagi psixolog olimlarning mulohazalari organizmning anatomik-fiziologik uzilishi, miyaning tarkibi singari moddiy asoslarga suyangan holda real voqelikni tushuntirish imkoniyatiga ega emas edi. Xuddi shu omildan kelib chiqqan holda insonning tafakkuri, shaxsiy fazilatlarini, uning maqsad ko'zlashi, gavgdani idora etishga qobilligini dalillash to'g'risida fikr yuritish murakkab ruhiy jarayon hisoblanadi.

Jumladan, Aflotun (eramizdan avvalgi 428g'27 -347 yillar) jonning tarkibiy qismlari to'g'risidagi tushunchani psixologiyaga olib kiradi:

a) aql-idrok, b) jasorat, v) orzu istak kabilardan iborat bo'lib, ular bosh, ko'krak, qorin bo'shlig'iga joylashgandir. Aflotun psixologiyada dualizm (lotincha "dualis" ikki mustaqil ma'no bildiradi) ta'limotini ruhiy olamni, tana bilan psixikani ikkita mustaqil narsa deb izohlaydi. Aflotunning shogirdi Arastu (eramizdan oldingi 384-322 yillar) o'zining ta'limotida psixologiyani tabiiy- ilmiy asosga qurib, uni biologiya va tibbiyot bilan bog'lab tushuntirishga erishgan. Arastuning "Jon" to'g'risidagi kitobi ma'lum bir davr uchun taraqqiyparvar manba vazifasini bajaradi. Unda odamlarning va hayvonlarning kundalik hayotiy lahzalarini kuzatish orqali yaqqol voqelikni tasvirlash, tahlil qilish jarayonlari mujassamlashgandir. Arastuning ta'kidlashicha, jon qismlarga bo'linmaydi, lekin u faoliyatning oziqlanish, his etish, harakatga keltirish, aql, idrok kabi turlarga oid qobiliyatlarda ro'yobga chiqadi. Uning mulohazasicha, sezgi bilishning dastlabki qobiliyati, u tasavvur shaklida iz qoldirishi mumkin.

Qadimgi dunyoning keyingi rivojlanishi pallalarida psixologik g'oyalar mukamallashib, unga oid tayanch tushunchalar vujudga kela boshladi, hatto ruh hozirgi zamon psixikasi kabi qo'llanish ko'lami kengaydi. Psixika kategoriyasining negizida idrok va tafakkurdan tashqari ong tushunchasi yuzaga keldi, buning natijasida ixtiyoriy harakatlar va ularni nazorat qilish imkoniyati tug'ildi. Masalan, rumolik shifokor Galen (eramizdan oldingi II asr) fiziologiya va tibbiyot yutuqlarini umumiyashtirib, psixikaning fiziologik asoslari to'g'risidagi tasavvurlarni yanada boyitdi. Uning ilgari surgan g'oyalari "ong" tushunchasi talqiniga muayyan darajada yaqinlashadi.

XVII asr biologiya va psixologiya fanlari taraqqiyoti uchun muhim davr bo'lib hisoblanadi. Jumladan, frantsuz olimi Dekart (1596-1650) tomonidan xulq-atvorning reflektor (g'ayriixtyoriy) tabiatga ega ekanligini kashf etilishi, yurakdagi mushaklarning ishlashi (faoliyati) qon aylanishning ichki mexanizmi bilan boshqarilayotganligi tushuntirilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, refleks (lotincha "reflexus" aks ettirish) organizmning tashqi ta'sirga qonuniy ravishdagi javob reaksiyasi sifatida talqin qilinish, asab-mushak faoliyatini ob'ektiv tarzda bilish vositasiga aylandi, sezgi, assotsiatsiya, ehtiros yuzaga kelishini izohlashga imkon yaratildi.

Psixologiya fanining ilmiy asosga qurilishida ingliz olimi Gobbs (1588-1679) ruhni mutlaqo rad etib, mexanik harakatni yagona voqelik deb tan olib, uning qonuniyatlari psixologiyaning ham qonuniyatlari ekanligini ta'kidladi. Uning negizida epifenomenalizm (yunoncha "epi" - o'ta, "phainomenon" g'ayritabiiy hodisa) vujudga keldi, ya'ni psixologiya tanadagi jarayonlarning soyasi singari ro'y beradigan ruhiy hodisalar to'g'risidagi ta'limotga aylandi.

Niderlandiyalik olim Spinoza (1632-1677) ongni katta ko'lamga ega materiyadan sira qolishmaydigan voqelik, ya'ni yaqqol narsa deb tushuntirdi. U determinizm (lotincha "determinara" - belgilayman) printsipining, ya'ni tabiat, jamiyat hodisalarining, shu jumladan, psixik hodisalarning ob'ektiv sabablari bilan belgilanishi haqidagi ta'limot targ'ibotchisi edi. Nemis mutafakkiri Leybnits (1646-1716), ingliz faylasufi Jon Lokk (1632-1704), ingliz tadqiqotchisi Gartli (1705-1757), frantsuz Didro (1713-1784) kabilar g'oyalar assotsiatsiyasi (bog'lanishi) qonuni, idrok va tafakkurning paydo bo'lishi, qobiliyatlar psixologiyasi haqida muhim ta'limotlarini yaratish bilan fanning rivojlanishiga muhim hissa qo'shdilar.

XVIII asrga kelib nerv sistemasini tadqiq qilishda ulkan yutuqlarga erishildi (Galler, Proxazka), buning natijasida psixika miyaning funktsiyasi ekanligi haqidagi ta'limot vujudga keldi. Ingliz tadqiqotchisi Charlz Bell va frantsuz Fransua Majandi tomonidan yozuvchi va harakat nervlari o'rtasidagi tafovut ochib berildi, uning negizida reflektor yoyi degan yangi tushuncha psixologiya fanida paydo bo'ldi. Bularning natijasida ixtiyoriy (ongli) va ixtiyorsiz (ongsiz) reflektor turlari kashf qilindi. Yuqoridagi ilmiy kashfiyotlar ta'sirida rus olimi I.M. Sechenovning (1829-1905) reflektor nazariyasi ro'yobga chiqdi va ushbu nazariya psixologiya fanining fiziologik asoslari, mexanizmlari, bosh miya reflekslarining o'ziga xos xususiyatlari tabiatini ochib berish imkoniyatiga ega bo'ldi. Psixologiya fanining eksperimental, psixoanalitik, bixevioristik, empirik, epifenomenalistik, geshtalt, assotsiativ, vyurtsburg, psixogenetik, reduksionizm, soliptsizm,

gumanistik, biogenetik, sotsiogenetik kabi yo'nalishlari tomonidan to'plangan ma'lumotlar hozirgi zamon psixologiyasini vujudga keltirdi. Xuddi shu yo'nalishlarning rang-barang metodikalari, metodlari umumiy psixologiya fanining predmetini va uning tadqiqoti printsiplarini aniqlab berdi.

3. Psixikaning fiziologik mexanizmlari

Psixikaning reflektor tabiati, xususiyati to'g'risida mulohaza yuritilganda rus olimi I. M. Sechenov va uning shogirdlari tomonidan to'plangan materiallar tasavvur etiladi. I. M. Sechenovning "Bosh miya reflekslari" nomli asarida qat'iy ravishda fikr bildirishicha, "ong va ongsiz hayotning barcha harakatlari ro'y berish usuliga ko'ra reflekslardan iboratdir". Psixik hodisa sifatida ongning harakati tanasiz ruhning xususiyatiga emas, balki tadqiqotchining mulohazisiga qaraganda, ro'y berish, vujudga kelish usuliga, tuzilishiga binoan refleksga o'xshash xislatga ega bo'lgan jarayondir. Shundan kelib chiqqan holda fikr yanada rivojlantirilsa, psixik (ruhiy) hodisa insonning shaxsiy g'oyalarini, hissiy kechinmalarini, sezgi va idrok jarayonlarini o'zi kuzatish jarayonida aks etuvchi voqelikdangina iborat emas. Balki u refleks singari tashqi qo'zg'atuvchilarning ta'sirini va unga javoban bildiriladigan harakat reaksiyasini ham o'zida mujassamlashtiradi. Ma'lumki, I. M. Sechenovgacha bo'lgan psixologik, fiziologik nazariyalarda insonning ongida obrazlar, tasavvurlar, mulohazalar, g'oyalar tarzida in'ikos (aks) ettiriluvchi hodisalarni psixologiya fanining predmeti sifatida tan olinardi. Lekin bu psixologik voqelik Sechenov tomonidan organizmning muhit bilan o'zaro ta'sir harakatining alohida shaklidan iborat ekanligi, psixologik yaxlit jarayonning ayrim holatlari, uning lahzalari tariqasi tushuntirildi. Psixologiyada tan olib kelinayotgan psixik jarayonlar ongning ichida tug'iladi va uning ichida yakunlanadi, degan g'oya I. M. Sechenov tomonidan inkor qilinadi, asossiz da'vo ekanligi ta'kidlanadi. I. M. Sechenovning fikricha, psixik hodisa bus butun (yaxlit) reflektor harakat tufayli yuzaga keluvchi va uning mahsuli bo'lishi bilan birga ham vujudga kelmagan, lekin ta'sir o'tkazish ehtimoli mavjud kutilmadan boxabar qiluvchi omil funksiyasini ham bajaradi, ya'ni ilgarilab ketuvchi bashorat vazifasini ijro etadi. Bunday dadil ilmiy mushohadalar psixik jarayonlar umuman qanday rol o'ynashi mumkinligi, ularning o'rni to'g'risida tasavvurga ega bo'lish uchun moddiy negizni vujudga keltiradi. Psixik jarayonlar organizmda signal va boshqaruv (regulyativ) funksiyasini ijro etib, o'zgaruvchan hart-haroitlarga harakatni moslashtiradi, shuningdek, mazkur daqiqada yuqori samaraga erishishni ta'milaydi.

Psixik jarayon miyaning bo'lmalari (tarkibiy qismlari) funksiyasi tariqasida tashqi olam (borliq) to'g'risidagi axborotning qabul qilinishi, saqlanishi, qayta ishlanishini o'zida mujassamlashtiruvchi javob faoliyatining idora qiluvchisi hisoblanadi. Shuning uchun odamlarning bilimlari borliq to'g'risidagi tasavvurlari, shaxsning shaxsiy tajribalarining yig'indisi (majmuasi) reflektor harakat tarkibiga kiradi. Shunday qilib, psixik hodisalar deganda miyaning tashqi (qurshab turgan olam) va ichki (fiziologik tizimdagi organizmning holati) ta'sirlarga javobini tushunmoq kerak. Boshqacha so'z bilan aytganda, psixik hodisalar: birinchidan, bu faoliyatning favqulodda ta'sir etayotgan (sezgilar, idrok), ikkinchidan, o'tmish tajribada (xotira) aks etgan qo'zg'atuvchiga javob tarzida ro'yobga chiqadigan,

mazkur ta'sirni umumlashtiradigan, uchinchidan, pirovard natijalarni (tafakkur, xayol) oldindan payqashga yordam beradigan, to'rtinchidan, monoton ta'sirotlar oqibatida faoliyatni (his-tuyg'u, iroda) kuchaytiradigan yoki susaytiradigan, beshinchidan, umuman faollashtirib yuboradigan, o'zgacha ta'sirotlar natijasida uni tormozlaydigan, oltinchidan, shaxs xulq-atvoridagi (temperament, xarakter va hokazolar) tafovutlarni aniqlaydigan doimiy regulyatorlari (idora qiluvchilari) dir. Shuni ta'kidlab o'tish joizki, I.M.Sechenov psixikaning reflektorligi va faoliyatning psixik jihatdan boshqarilishi ta'limotini xaspo'shlab berdi. Bu ilg'or g'oya, muhim ta'limot, nazariya rus olimi I.P.Pavlov (1849-1936) tomonidan eksperimental tasdiqlandi va xususiy holatlarda keng ko'lamda yaqqollashtirildi. I.P.Pavlov ham odamlarning, ham hayvonlarning tashqi muhit bilan o'zaro harakati miya bilan boshqarilishi qonuniyatini ochgan edi. Uning mazkur qonuniyatlarga taalluqli qarashlari yig'indisi birinchi va ikkinchi signallar tizimi to'g'risidagi ta'limot tariqasida fan olamida arzigulik mavqe egalladi.

Tevarak-atrof muhitidagi narsa va hodisalarning ko'rinishi, eshitilishi, hid tarqatishi, tovlanishi, yengil yoki og'irligi, qattiq yoki yumshoqligi kabilar hayvonlar uchun hartsiz qo'zg'atuvchi signal bo'lib xizmat qiladi, keyinchalik ular hartli refleksga aylanishi mumkin. Hayvonlar o'z xatti-harakatlarida I.P.Pavlov ta'biri bilan aytganda, birinchi signal sistemasining signallari ("birinchi signallar") ga rioya etadilar. Binobarin, ularning psixik faoliyati birinchi signallar sistemasi bosqichida amalga oshadi va unga uzluksiz ravishda amal qiladi.

Inson faoliyati va xulq-atvori uchun ham birinchi signal sistemasining signallari (yaqqol, tasavvurlar, timsollar, obrazlar) ularni boshqarishi, yo'naltirishi, harakatlantirishi faollashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, (yo'l, ko'cha) qoidalari, avtomobil, elektrovoz signallari, xavf-xatar belgilari shaxs uchun muhim rol o'ynaydi. Shuni unitmaslik kerakki, insonning xulq-atvorini signal qo'zg'atuvchilar mexanik ravishda boshqarmaydi, balki mazkur qo'zg'atuvchilarning miyaga o'rnashib qolgan timsollari, ya'ni signallari boshqarib turadi. Muayyan timsolga ega bo'lgan timsollar narsa va hodisalar to'g'risida signal jo'natadi, buning natijasida insonning xatti-harakatini boshqarib turadi. Odamlarda hayvonlardan farqli o'laroq, birinchi signallar sistemasi bilan bir qatorda ikkinchi signallar sistemasi ham mavjuddir. Ikkinchi signallar sistemasining signallari odamlar tomonidan talaffuz etilgan, qabul qilingan, eshitilgan, o'qilgan tushunchalar va so'zlardan ("ikkinchi signallari"dan) tashkil topadi. Odatda birinchi signallar sistemasining signallari timsoliy signallar, o'z navbatida so'zlar bilan almashtiriladi, uzatiladi. So'z birinchi signallar sistemasi signallari q'rnini bosishi, umumlashtirishi va ular vujudga keltiradigan jamiki xatti-harakatlarni amalga oshirishi mumkin. Signalning kuzatuvchilari bilan ularning miyada so'zlarning mazmuni, mohiyati, ma'nosi tarzida mujassamlashuvini o'zaro tafovutlash maqsadga muvofiq. Mabodo so'zning ma'nosi shaxsga tanish bo'lsa, u holda uning xulq-atvorini boshqara oladi, tabiiy yoki ijtimoiy muhitga moslashuvini ta'minlashga yordam ko'rsatadi. Agarda so'zning ma'nosi notanish bo'lsa, u odamga faqat birinchi signallar sistemasining signallari tarzida ta'sir o'tkazadi yoinki shaxs uchun mutlaqo qiymatsiz, ahamiyatsiz narsaga aylanib qoladi. Yuqoridagi mulohazalardan kelib chiqqan

holda psixika ob'ektiv borliqning sub'ektiv obrazining voqelik tarzida miyada aks etishi deb basholash mumkin.

Psixikani aks ettirish imkoniyatini to'g'ri, oqilona talqin qilish uchun bilish nazariyasi, bilish manbalari, shakllari, uslublari, haqiqatni o'lchash mezonlari, vositalari, yo'llari kabilarga ilmiy yondashish lozim. Psixikani o'rganishda ob'ekt bilan sub'ektning hamkorlikdagi xatti-harakatini hisobga olish shaxsning borliq to'g'risidagi bilimlarining chinligi (haqiqatligi), in'ikosning o'xshashligi muammolar yechimini topishga puxta negiz hozirlaydi.

Psixologiya fani psixikani o'rganishning tadqiqot metodlariga, yaqqol vazifalariga, izlanishning rang-barang mavzulariga ega bo'lib, vaziyat va hart-haroitdan kelib chiqqan holda ularga murojaat qiladi. Psixologiya fani ta'sir ko'rsatuvchi (o'tkazuvchi) ob'ektlari hisoblanmish sub'ektning ichki psixik (ruhiy) holatiga, shuningdek, tashqi taassurotlar natijasida vujudga keladigan o'zgarishlar jarayon sifatida qay yo'sinda kechishishni tekshiradi. Psixologiya aks ettiriluvchi narsa va hodisalarning in'ikos jarayoniga aylanish mexanizmlarini, sub'ektning o'z faoliyatini rejalashtirishni, nazorat qilishni, boshqarishni tadqiqot etadi. Psixika faollik xususiyatiga ega bo'lib, u mayllarda, maqbul yechimni qidirishda, xatti-harakat variantlari ehtimoligini xayoldan o'tkazishda, undashda, turtkilarda o'z ifodasini topadi. Xuddi shu bois psixik aks ettirish (in'ikos) sust narsa emas, balki u harakat, xatti-harakat, ta'sir, o'zaro ta'sir kabilarni tanlash, qiyoslash, izlash, ajratish bilan bevosita aloqador shaxs faoliyatining muhim jabhasi sanaladi.

Hozirgi zamon psixologiyasida faoliyat, jarayon va xulq-atvorning faol boshqarilishi teskari aloqa apparatining ishlashini taqozo etadi (P.K.Anoxin, A.N.Bernshteyn va boshqalar). Teskari aloqa tushunchasi kibernetika, fiziologiya, psixologiya fanlarida keng ko'lamda qo'llanilib kelinmoqda. Teskari aloqa psixologiya bilan fiziologiya fanlarida har bir javob harakati hal qilinayotgan vazifa (muammo) miyada baholanilishi tushuniladi. P.K.Anoxin nuqtai nazaricha, organizmda muayyan sikl bilan ish bajaruvchi yaxlit sistema mavjud. Mazkur sistemada markazdan javob harakatiga buyruq berilishining birorta ham lahzasi teskari yo'nalishda (periferiyadan markazga qarab) harakatning natijasi haqida zudlik bilan axborot (teskari aloqa) yuborilmaguncha tugallanmaydi. Teskari aloqa apparati (sistemi) yordami bilan organizm o'z harakatining natijasini obraz (timsol) bilan taqqoslab ko'radi.

A.N.Bernshteyn talqinicha, natijaga nisbatan obraz oldinroq paydo bo'ladi, voqelikning o'ziga xos modeli tarzida uning yuz berishi to'g'risida oldindan (ilgarilab ketib) axborot, xabar, ma'lumot beradi ("bashorat eshtimoligi" nazariyasi). P.K.Anoxin va A.N.Bernshteyn nazariyalariga asoslangan holda psixikaning mavjudligi harakatning izchil dasturini (programmasini) tuzish, oldiniga ichki rejada ish bajarish, xulq-atvordagi eshtimol ko'rinishlarini tanlash, bosqichlarini amalga oshirish tufayli harakat qilish imkoni tug'iladi.

Tabiatshunos olimlarning mulohazalaricha, biologik evolyutsiya jarayonida shaxs psixikasi xulq-atvorni boshqarishning alohida apparati tarzida paydo bo'ladi, sifat jihatidan o'zgarib boradi. Ijtimoiy muhit, shaxslararo munosabat, jamoaviy, oilaviy turmush (hayot) qonunlari, qonuniyatlari ta'siri ostida odamlar shaxsga aylana boshlaydi (ijtimoiylashuv natijasida), ularning har birida mikromuhitning,

kamol topgan tarixiy haroitning izlari o'z aksini qoldiradi. Umumiylik (etnik) bilan xususiylik (shaxslilik) o'rtasida o'zaro uyg'unlik hukm sursa-da, lekin alohida olingan insonning xulq-atvori, xatti-harakatlari shaxsiy xususiyat kasb etadi.

Yuqorida yuritilgan mulohazalardan kelib chiqqan holda psixologiya faniga ta'rif berish mumkin. Psixologiya - voqelikning miyada obraz tarzida yuzaga keltiruvchi psixik omillar, jarayonlar, holatlar, qonuniyatlar, xossalar, vaziyatlar, xislatlar, fazilatlar, mexanizmlar to'g'risidagi fandır. Insonning shaxsiy xususiyatga ega bo'lgan xulq-atvori va faoliyati voqelikning miyadagi obrazlar yordami bilan boshqarilib turadi.

4. Psixologiya va uning moddiy asoslari

Psixikaning moddiy asoslari to'g'risida fikr yuritilganda, eng avvalo, u miyaning xususiyati ekanligini ta'kid etish joiz. Bilish jarayonlari to'g'risida gap ketganida, albatta sezgi, fikr, ong kabilar maxsus ravishda tashkil topgan materiyaning oliy mahsuli ekanligini uqtirish maqsadga muvofiqdir. Organizmning psixik faoliyati tananing ko'p miqdordagi a'zolarining yordami bilan ishga tushadi. A'zolarining ba'zi birlari ta'sirotlarni qabul qilsa, boshqalari ularni signallarga aylantiradi, xatti-harakatlarning rejasini tuzadi hamda uning amalga oshishini nazorat qiladi. Shuningdek, ularning bir guruhi xatti-harakatga kuch- quvvat, g'ayrat, shijoat baxsh etadi, yana bir turi esa mushaklarni, paylarni harakatlantiradi. Mana shunday murakkab funktsiyaning yig'indisi (majmuasi) organizmning tashqi muhitga moslashuvini, unga muvofiqlashuvini, hayotiy vazifalar ijro etilishini, bajarilishini ta'minlaydi.

Organik olamning mikroorganizmdan to' insonga qadar bir necha o'n million yil davom etgan evolyutsiyasi davomida xatti-harakatlarning, xulq-atvorning fiziologik mexanizmlari uzluksiz ravishda murakkablashib, tabaqalanib, buning oqibatida organizm muhitning o'zgarishlariga tez reaksiya qiluvchan, moslashuvchan xususiyat kasb etib borgan. Jumladan, bir hujayrali amyobaning hayot kechirishi uning ozuqa qidirish imkoniyati, o'z hayotini muhofaza qilish qobiliyati muayyan darajada cheklangandir. Undagi yolg'iz hujayraning o'zi ham sezuvchi, ham harakatlanuvchi, ham ovqat hazm qiluvchi vazifalarni ijro etadi. Murakkab tuzilishga ega bo'lgan hayvonlarda a'zolarining ixtisoslashuvi ozuqani ko'rish, uni farqlash, xavf-xatarni tez sezish, aniq mo'ljal olish imkoniyatini beradi. Ixtisoslashuvning asosiy funktsiyasi signallarni idrok qilishdan iborat xujayralarning vujudga kelishida o'z aksini topadi. Mazkur hujayralar retseptor deb nomlanmish hujayralar turkumini yuzaga keltiradi. Hujayralarning boshqalari mushak to'qimalari ishini, bezlarning shira ajratishini nazorat qiladi. Bunday hujayralar effektorlar deyiladi. Ixtisoslashuv a'zolarini hamda funktsiyalarni bir-biridan ajratadi. Organizmning asosiy boshqaruv imkoniyati yaxlit narsa sifatida harakat qiladigan markaziy nerv sistemasi vositasi bilan erishiladi.

Nerv sistemasining asosiy unsurlari nerv xujayralari (neyronlar) hisoblanib, ularning funktsiyasi qo'zg'atishdir. Neyron xujayra tanachasidan, dendritdan, aksondan tashkil topadi. Markaziy nerv sistemasi bosh miya va orqa miyadan iborat. Hozirgi zamon fanining ko'rsatishicha, orqa miya va miya naychasi reflektor faoliyatining tug'ma (hartsiz reflekslar) hisoblangan shakllarni amalga

o'shiradi, katta yarim harlarning qobig'i esa hayotda orttirilgan, psixika yordami bilan boshqariladigan xulq-atvor shakllarining organi sanalanadi. Miya katta yarim harlari faoliyatining umumiy qonunlari I.P.Pavlov tomonidan kashf etilgan.

Hozirgi zamon fiziologiyasi ma'lumotiga qaraganda, miyada hosil bo'ladigan to'lqinlar turli chastotadagi elektromagnit tebranishlariga o'xshab ketadi. Miyada elektroentsefalogramma ko'rinishdagi kuchaytirgich yordamida yozib olish mumkin bo'lgan elektr toklari paydo bo'lishining kashf etilishi muhim ahamiyatga ega. Chunki, kosmonavt miyasining biotoklari yozuvi uning markaziy nerv sistemasida yuz beradigan o'zgarishlar ko'satkichi bo'lib xizmat qiladi. Odamning psixik hayotida katta yarim harlar qobig'i sirtining peshona qismlari alohida rol o'ynaydi. Psixik funktsiyalar muayyan tarzda chap va o'ng yarim harlar o'rtasida taqsimlanishi chuqur o'rganilgan. Ma'lumki, psixikaning mazmuni tirik mavjudod o'zaro munosabatda bo'ladigan tashqi olam bilan belgilanadi. Shuning uchun tashqi olam inson miyasi uchun shunchaki oddiy biologik muhit emas, balki odamlar tomonidan ularning ijtimoiy tarixiy taraqqiyot davomida yaratilgan hodisalar olami hamdir. Psixik va nerv-fiziologik jarayonlarning o'zaro munosabati masalasi murakkab muammolardan hisoblanadi. Psixikaning o'ziga xos xususiyatlari nerv-fiziologik xususiyatlaridan qanday muhim belgilari bilan farqlanishini aniqlash muhim ahamiyatga ega. Agarda mazkur o'ziga xoslik mavjud bo'lmaganida edi, u holda psixologiya mustaqil bilim sohasi sifatida tadqiq etilishi ham mumkin emasdi. Psixik jarayonlar o'zida ichki, fiziologik jarayonlarning emas, balki tashqi ob'ektlarning tavsifini mujassamlashtiradi.

5. Psixika va aks ettirish

Psixika - bu yuksak darajada tashkil topgan materiyaning sistemali xossasi (xususiyati), sub'ekt tomonidan ob'ektiv borliqni faol aks ettirish, mazkur borliq manzalarini sub'ekt o'zidan uzoqlashtirmay ifodalashi, xuddi shu asnoda o'z xulqini va faoliyatini shaxsan boshqarishdir. Psixikada o'tmishning, hozirgi davr va kelasi zamonning hodisalari ifodalangan, tartibga solingandir. O'tmish hodisalari inson xotirasida mujassamlashib, shaxsiy tajribalarda namoyon bo'ladi. Hozirgi zamon aqliy jarayonlar, hissiy kechinmalar, obrazlar va tasavvurlar majmuasida ifodalanadi. Kelajak esa turtkilarda, maqsad, ezgu niyatlarda, shuningdek, fantaziya, vijdon azobi, armon va tushlarda aks etadi. Inson psixikasi ham anglanilmagan, ham anglanilgan xususiyatga ega bo'lib, anglanilmagan psixika o'z navbatida hayvon psixikasidan sifat jihatidan keskin tafovutga va ustuvorlikka ega.

Tashqi ob'ektlarning psixika shaklida maxsus tana a'zolari qurilmasining faol va ilgari lab in'ikos etishi harofati bilan mazkur ob'ektlarning xususiyatiga mutlaqo mutanosib harakatlarni amalga oshirish imkoniyati yuzaga keladi. Shu bilan birga psixikaning vaziyat ustuvorligi va qidiruv faolligi tufayli organizmning tarkiblari o'rtasida yashash uchun kurash ro'yobga chiqadi.

Xuddi shu boisdan psixikani aniqlovchi asosiy belgilari mavjuddir: predmet muhiti obrazini aks ettirish, tirik tana a'zolarining harakat qilish, ularning mazkur muhitda orientatsiyasi, u bilan aloqaga kirishish eshtiyojidan qoniqish, to'g'ri aloqalar teskari aloqa qilish printsipli bo'yicha aks ettirish to'g'riligini nazorat

qilish kabilar. Insonning nazorat instantsiyasi sifatida ijtimoiy amaliyot xizmat qiladi. Teskari aloqa harofati tufayli obraz bilan harakat natijasini taqqoslash amalga oshiriladi, paydo bo'luvchi holat bu natijasidan oldinroq sodir bo'ladi, chunki u borliqning o'ziga xos modeli sifatida yuzaga kelish imkoniyatiga ega. Genetik kelib chiqishiga binoan, psixika o'zining reflektor tipiga va tarixiga ega bo'lgan alohida siklli tizim sifatida ro'yobga chiqqan. Reflektorlik organizm hayotining ob'ektiv haroitlari birlamchiligini bildiradi.

Idrok qilinuvchi mazkur tizimning tarkibiy qismlari ijro etuvchanligi, harakatlarning maqsadga yo'nalganligiga, obraz ta'siriga "teskari" qonuniy o'tish jarayoni hisoblanadi. Psixikaning reflektor tabiatining birinchi shunday ilmiy talqini rus fiziologi I.M.Sechenov tomonidan amalga

oshirilgan bo'lib, bir qacha asrlar davomida psixika alohida tanasiz narsa, uni harakatga keltiruvchi, uni nerv jarayoni bilan almashtiruvchi, unga tenglashtiruvchi mexanik materialistik yo'nalishga kuchli zarba edi. Psixikaning faolligi reallik bilan bevosita muloqotga kirishish jarayonida namoyon bo'ladi, chunki nerv apparatlarida harakatlanuvchi fizikaviy, kimyoviy qo'zg'atuvchilarni qayta qurish ko'zda tutildi. Qo'zg'ovchilarda, ularning doirasidagi xatti-harakatlarga kuch-quvvat beruvchi, uzluksiz ravishda intiluvchi, xulq-atvor dasturi bajarilishini ta'minlovchi, unga qidiruv jarayoni va variantlar tanlashni o'zida qamrab oluvchi faollikning xususiyatlaridir. Psixika biologik evolyutsiyaning ma'lum bir bosqichida vujudga kelgan bo'lib, uning o'zi omillarning biri sifatida organizmni ularning yashash haroitiga tobora kuchayib boruvchi moslashuvni ta'minlab turadi. Psixikaning insonda paydo bo'lishi sifat jihatdan mutlaqo yangi tuzilishga ega, chunki u ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotning qonuniyatlari bilan hartlangandir. Faoliyat regulyatsiyasining yuksak darajasi sifatida ong vujudga keladi, psixika faolligining yuksak ko'rinishi manbai tariqasida esa shaxs shakllanadi.

Bizningcha, metodologik nuqtai nazardan psixika tahlil qilinganda, albatta biosferik va neosferik aloqalar natijalari, ularning ta'sirchanlik kuchi, vaziyat, muhit hamda holatlar (hodisalar) fazoviy joylashuvi, "sun'iy miya"ning vujudga kelishi imkoniyati yuzasidan fikr bildirish bugungi kunda muhim ahamiyatga ega. Chunki, inson aql-zakovatining quvvati yetmaydigan, payqash imkoniyatiga ega bo'lmagan borliqning mo'jizalari, sirlari mavjuddir, uni hisobga olmasdan ilojimiz yo'q. Shuningdek, qarama-qarshilik mavjud ekanligini tan olish bilan birga, murosa-yu madora, xaotik (betartib) harakatlar hukm surishini unutmaslik lozim. Aks ettirish materiyaning umumiy xususiyatidan iborat bo'lib, ob'ektlarning belgilari va alomatlarini turli darajada adekvat (to'g'ri) idrok qilishga qobiliyatliliigi, boshqa ob'ektlarning munosabatlari va tuzilishining tavsiflarini ifodalaydi.

In'ikosning xususiyati materiyaning tashkil topganlik darajasiga bog'liq, chunki u organik va noorganik tabiatda, hayvonot olamida, ijtimoiy hayotda o'ta sodda va yuksak tashkil topgan tizimda sifat jihatdan xilma-xildir. Organizmda dastlabki aks ettirishning vujudga kelishi tirik tananing ichki va tashqi stimullarining javob reaksiyasiga tanlab munosabatda bo'lish manbaidan kelib chiquvchi seskanuvchanlikdan boshlanadi. Bu psixikaga bo'lgan aks ettirishning

sodda ko'rinishi bo'lib, u organik dunyoni rivojlanish jarayonida sezuvchanlik qobiliyatiga ega bo'lgani tufayli sezgi vazifasini bajaruvchi birlamchi psixologik obrazlar paydo bo'la boshlaydi, ular organizm harakati ehtiyojini, fazoviy chamalash (mo'ljallash) maqsadini amalga oshirish uchun xizmat qiladi. Xuddi ana shu davrdan boshlab muhitga, ekologiyaga to'g'ri moslashish va harakatni idora qilish funktsiyalari yuzaga keladi. Aks ettirishning sodda shakllari murakkabroq shakllarining rivojlanishi uchun zarur hart-haroitlar sifatida xizmat qiladi.

Organik dunyoning keyingi evolyutsion taraqqiyot davrida voqelikning ham sensor, ham aqliy obrazlarni qamrab oluvchi sodda sababiy aloqalar va vaqtni idrok qilish yuzaga keladi, buning natijasida xatti-harakatni to'g'ri ifodalash imkoni va faollik xususiyati tug'iladi. Bevosita harakat qiluvchi qo'zg'atuvchi organizmning to'g'ridan to'g'ri reaksiyasiga javobi oldindan, ilgarilab aks ettirishni keltirib chiqaradi. Inson faoliyatining ijtimoiy hartlanganligi tufayli in'ikos faolliги oshibgina qolmay, balki u sifat jihatidan mutlaqo boshqa xususiyat kasb eta boshlaydi. Aks ettirishning tanlovchanlik va maqsadga yo'nalganlik xususiyatlari hamkorlik faoliyati jarayonida mehnat quroli orqali tabiatni o'zgartirish ehtiyoji darajasi ko'rsatkichi aniqlanadi. Mazkur jarayonlarda psixik aks ettirish nafaqat hissiy obrazlarni, balki mantiqiy tafakkur, madaniyat mahsulini o'zida ifodalovchi ijodiy fantaziya, o'z navbatida til tarkibiga kiruvchi belgilar, alomatlar tizimining mohiyatiga qorishib, yaratuvchi sifatida aks ettirishning tubdan, radikal o'zgarishga olib keladi. Bunday toifadagi in'ikosning oqibatida ideal obrazning paydo bo'lishiga puxta zamin hozirlaydi, imkoniyatlarning ro'yobga chiqishi uchun barcha hart-haroitlar yaratadi. Aks ettirishning to'g'riligi, adekvatligi o'zini kelib chiqish manbaga ko'ra, mazkur manbaning moddiy tavsifi bilan miyada nerv impulslarini qayta ishlash o'rtasidagi qiyosiy jarayonni mujassamlashtiradi va sub'ektning psixologik jihatidan namoyon bo'lishi, rivojlanishi, o'zgarishi, takomillashishi kabi holatlarni ham bevosita, ham bilvosita usullar yordami bilan turlicha shaklda, tarzida, ko'rinishda ifodalaydi.

Psixologiya fanida aks ettirishning quyidagi ko'rinishlari tan olinadi: fizik, fiziologik, psixik, ong, o'zini anglash.

II BOB

PSIXOLOGIYA FANINING SOHALARI VA UNING TADQIQOT METODLARI

1. Psixologiya fanining sohalari va ularning o'ziga xos xususiyatlari

Inson o'zining kimligini anglashga intilishdan, o'z ruhiy dunyosini va o'zgarlar ruhiyatini bilish istagi paydo bo'lishdan, tabiat va jamiyat hodisalarini tushunishga ehtiyoj sezishdan, o'tmish, hozirgi zamon, kelajak haqida mulohaza yuritishdan e'tiboran psixologiya fan sifatida rivojlana boshladi. Psixologik bilimlar juda uzoq o'tmish tarixga ega bo'lsa-da, lekin u fan sifatida falsafadan XIX asrga kelib ajralib chiqdi. Psixologiyani alohida fan sifatida ajralib chiqishga o'sha davrda kishilik jamiyatida yuz berayotgan ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy

o'zgarishlar sabab bo'ldi, chunki bular ijtimoiy zaruriyatning taqozosi edi. Psixologik holatlarni tadqiq qilish, ya'ni psixika mohiyatini tushunish maqsadida o'sha davrda eksperimental ilmiy psixologik laboratoriyalar vujudga kela boshladi.

Ilk psixologik tadqiqotlar laboratoriyasi nemis olimi V.Vundt tomonidan 1879 yilda Leyptsig universitetida tashkil qilindi. Xuddi shu laboratoriya andozasi boyicha boshqa mamlakatlarda bir qancha mustaqil laboratoriyalar ochildi. XIX asrning oxiri va XX asrning boshlariga kelib psixologiya fani to'g'risidagi ilmiy tushunchalarda keskin o'zgarishlar yuzaga keldi va ularning ta'siri natijasida psixologiyaning tadqiqot ob'ekti sifatida insonga muhitning ta'siri, uning xulq-atvorini o'rganish muammolari tanlab olindi. Shu davrda psixologiya fanining rivojlanishiga ijobiy hissa qo'shgan psixologiya maktablari vujudga keldi, jumladan Amerika (AQSh) psixologiyasining asosiy yo'nalishlaridan bo'lgan bixeviorizm, Germaniyada geshtaltpsixologiya maktabi, Venada Z.Freydning psixoanalizi va boshqalar. Shu maktablarning hammasi o'zining nuqtai nazariga asoslanib, psixologiya fanining tarkibiy qismlarini o'rganishga harakat qildi.

Psixologik konsepsiyalarning rang-barangligi sababli va fan-texnikaning rivojlanishi ta'siri bilan psixologiya o'zining tadqiqot ob'ektlariga ega bo'lgan ko'plab sohalarga ajrala boshlandi. Hozirgi davrda psixologiyaning nazariy va amaliy yutuqlari atrof-muhit hamda jamiyatning juda keng qirralariga tatbiq qilinmoqda. Psixologiya fanini muayyan sohalarga bo'lishda aniq, yaqqol faoliyatining psixologik tomoni, insonning jamiyatga nisbatan psixologik munosabati, taraqqiyotining psixologik jabhasi asos qilib olingan.

Quyida psixologiya sohalarining tavsifiga qisqacha to'xtalib o'tamiz. Umumiy psixologiya - umumiy psixologik qonuniyatlar, mexanizmlar, murakkab ichki bog'lanishlar, nazariy va metodologik printsiplar, ilmiy tadqiqot metodlar, psixikaning filo va ontogenetik o'zgarishlarini, ilmiy tushunchalar va kategoriyalar, bilish jarayonlarini amaliy va nazariy jihatdan tadqiqot qiladigan soha. Umumiy psixologiya boshqa sohalari kabi hartli ravishda qabul qilingan nomdan iboratdir. Psixologiya fanining ilmiy tushunchalarini, kategoriyalari (shaxs, motivatsiya, faoliyat, muomala, ong)ni, tadqiqot metodlarini umumiy psixologiyada umumlashtirish uchun uning boshqa sohalaridagi tekshirish natijalarini mavhumlashtirish maqsadga muvofiq. Shuning bilan birgalikda umumiy psixologiyaning tadqiqot natijalari psixologiyaning boshqa sohalari uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Umumiy psixologiya fani asosiy kategoriyalar, tushunchalar, psixik jarayonlar, holatlar, hodisalar, individual-tipologik xususiyatlarni o'z ichiga oladi.

1. Psixik jarayonlar: sezgi, idrok, tasavvur, xotira, tafakkur, xayol va boshqalar. 2. Irodaviy jarayonlar: motiv, motivatsiya, ehtiyojlar, intilishlar, qaror qabul qilish kabilar. 3. Hissiy jarayonlar: his-tuyg'ular, emotsiya, kayfiyat, emotsional ton, stress, affekt singarilar. Psixik holatlarga psixik jarayonlarning ma'lum bir sifatlarining ko'rinishlari kiradi. Masalan, hissiy jarayonlardan psixik holat sifatida kayfiyat, psixik xususiyatlarga qobiliyatlar va boshqalar kiradi. Umumiy psixologiyadagi bu bo'linish hartli ravishda amalga oshirilgan bo'lib, unda jarayon tushunchasi umumiy tadqiq qilinayotgan hodisaning jarayoniy xususiyatga ega ekanligi ta'kidlanadi, xolos. Psixik holat tushunchasi psixik

holatlarga nisbatan nisbiy statikligini anglatadi. Psixik xususiyat tushunchasi esa tadqiq qilinayotgan hodisaning mustahkamligini, qaytaruvchanligini aks ettiradi va bu narsa shaxs tuzilishida o'z ifodasini topadi. Umumiy psixologiyadan boshqa sohalar, bilimlar asos sifatida foydalaniladi, xuddi shu boisdan u universal xususiyat kasb etadi.

Eksperimental psixologiya- eksperimental metodlar yordamida psixik hodisalarni tadqiq qilishning umumiy sohasi. Psixologiya fan sifatida falsafadan ajralib chiqishida eksperimental tadqiqotlar o'tkazish asosiy rol o'ynagan. XIX asrning o'rtalarida psixologik hodisalar ustidan ilk bor amaliy eksperimental psixologik tadqiqotlar o'tkazilgan. Bu fiziologik laboratoriyalarda elementar funksiyalarni o'rganish orqali, ya'ni ilk bor sezgi va idrokni o'rganish bilan boshlangan. Bu tadqiqotlar eksperimental psixologiyaning falsafa va fiziologiyadan mustaqil, alohida fan sifatida vujudga kelishiga muhim asos va ob'ektiv hart-haroit yaratib bergan. Eksperimental psixologiya fan sifatida ajralib chiqishiga V. Vundt o'zining katta hissasini qo'shgan. Ilk eksperimental tadqiqotlar o'zini o'zi kuzatish metodi yordami bilan insonning ichki funksiyalarini o'rganishga qaratilgan edi. Keyinchalik eksperimental ishlar turlicha hayvonlarda o'tkazila boshlangan. Tadqiqotlarning ko'pchiligi T.L.Morgan, E.L.Torndayklar tomonidan olib borilgan. Eksperimental tadqiqotlar orqali faqat psixik funksiyalargina emas, balki hissiyotlarning individual variantlari ham tekshirilgan. Eksperimental psixologiyaning tadqiqotlari psixologiya sohalarining nazariyasiga asos bo'lib xizmat qiladi.

Mehnat psixologiyasi - insonning mehnatga munosabati, mehnat faoliyatining qonuniyatlari va rivojlanishini tadqiq qiladigan psixologiya sohasi. Mehnat psixologiyasining ob'ekti ishlab chiqarishda va mehnatda shaxsning faoliyati, uni ishdan bo'sh vaqtining, dam olishining ishlab chiqarishga ta'sirini ham tekshirgan. Mehnat unumdorligiga ishchini boqish uchun ketgan sarflar miqdori ko'p bo'lsa, unga qancha qulay hart-haroit yaratilsa, shunchalik ijobiy ta'sir yuzaga keladi. Shu asosda yuqoridagi fanlar mehnatkashga psixologik iliq muhit yaratish uchun mehnat psixologiyasiga yordam beradi. Mehnat psixologiyasini G.Myunsterbergning "Psixologiya va ishlab chiqarish unumdorligi" (1913) va "Psixotexnika asoslari" (1914) kitoblari chiqqan davrdan boshlab alohida soha sifatida vujudga kelganligi e'tirof etilgan. Mehnat psixologiyasining asosiy vazifasi ishlab chiqarish munosabatlarini ijobiylashtirish, mehnatkashlarga zarur hart-haroit yaratib berish, kasbiy kasalliklarning, ishlab chiqarishda jismoniy falokatlarning, psixologik zo'riqlashlarning oldini olishdir.

Aviatsiya psixologiyasi - aviasanoat va aviaxizmatchilarning mehnat faoliyatida kechuvchi psixologik qonuniyatlarni o'rganadi. Aviatsiya psixologiyasining predmeti murakkab aviatsiya tizimini boshqarishdagi inson psixikasining rolini tekshirishdan iborat. Aviatsiya psixologiyasi ob'ekti shaxs faoliyati, jamoa tuzilishini tashkil qilishning hart-haroitlari hisoblanadi. Aviatsiya psixologiyasi sub'ekti uchuvchilar, muhandis, texnik xizmat ko'rsatish tarkibini tashkil etuvchi styuardessalar va boshqalar. Aviatsiya psixologiyasi soha sifatida uchuvchi qurilmalar yaratilishi vaqtidan, ya'ni XIX asrning oxiri va XX asrning boshlaridan vujudga kelgan. Aviatsiya psixologiyasi tug'ilishining asosiy sababi

uchuvchi apparatlar ishlatishda va boshqarishda inson omili xavfsizligiga hart-haroit yaratish ehtiyojidir. Aviatsiya psixologiyasi psixologiyaning boshqa sohalari bilan uzviy bog'liqdir.

Muhandislik psixologiyasi - inson va mashina o'rtasidagi munosabatni, insonga mashinaning psixologik ta'sirini va insonning mashina bilan munosabati jarayonining psixologik qonuniyatlarini tadqiqot metodlari yordami bilan o'rganuvchi psixologiya sohasi. Muhandislik psixologiyasi fan-texnika revolyutsiyasi ta'sirida vujudga kelgan bo'lib, quyidagi muammolarni tekshiradi: 1) inson va EHM kabi avtomatika tizimi yuklamasida inson vazifasini tahlil qilish; 2) EHM operatorlarining hamkorlik faoliyatida muloqot jarayoni va ularning o'zaro ta'sirini tadqiq qilish; 3) operator faoliyatining psixologik tuzilishini tahlil etish; 4) operator ishining sifatiga, tezligiga, samaradorligiga ta'sir qiluvchi omillarni tekshirish; 5) inson tomonidan axborotqabul qilishni tadqiq etish; 6) operator faoliyatini boshqarish mexanizmini o'rganish; 7) EHM ni boshqarishdagi buyruqlarni inson tomonidan qabul qilish xususiyatini aniqlash; 8) operatorlar uchun psixodiagnostika va proforientatsiya metodlarini ishlab chiqish; 9) operatorlarni o'rganishni optimallashtirish. Muhandislik psixologiyasining yuqoridagi muammolarini tekshirish natijasida yolg'iz operator faoliyatidan umumiy mehnat faoliyatini o'rganishga o'sib o'tiladi.

Kosmik psixologiya - vaznsizlik va bo'shliqda aniq mo'ljal ola bilmaslik haroitida, organizmda juda ko'p ortiqcha taassurotlar yuklangan paytda ro'y beradigan nerv-psixologik zo'riqish bilan bog'liq bo'lgan alohida holatlar tug'ilganda kishi faoliyatining psixologik xususiyatlarini tadqiq qiladigan psixologiya sohasi.

Ekstremal psixologiya - insonning o'zgargan muhit hart-haroitlarida psixik faoliyatining kechishi qonuniyatlarini o'rganadigan psixologiya sohasi. Ekstremal haroitda insonga bir qancha faktorlar ta'sir qiladi: monotoniya, makon o'zgarishi, xavf omili, vaqt, shaxsiy ahamiyatga molik axborotning o'zgarishi, yolg'izlik, guruhiy izolyatsiya va hayotiy xavf. Ekstremal haroitga inson moslashishining biologik vazifasi ekstremal haroitda ishlovchilarni tanlab olish (kosmos, arktika, yong'in va hokazo), mashqlantirish, trening o'tkazishdan iborat.

Pedagogik psixologiya - tarbiya va ta'lim muammolarini tadqiq qiladigan psixologiya sohasi. Pedagogik psixologiya shaxsning maqsadga muvofiq rivojlanishi, bilish faoliyatining va shaxsda ijtimoiy ijobiy sifatlarni tarbiyalashning psixologik muammolarini o'rganadi. Pedagogik psixologiyaning maqsadi- o'qitishning oqilona rivojlantiruvchi ta'sirini, hart-haroit va boshqa psixologik faktorlardan kelib chiqqan holda kuchaytirishdir. Pedagogik psixologiya XIX asrning ikkinchi yarmida ijtimoiy taraqqiyotning ta'siri natijasida vujudga kelgan. Eksperimental psixologiya tadqiqotchilari pedagogik psixologiya rivojlanishiga katta hissa qo'shganlar. Bundan tashqari, pedagogik psixologiyaning fan sifatida taraqqiy etishda o'sha davrda yuzaga kelgan psixologik yo'nalishlar ham o'zining ijobiy ta'sirini o'tqazgan. Bixevioristik psixologiya yo'nalishi pedagogik psixologiya uchun asos qilib tarbiyachi va o'qituvchiga vosita qilib tashqi muhit ta'sirini oladi. Tashqi muhit qanchalik ijobiy ta'sir qiluvchi omil

bo'lsa, ya'ni qulay hart-haroit vujudga kelsa, demak shaxsning tarbiyalanishi shunchalik ijobiy kechadi.

Hozirgi zamon pedagogik psixologiya rivojlanishi natijasida insonning individual psixologik farqlari, ijtimoiy-tarixiy tajribalar ta'siri hamda boshqa odamlar o'rtasidagi muloqot, muomala ta'siri borligini, shuningdek, yana bir qancha faktorlarni hisobga olgan holda shaxsni rivojlantiruvchi ta'lim orqali o'qitish va tarbiyalash yotadi. Pedagogik psixologiyani hartli ravishda bir necha turga ajratish mumkin: a) ta'lim psixologiyasi; b) tarbiya psixologiyasi; v) o'qituvchi psixologiyasi; g) oliy maktab psixologiyasi kabilar.

Tibbiyot psixologiyasi - kasallarning davolanishi, gigiena, profilaktika, diagnostika jabhalarini tadqiq qiluvchi psixologiya sohasi. Tibbiyot psixologiyasida tadqiqotlar tizimiga kasalliklarning kechishi, ularning shaxs psixologiyasiga ta'siri qonuniyatlari, insonning kasallikdan sog'ayishiga mikrosotsial guruh ta'siri o'rganiladi. Tibbiyot psixologiyasi o'z ichiga klinik psixologiya, patopsixologiya, neyropsixologiya, somatopsixologiya kabi bo'limlarni qamrab oladi. Tibbiyot psixologiyasi tarkibiga psixoterapiya sohasini ham kiritadilar. Tibbiyot psixologiyasining asosiy muammosi kasallikni davolashning inson psixologiyasiga ta'sirini tadqiq qilishdir. Uning asosiy muammosi insonning psixologiyasiga ijobiy ta'sir qiluvchi va shu bilan davolanishni tezlashtiruvchi, ijobiy davolash muhitini tashkil qilishdir. Psixik hodisalar bilan miyaga fiziologik tuzilishlar o'rtasidagi nisbatni o'rganadigan soha - neyropsixologiya.

Dorivor moddalarning kishi psixik faoliyatiga ta'sirini tekshiradigan soha - psixofarmakologiya. Bemorlarni davolash uchun psixik jihatdan salomatligini ta'minlash chora-tadbirlari tizimini ishlab chiqish bilan shug'ullanuvchi soha - psixoprofilaktika. Yuridik psixologiya - huquq doirasidagi munosabatlar odamlarning psixik faoliyatini huquqiy boshqarish mexanizmlari va qonuniyatlarini o'rganuvchi psixologiya sohasi. Eksperimental psixologiya ta'siri ostida XX asrning boshlarida yuridik psixologiya sohasida ilk laboratoriya tadqiqotlari o'tkazilgan. Bu tadqiqotchilar guvohlarning ko'rsatmalarini va so'roq olib borish asoslarini o'rganishni maqsad qilib qo'ygan edilar.

Yuridik psixolog sifatida yozuvchi A.K.Doylning qahramoni Sherlik Xolmsni atash mumkin. Yuridik psixologiya bo'yicha tadqiqot ishlari o'sha vaqtlarda G.Gross, K.Marbe, V.Shtern, K.Yung va boshqa psixologlar tomonidan olib borilgan. Keyinchalik yuridik psixologiyaning o'ziga xos tadqiqot yonalishlari vujudga keldi: jinoyatchilar shaxsini tadqiq qilish, guvohlik ko'rsatuvchilar ko'rsatmalarini tekshirish, sud psixologiyasi ekspertizasining nazariy va amaliy tomonlari ishlab chiqilgan. Yuridik psixologiya umumiy psixologiyaning metodlari va o'ziga xos ularning shakllarini qo'llaydi.

Hozirgi zamonda uning bir qancha bilimlari mavjuddir: kriminal psixologiya, sud psixologiyasi, jinoyatchilarni qayta tarbiyalash psixologiyasi, ya'ni penitentsiar psixologiyasi yoki axloq tuzatish mehnat psixologiyasi kabilar.

Harbiy psixologiya-harbiy faoliyatining inson psixikasiga ta'siri, harbiy faoliyatning xususiyatlarini psixologik qonuniyatlarini o'rganuvchi, tadqiq qiluvchi psixologiya sohasi. Jangchi shaxsining psixologik faktorlarini tekshirish -

harbiy psixologiyasining asosiy muammolaridan biridir. Harbiy jamoalarda shaxslararo munosabatlar, komandirlar bilan jangchilar muloqotining psixologik xususiyatlari, favquloddagi holatlarda harbiy xizmatdagi kishilar psixikasining o'zgarish, bo'linmalarda psixologik muhit masalasi, harbiy-vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish birlamchi muammo ekanligi va hokazo. Harbiy psixologiya negizida sotsial psixologiya, mehnat psixologiyasi, muhandislik psixologiyasi, pedagogik psixologiya sohalarining nazariy-amaliy materiallari, umumbahariy qonuniyatlar yotadi.

Sport psixologiyasi - sport musobaqalari va mashqlanish faoliyatida inson psixikasining rivojlanishi, guruhiy munosabatlarning psixologik qonuniyatlarini tadqiq qiluvchi psixologiya sohasi. Mazkur soha XX asrning 60-70 yillarida jadal su'atlar bilan rivojlana boshladi va uning ilk tadqiqotlari sportchilarning individual psixologik farqlarini o'rganishga qaratilgan edi. Hozirgi davrga kelib esa sport psixologiyasi o'rganayotgan muammolar ko'lami kengaydi, shu boisdan uning asosiy vazifasi sportchilarning psixik va jismoniy kamolotga ta'sir o'tkazuvchi muhim hart-haroitlarni yaratib berishdir. Bundan tashqari, sport psixologiyasi sportchilarning shaxs sifatida rivojlanishiga, erishgan yutuqlariga psixologik yordam ko'rsatish jabhalari bilan ham shug'ullanadi.

Savdo psixologiyasi - jahon mamlakatlarida keng rivojlangan bo'lib, tijorat ta'sirining psixologik negizlari, ob'ektiv va sub'ektiv hart-haroitlarini, ehtiyojning individual, yoshga, jinsga oid va boshqa xususiyatlarini, xaridorlarga xizmat ko'rsatishning psixologik omillarini aniqlaydigan soha. Savdo psixologiyasi savdo-tijorat reklamalari, modalar psixologiyasi va shu kabi masalalarni tadqiq qiladi. Ayniqsa, sotuvchi-xaridor munosabati, kishilarga ta'sir o'tkazish, ularda iliq his-tuyg'u, ishonch uyg'onish mexanizmlari, mantiqan ularni muomala jarayonida ishontirish, qiziqtirish, ijtimoiy ahamiyatini tushuntira bilish, nizomli holatlarning oldini olish, xizmatda muloqot madaniyati va uning treninglaridan unumli foydalanish, xaridorlarning psixologik xususiyatlarini anglagan holda munosabatda bo'lish qonuniyatlarini tadqiq etish ham mazkur sohasining tekshiruv predmetiga kiradi.

Ijodiyot psixologiyasi - badiiy qadriyatlarini o'zlashtirishda, ularning yangi ko'rinishlarini ijod qilishda va shu qadriyatlar inson tomonidan idrok qilishda kechadigan psixologik holatlarni hamda bu holatlarning shaxs hayoti, faoliyatiga ta'sirini o'rganuvchi psixologiya sohasi. Ijod psixologiyasi bir tomondan psixologizm ta'siri ostida, ikkinchi tomondan esa aksilpsixologizm iskanjasida rivojlanadi. Psixologizm tarafdorlari badiiy asarlar yaratilishi individual ong ta'sirida vujudga keladi, deb talqin qilishadi. Aksilpsixologizm bu asarlarga sub'ektning psixik faolligining ta'sirini inkor qildi.

Hozirgi zamonda san'at asarlarining tarixiy jihatdan ularni ijodkorlarining shaxsiy xususiyatlari birlamchi ekanligidan kelib chiqiladi. Zamonaviy san'at psixologiyasi san'atkorlarning qobiliyatlarini asar yaratishda hissiy ko'rinishlarni, shaxslararo munosabatlarni psixologik nuqtai nazardan o'rganadi. San'atda inson ruhiy olamini amaliy jihatdan tekshirish, baholash, o'ziga xos jihatlarini guruhlash, individual, guruhiy, jamoaviy ta'sir xususiyatlarini harhlash imkoniyati mavjud. San'at psixologiyasi ijtimoiy tarbiya berishning psixologik mexanizmlari, yo'llari,

qonunyatlarini, metodlarini kabilarni tadqiq etuvchi muhim sohalardan biridir. Bugungi kunda uning quyidagi sohalari o'z tadqiqot predmeti va ob'ektiga egadir: ijod psixologiyasi, san'at psixologiyasi, badiiy tarjima psixologiyasi, badiiy ijodiyot psixologiyasi, xalq amaliy san'ati psixologiyasi, badiiy me'morlik psixologiyasi kabilari.

Yosh psixologiyasi - shaxsning psixik rivojlanish qonuniyatlarini inson tug'ilishidan to umrining oxirigacha bo'lgan davrni, ya'ni ontogenezni o'rganadigan psixologiya sohasi. Yosh psixologiyasi bolalar psixologiyasi sifatida XIX asrning oxirida vujudga kelgan bo'lib, u fan va texnika taraqqiyoti, jamiyat talabiga binoan bolalar psixologiyasi taraqqiyotida qo'llanilgan. Yosh psixologiyasi hozirgi zamonda bolalar psixologiyasi, o'smirlilik va o'spirinlik psixologiyasi, yetuklik psixologiyasi, gerontopsixologiyadan iboratdir. U insonning ontogenezda rivojlanish jarayonida psixik holatlarning kechishi, psixik funksiyalarning roli, ularning o'zgarishi, harakatlantiruvchi kuchlar, mexanizmlar, ta'sir o'tkazuvchi ob'ektiv va sub'ektiv faktorlar, taraqqiyot qonuniyatlarini tadqiq qiladi. Yosh psixologiyasi umr q'tishi bilan psixologik farqlar, individual-psixologik xususiyatlar o'rganishini o'rganadi, tadqiqotlarda madaniy, ijtimoiy-tarixiy, milliy ta'sirni hisobga oladi. Shuning uchun yosh psixologiyasining ob'ektlari o'ta murakkab bo'lib, taraqqiyotlar taraqqiyotini tekshirishni taqozo qiladi. Jahon psixologiyasida to'plangan barcha nazariy materiallarga, shu jumladan genetik modellashtirish (L.S.Vigotskiy) metodlariga, egizaklar metodiga va shunga o'xshash o'ta murakkab jarayonlarning longityud (uzluksiz) uslubi yordamida tekshirishga asoslanadi. Yosh psixologiyasining asosiy vazifalaridan biri- bolani psixik rivojlanishining ijobiy shaklda tashkil etilishi, yosh davrlari inqirozi bosqichlari, jarayonlari va paytlarida psixologik yordam ko'rsatish chora-tadbirlarini ishlab chiqishdan iboratdir. Yosh psixologiyasi pedagogik psixologiyaning ilmiy, amaliy, tajribaviy asosi bo'lib hisoblanadi, lekin boshqa sohalari bilan ham uzviy alohida faoliyat ko'rsatadi, inson kamolotining o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida ijtimoiy ahamiyatga molik materiallar to'playdi.

Maxsus psixologiya - normal psixik rivojlanmagan tug'ma yoki keyinchalik orttirilgan nuqsonlar, defektlar ta'siri ostidagi insonlarning psixologiyasini tadqiqot qilish sohasi. Uning bir necha bo'limlari hukm suradi: patopsixologiya-rivojlanish jarayonida psixikaning aynishi, miyadagi kasallikning turlicha kechishi, psixikaning tamoman izdan chiqishi hollarini o'rganuvchi soha; oligofrenopsixologiya-psixik rivojlanishning miyadagi tug'ma asoratlar bilan bog'liq patologiyasi to'g'risida tadqiqot ishlarini olib boruvchi soha; surdopsixologiya-quloq eshitishning butunlay kar bo'lib qolgunga qadar jiddiy kamchiliklari, nuqsonlari bilan shug'ullanuvchi, bolani voyaga yetkazishning omilkor yo'l-yo'riqlarini topuvchi, korreksion-tuzatish ishlarini olib boruvchi soha; tiflopsixologiya-chala ko'ruvchi va mutlaqo ko'zi ojiz odamlarning psixologik rivojlanishini tadqiq qiluvchi soha. Maxsus psixologiyaning yana o'ziga xos tor bo'limlari ham mavjud bo'lib, insonlarning kasalligi, nuqsoni, aql-idrok darajasi, nutq faoliyati patologiyasiga binoan tadqiqot ishlari olib boriladi.

Qiyosiy psixologiya- psixologiyaning murakkab bo'limlaridan biri bo'lib, psixikaning filogenetik holatlari va ularning shakllarini tadqiq qiladigan sohasi.

Qiyosiy psixologiyada hayvonlar psixologiyasi odamlarniki bilan qiyoslanadi, ularning xulq-atvoridagi o'xshashliklar va tafovutlar sabablari tekshiriladi, harakatlantiruvchi kuchlar, ta'sir o'tkazuvchi vositalar, omillar aniqlanadi. Zoopsixologiya qiyosiy psixologiyaning bo'limidan iborat bo'lib, u turli guruhlarga, turlarga mansub hayvonlar, jonivorlar psixikasini, ularning xatti-harakatlarini o'rganadi.

Etologiya-biologik va psixologik jabhalar qorishmasidan iborat bo'lib, hayvonlarning xatti-harakatidagi tug'ma alomatlar, mexanizmlar insonniki bilan umumiy negizga ega ekanligini o'rganuvchi soha.

Differentsial psixologiya-shaxslar o'rtasidagi tafovut va farqlarni hamda guruh a'zolari orasidagi nomutanosibliklarning psixologik tomonlarini, ya'ni psixologik farqlarini o'rganuvchi psixologiya sohasi. Differentsial psixologiyaga F.Galton asos solgan bo'lib, u individual farqlarni statistik analiz qilish uchun bir qancha usullar va asboblarni yaratgan. Differentsial psixologiya terminini nemis psixologi V. Shtern o'zining "Individual farqlar psixologiyasi" (1900 yil) asarida ishlatgan. Differentsial psixologiyaning asosiy metodlaridan biri- testdir. Avval individual testlar, keyinchalik esa guruh testlar qo'llanila boshlangan, ular asosan aqliy rivojlanishdagi farqlarni o'rganishga qaratilgan bo'lib, muayyan vaqt o'tgandan so'ng proektiv testlar ishlab chiqilgan. Mazkur testlar qiziqishdagi, intilishdagi, hissiyotdagi tafovutlarni tekshirishga qaratilgandir. Testlarning faktor analizi yoki intellektga oid ma'lumot beruvchi omillari o'rganilgan. Jahon psixologiyasida eng keng yoyilgan nazariyadan biri - bu N.Spirmenning ikki faktorli konsepsiyasidir. Bu nazariyaga binoan, har bir faoliyat uchun umumiy bitta faktor mavjuddir, bundan tashqari, o'sha faoliyatga qaratilgan xususiy faktor ham mavjud. Shu sohada oid yana bir nazariy L.Tyorston, Dj.Gilford va boshqalarning multifaktorlik yondashuvidir. Mazkur nazariya umumiy faktor borligini inkor qiladi, unda boshlang'ich aqliy qobiliyatlar asosiy o'ringa qo'yiladi.

Psixologiya inson qobiliyatlari genetik, biologik omillarga asoslangan, degan g'oya mavjud bo'lib, ta'kidlanishicha, ular go'yoki nasldan naslga o'tadi. Hozirgi zamon differentsial psixologiya diagnostika, prognostika metodlari yordami bilan shaxslarni qobiliyati bo'yicha tanlashda ilmiy printsip va qonuniyatlarga asoslanadi.

Psixofiziologiya-odamlarning individual psixologik va psixofiziologik farqlarini tadqiq qiluvchi, psixikaning genetikasini o'rganuvchi psixologiya sohasi. Xatto differentsial psixofiziologiya termini mavjud bo'lib, uni 1963 yilda V.D.Nebilitsin tomonidan fanga kiritilgan. Psixofiziologiyaning ikkita asosiy tadqiqot yondashuvi mavjud: a) mustaqil amaliy tadqiqotlarda olingan fiziologik va psixologik natijalarni o'zaro solishtirish, qiyoslash; b) biron bir faoliyatda fiziologik funksiyalar o'zgarishini o'rganish.

Ijtimoiy (sotsial) psixologiya-odamlarning ijtimoiy guruhlarga birlashishini, bu guruh tavsifini, shaxsning guruh faoliyati va xulq-atvorini, ijtimoiy psixologik qonuniyatlar, holatlar, hodisalar, ijtimoiy ustanovka kabilarni tadqiqot qiluvchi psixologiya sohasi.

Qadimgi zamondan ijtimoiy psixologik voqelik falsafiy nuqtai nazardan o'rganilib kelingan, lekin shaxs, guruh, jamoa munosabatlari qamrab olinmagan.

Ijtimoiy psixologiya faniga asos bo'lib psixologiya, sotsiologiya, antropologiya, etnografiya, krimonologiya, falsafa kabi fanlar xizmat qilib kelgan.

XIX asrning ikkinchi yarimida sotsial psixologiyani fan sifatida rivojlantirishga ilk urinishlar boshlangan. Jahon jamoatchiligi tomonidan sotsial psixologiya 1908 yildan e'tiboran alohida fan sifatida tan olingan. Bunga asos bo'lib bir vaqtning o'zida angliyalik psixolog U.(V) Makdugall va amerikalik sotsiolog E.Rosslarning tadqiqot natijalari xizmat qildi. Chunki bu ishlarda "sotsial psixologiya" termini qo'llanilgan edi. Ulardan keyingi yillarda AQShda va boshqa mamlakatlarda sotsial psixologiya muammolari yuzasidan tadqiqotlar o'tkazish jarayoni keng yoyildi. Ayniqsa, AQSh da o'tkazilgan Kotornning tajribasi, E.Meyoning izlanishlari sotsial psixologiya tarixida asosiy rol o'ynaydi. Bu tadqiqotchilarning asosiy ob'ekti bo'lib kichik guruhlar xizmat qilgan, tajribalar laboratoriya haroitida o'tkazilgan. Sotsial psixologiya fan sifatida muloqot, muomala qonuniyatlari, shaxslararo munosabat, individual va guruh o'zaro ta'sir, guruhlarning ichki va tashqi tuzilishi, ularning turlari, tasnifi, ommaviy holatlar va boshqalarni tekshiradi. Sotsial psixologiya bir necha sohalarni o'z ichiga qamrab oladi: din psixologiyasi, oila psixologiyasi, muomala psixologiyasi, kichik guruh psixologiyasi, katta guruh psixologiyasi, modalar psixologiyasi, insonni inson tomonidan idrok qilish psixologiyasi, etnopsixologiya va boshqalar.

Din psixologiyasi-psixologik va ijtimoiy psixologik omillarning diniy ong bilan hartlanganligini, dinning insonga ta'sirini o'rganuvchi psixologiya sohasi. Din psixologiyasi XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida vujudga kelgan bo'lib, insonni ibodat qilishdagi, diniy an'analarni, rasm-rusumlarni bajarishdagi hissiyot holatlarini o'rganishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Diniy psixologiyani o'rganish quyidagi yo'nalishlarda amalga oshirilmoqda: a) umumiy nazariya: diniy ong, uning tuzilishi, diniy hissiyot, dinning shaxs shakllanishidagi ahamiyati; b) din psixologiyasi differentsiatsiyasi: ijtimoiy muhit va tarixiy davrdan shakllangan ong va hissiyot tadqiqoti; v) diniy guruh psixologiyasi; g)diniy rasm-rusumlar psixologiyasi; d) xurfikrlilik ta'limi psixologiyasi kabidir.

Siyosiy psixologiya-jamiyatning siyosiy hayotidagi psixologik xususiyatlar, holatlar, qonuniyatlar, ta'sirchanlik va ta'sir o'tkazish jarayonlari kabi jabhalarni tekshiruvchi psixologiya sohasi.

Oila psixologiyasi-oilaning psixologiyasini o'rganuvchi fanlararo tadqiqot qilishga yo'nalgan psixologiya sohasi. Oila psixologiyasi oilaning psixologik muammolarini o'rganadi, u oilaga ta'sir qiluvchi omillarni, oiladagi rollar taqsimlanishi, er-xotin munosabati, shaxslararo munosabat, yosh xususiyatlari, jinsiy tafovutlarga asoslanib muloqotga kirishish kabilarni o'rganadi. Oila psixologiyasi tomonidan to'plangan materiallar oila mustahkamligini saqlash uchun maslahatlar berishda, har bir sosiologik va psixologik dasturlar tuzishda qo'llaniladi. Shuningdek, oila tiplari, tuzilishi, iyerarxiyasi, ularga ta'sir qiluvchi ob'ektiv va sub'ektiv omillar ham mazkur sohaning tadqiqot predmetiga kiradi.

Boshqaruv psixologiyasi-jamiyatda faoliyat ko'rsatayotgan shaxslar, guruhlar va jamoalar o'rtasidagi ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan nazorat, basholash, munosabat qonuniyatlarini, rashbar faoliyati va xarakteri, qobiliyati xususiyatlarini tadqiq qiladigan ijtimoiy psixologiyaning sohasi.

Fan psixologiyasi- ilmiy tadqiqot o'tkazishning samaradorligini oshirish uchun psixologik ta'sir omillarini o'rganuvchi psixologiya sohasi. Fan psixologiyasi fanga oid boshqa sohalar bilan uzviy bog'liq bo'lib, ishlab chiqarishda, ilmiy markazlarda ijtimoiy va individual xususiyatlarga ega bo'lgan psixologik qonuniyatlarni tadqiq qiladi, insonning ijtimoiy qobiliyatlari, aqliy imkoniyatlari hamda ulardan unum foydalanish omillarini tekshiradi. Kashfiyotlar amalga oshirilishi negizlari, mexanizmlari, hart-haroitlari va unda inson omilining roli kabi holatlarni o'rganadi.

Kompyuterlashtirish psixologiyasi- kompyuterning ishlab chiqarishdagi roli, psixik aks ettirishga ta'siri, shaxs tuzilishining o'zgarishini o'rganuvchi psixologiya sohasi. Mazkur soha kompyuter va inson o'rtasidagi dialogik munosabatni ham tadqiqot qiladi, natijada "texnika-inson-texnika" o'zaro ta'siri mexanizmini tekshiradi va zarur jabshalar o'zaro ta'sirini aniqlaydi. Kompyuterlashtirish inson psixologiyasida muayyan o'zgarishlarni yuzaga keltiradi, sermashsul texnika yaratish tizimini tezlashtirishga muhim psixologik asos yaratadi. Kompyuterlashtirishning bosh muammosi-uning insonga ta'sir o'tkazish mexanizmlarini tadqiqot qilishdir.

Parapsixologiya-hozirgi zamon fanining chegarasidan tashqaridagi, tushuntirish qiyin bo'lgan psixik hodisalarni o'rganadi.

Ekstrosensorika-o'ta sezuvchanlik, telepatiya-fikrni masofaga uzatish, kelajakka bashorat qilish va hokazo. Parapsixologiyaga nisbatan qiziqish qadimdan mavjud bo'lib, unga nisbatan ixlos to hozirgi kungacha kamaygani yo'q, gosho uni psixotronika deb ham atashadi. Xiromantiya-qo'l kaftiga qarab fol ochish, inson kelajagi va uning taqdiri haqidaoldindan bashorat qilishdan iborat noilmiy soha. Spritizm-o'lgan odamlar arvohlari, ruhlari bilan aloqa o'rnatish mumkin, ular hamisha barhayot va biz bilan muloqotga muhtoj g'oyani ilgari suruvchi parapsixologiya sohasi.

2. Psixologiyaning metodologiyasi va printsiplari

Jahon psixologiyasi fanida xulq-atvor, muomala va faoliyat muvaffaqiyatini ta'minlovchi omillarning eng muhimi tariqasida insonning emotsional hayoti yotishi aksariyat nazariyotchi psixologlar tomonidan ta'kidlab o'tiladi. Bu talqinning haqqoniyligiga hech qanday e'tirozlar bo'lishi mumkin emas. Chunki, mazkur omil eksperimental psixologiyaning mustaqil soha sifatida vujudga kelishidan e'tiboran ustuvor, dalil taqozo qilmaydigan atribut singari tadqiqot predmeti mohiyatiga singib ketgan. Shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki, inson muomalasining, xulq-atvorining kechishi, faoliyatining muvaffaqiyatli, sermahsul yakunlanishi ko'p jihatdan shaxsning emosional holatlariga "emosional ton, kayfiyat, stress, affekt va hokazo", izoshlanishi murakkab bo'lgan ruhiy kechinmalarga, yuksak his-tuyg'ularga bog'liq. O'yin, mehnat, o'qish, muomala va boshqa faoliyat turlarining muvaffaqiyatli kechishi, shaxslararo munosabatlarda xulq-atvorning namoyon bo'lishi ijobiy psixologik holat sifatida basholansa, emosiya va shissiyotning barqaror, maqsadga yo'nalgan tarzda hukm surishi ehtimoli e'tirof etiladi.

His-tuyg'ularning mustahkamligi, barqarorligi, mukammalligi sifatlarning mavjudligi ularning dinamik stereotiplar tipiga aylanganligidan dalolat beradi, faoliyat va xulqning shaxs tomonidan ongli ravishda boshqarish uslubi shakllanganligini bildiradi. Tabiatning tarkibiy qismlari va jamiyatning a'zolari bilan turli shakldagi, har shil xususiyatli munosabatga kirishishi, ular bilan muomala qilish maromlarini davriy "muvaqqat tarzda" o'zgarishni vujudga keltiradi. Ana shu o'zgarish tufayli muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizlik, omad va omadsizlik, optimizm va pessimizm, romantika va realiya, simpatiya va antipatiya, progress va regress, jo'shqinlik va tushkinlik, faollik va sustlik kabi birinchisi ijobiy (pozitiv), ikkinchisi esa salbiy (negativ) ruhiy hodisa kelib chiqadi. Faoliyat va xulqning amaliyotida bir tekis kechishini ta'minlovchi emotsional holat barqarorligining buzilishi unga qiyos qilingan muvaffaqiyatning birlamchi omili to'g'risidagi ilmiy ma'lumotlarning shubha ostida qoldiradi.

Binobarin, jamiki narsaning boshlang'ich asosi, manbai emotsiya degan g'oyani, uning qiymatini umumiy fonda birmuncha qadrsizlantiradi, lekin ikkinchi, ustuvor va yetakchi, umumiy va xususiy ob'ektiv va sub'ektiv, muhim va nomuhim mezonlar, alomatlar, o'lchamlar yordami bilan basholanishi ushbu psixologik masala moshiyatini oqilona talqin qilish zaruriyatini vujudga keltiradi. Xolbuki shunday ekan, ularning mohiyatini, keltirib chiqaruvchi sabablarni, harakatlantiruvchi kuchlarini muayyan dalillarga asoslanib tashlil qilish muammosi maydonga keladi.

Inson faoliyati va xulqining muayyan qonuniyatlarga asoslangan holda amalga oshishi ham ob'ektiv, ham sub'ektiv shart-sharoitlarga bog'liq. Tabiiy omillarni keltirib chiqaruvchi ob'ektiv (tashqi) shart-sharoitlarga bog'liq. Tabiiy omillarni keltirib chiqaruvchi ob'ektiv (tashqi) shart-sharoitlar, ya'ni mikro va makro muhit, moddiy borliq, yordamchi vositalarning mavjudligi, ularning yuksak talablarga javob bera olish imkoniyati, tashqi qo'zg'atuvchilarning bezararligi, vaqt va fazoviy o'lchovlarning muvofiqligi, mutanosibliyi kabilardan tarkib topadi. Xulq va faoliyatning namoyon bo'lishi uchun tabiiy shart-sharoitlar tizimi yaxlit holda ishtirok etishi, ularning muvaffaqiyatini ta'minlovchi omillar majmuasi tariqasida xizmat qilishi mumkin. Tabiiy shart-sharoitlardagi to'kislikdan tashqari ayrim yetishmovchiliklar va uzilishlarning sodir bo'lishi nuqsonlarni keltirib chiqaradi, buning oqibatida ruhiy kechinmalar faolligi, ildamligi, maqsadga yo'nalganligi buziladi. Tabiiy shart-sharoitlar muhit ta'sirida inson ruhiy olamida bir qator keskin ham sifat, ham miqdor o'zgarishlari vujudga keladi, ular yangilanishlar, yangi fazilatlar, xislatlar tug'ilishida namoyon bo'ladi. Shuni ta'kidlab o'tish joizki, tabiiy mushitning tarkibiy qismi bo'lmish geografik mushit bu borada muhim rol o'ynaydi, ko'pincha u, birinchidan, biologik hartlangan shaxs sifatlariga ta'sir etib, fenotiplarni genotiplarga aylantiradi (shududiy mushit, relef, stixiya kutilishi: zilzila, qor ko'chkisi, dovul, suv toshqini, oyoq yetmas qirli tog'lar va hokazo). Ikkinchidan, ontogenezda shaxs xarakterologik xususiyatlarining tabiiy ravishda shakllanishga ta'sir o'tkazadi, shuning bilan birga mikro mushit bilan genlar, irsiy belgilar, alomatlar o'rtasida uyg'unlikni ta'minlab turuvchi mexanizm vazifasini bajaradi.

Ob'ektiv (tabiiy) hart-haroitlardan tashqari, inson omili bilan uzviy bog'liqligi sub'ektiv (shaxsga oid, uning qiyofasiga bog'liq) hart-haroitlar muomalaning, faoliyatning, xulqning ijtimoiy turmushda samarali amalga oshirishini uzluksiz ravishda ta'minlab turadi. Sub'ektiv hart-haroitlarning qatoriga shaxsning barqarorligi, xarakterning mustashkamligi, eshtiyoj, motiv, maslak, salohiyatining puxtaligi, o'zini o'zi boshqarish uslubining qat'iy ravishda shakllanganligi, biologik hartlangan xislatlar esa o'zaro uyg'unlashganligi kabilar kiradi.

Odatda ob'ektiv (tabiiy) va sub'ektiv (shaxsga oid) hart-haroitlardagi o'zgarishlar tufayli ijobiy (pozitiv) yoki salbiy (negativ) xususiyatli psixologik holatlar, hodisalar, xislatlar, kechinmalar ustuvorligi yuzaga kelib, moddiy asos funksiyasini bajaruvchi oliy nerv faoliyatini, markaziy nerv sistemasining ritmikasinini, ishchanlik qobiliyatini pasaytiradi. Buning oqibatida faoliyat, xulq va muomala amalga oshirishda odatiy sa'i-harakatlar, operasiyalar, maromlar buzila boshlaydi, favqulodda asabiylik, ruhiy nuqsoniylik, qonuniyatdan chetga og'ishlik, noxush kechinmalar shokimligi yetakchilik qiladi. Xuddi shu sababdan, faoliyat, xulq va muomalaning muvaffaqiyati shubsha ostida qolishi mumkin, chunki mashsuldorlik, sobitqadamlilik, maqsadga yo'nalganlik sifatlarining dominantligi yo'qoladi, natijada ushalmagan ezgu niyatlar armon tariqasida yuksak shis-tuyg'ular sifatida davriy shukm surishda davom etaveradi.

Insoning tabiatga va jamiyatga nisbatan munosabati tasodiflarsiz, favquloddagi vaziyatlarsiz amalga oshishi mumkin emas, chunki eshtimollar darajasidagi kutilmaning yo'qligi rejasiz vaziyatlarni shaxsining idrok maydonida keltirib chiqaradi. Shayot va faoliyat strategiyasi va taktikasining ekstremal tarzida o'zgarishi individual va ijtimoiy xususiyatli vaziyatlarning paydo bo'lishga olib keladi. Vaziyatlar stixiyali, xaotik (betartib, tasodif) xatti-harakatlarni vujudga keltirib, tekis, odatiy, davriy, barqaror xususiyatlar ritmikasinini izdan chiqaradi, natijada insonning motivasion, emosional, kognitiv, regulativ, xulqiy, irodaviy tuzilish tarkiblarining funksiyasi buziladi. Shaxs tuzilishga favquloddagi vaziyatlarning ichki larzasi faoliyat, xulq va muomalaning onglilik holatidan ongsizlikka o'tishini taqozo etadi, binobarin, muvaffaqiyatsizlik realiyaga aylanadi.

Xo'sh, nima uchun shaxs tasodiflarning oldini olishga tayyor emas yoki ko'pincha u bu borada kuchsizlik, ojizlik qiladi?

Ushbu muammo yechimini juda sodda tarzda shal qilish ham mumkin:

- 1) shaxs ongli zot, yaratuvchilik qudratiga ega bo'lishidan qat'i nazar-u tabiatning tarkibiy qismi, instinktlar, hartsiz reflekslar ta'siriga beriluvchandir;
- 2) shaxsning tana a'zolari (organizmi) favquloddagi xodisalar va vaziyatlarga moslashgan emas (stixiya, shalokat, tasodif, stress, affekt, xavf-xatar-risk);
- 3) shaxs komillik darajasiga erishmaganligi tufayli sababiy bog'lanish oqibatlarini, fobiya (qo'rqish) bilan bog'liq shis-tuyg'ularni oldindan sezish, payqash, ularga nisbatan aks ta'sir berish imkoni yo'q;
- 4) shaxsda ikkinchi qiyofaning shakllanmaganligi (test, trening, trenirovka bilan qurollanmaganligi) uning xavf-xatar qurboniga aylantirishi shubshasiz. Jaxon psixologiyasi fanining ma'lumotlariga qaraganda, muvaffaqiyatsizlikdan shech kim shimoyalangan

emas, chunki ijtimoiy immunitet juda kuchsiz aksil ta'sir ko'rsatish imkoniyatiga ega. Ma'lumki, jismoniy, axloqiy va aqliy barkamollik tub ma'nodagi komil inson to'g'risida mulohaza yuritishga imkon beradi va tarkiblarning to'la munosibligi, uyg'unlashganligi, o'zaro taqozo etivchanligi asosiy mezon vazifasini bajaradi, komillik darajasi sub'ektning ma'naviy dunyosiga aylanmas ekan, u taqdirda shech kim tasodiflar, favquloddagi vaziyatlar shaxs tomonidan odatiy hodisa sifatida osoyishta qabul qilinmaydi.

Muvaffaqiyat garovi (kafolati) funksiyasini bajaruvchi omillarning genezisi to'g'risidagi fikr yuritilganda, eng avvalo, ularning birlamchiligi, asosiy manba ekanligini nazarda tutish nazariy hamda metodologik muammolar yechimini oqilona topishga puxta negiz shozirlyadi, boshlang'ich harakat nuqtasini belgilab berishga xizmat qiladi. Nazariy mulohazalarga binoan, faoliyat, xulq va muomalaning bir tekis, samarali kechishi genetik nuqtai nazardan quyidagilarga bog'liq:

1. Ob'ektiv (tabiiy) va sub'ektiv (shaxsga oid) hart-haroitlar mavjudligiga.
2. Ob'ektiv va sub'ektiv hart-haroitlar shukm surishini o'zgartiruvchi tasodifiy va favquloddagi vaziyatlar ta'sirchanligiga, ustuvorligiga.
3. Emosiya va shissiyotning ijobiy (pozitiv), salbiy (negativ) xususiyat kasb etishiga.
4. Insonning shaxslilik va xarakterologik xususiyatlarining barqarorligiga.
5. Shaxsning komillik darajasiga erishganligiga va hokazo.

Shaxsning shayot va faoliyatida muvaffaqiyatga erishish, maqsadiga muvofiq sa'i-harakatlarni unga yo'naltirish uchun quyidagilarga e'tibor qilish zaruratning zaruratidir:

- 1) ob'ektiv va sub'ektiv hart-haroitlar o'zgarsa, ularga tuzatishlar (korreksiya) kiritishga tayyorgarlikka;
- 2) favquloddagi vaziyatlarga ko'nikish uchun shaxsga trening yordami bilan ta'sir o'tkazishga, unda ikkinchi qiyofani shakllantirishga;
- 3) organizmning har qanday stixiyalarga chidamligini orttirishga;
- 4) komillikka intilish shis-tuyg'ularni takomillashtirishga;
- 5) shaxs imkoniyatlarni ro'yobga chiqishga ko'maklashishga o'zini o'zi kashf qilish, o'ziga o'zi buyruq berish, o'zini o'zi takomillashtirish, o'zini o'zi basholash, o'zini o'zi nazorat qilish, o'zini o'zi boshqarish, o'ziga o'zi taskin berish, o'zini o'zi qo'lga olish va hokazo.

Inson shayotini va faoliyatini o'zgartiruvchi asosiy omillar mavjud bo'lib, ular muayyan darajada shaxsning ta'siriga beriluvchandirlar.

Umumiy psixologiyaning asosiy prinsiplari, determinizm, ong va faoliyat birligi, psixikaning faoliyatida rivojlanishi bo'lib shisoblanadi.

1. Determinizm (lat.determinata) belgilayman ma'nosini bildiradi) prinsipi tabiat va jamiyat hodisalari, shu jumladan, psixik hodisalarning ob'ektiv sabablar bilan belgilanishi shaqidagi ta'limotdir. Shu boisdan psixika, ongning ob'ektiv borliq va nerv sistemasi bilan belgilanishi ilmiy psixologiyaning buyuk yutug'i shisoblanadi. Shuning uchun determinizm psixikaning turmush tarzi bilan belgilanishini va turmush tarzi o'zgarishiga mutanosib ravishda u ham o'zgarishini anglatadi. Shuni aloshida ta'kidlash joizki, shayvonlar psixikasining rivojlanishini

biologik qonun tarzidagi tabiiy tanlash mezoni bilan o'lchanadi. Shayvonlardan farqli o'laroq insonda ong shakllanishining paydo bo'lishi muayyan bosqichlar orqali rivojlanishi moddiy ishlab chiqarilish vositalarini yaratish hamda takomillashtirish, mashsulotlarni qayta ishlash qonunlari bilan belgilanadi.

Inson ongining ijtimoiy tarixiy taraqqiyot xususiyatiga ega ekanligini anglashi (tushunish) shaxs ongining ijtimoiy borliqqa (makro, mikro, mize mushitiga) bog'liqligi xaqidagi ham tabiatshunoslik, ham insonshunoslik umumiy prinsipga asoslangan buyuk xulosa kishilik jamiyatining olamshumul tantanasidir.

2. Ong bilan faoliyat birligi prinsipini psixologiya fanida qabul qilinishi shunday ma'noni anglatadi: a) ong bilan faoliyat bir-biriga qarama-qarshi voqelik emas; b) ong bilan faoliyat aynan biror -biriga o'xshashi ham emas; v) ong bilan faoliyatning birligi ularning shukm surishi mexanizmidir;(kursiv E.g'). Faoliyat o'zining tuzilishi bo'yicha ichki va tashqi tarkiblariga ega bo'lsa -da, voqelik tashqi ifodasi bilan ajralib turadi. Ong bo'lsa faoliyatning ichki rejasini, uning dasturiy jabshasini aks ettiradi. Real vaqtlarning o'zgaruvchan(rivojlanishini anglatuvchi) modeli ongda yuzaga keladi, odam atrof mushit bilan munosabatga kirishganda undan mo'ljal oladi, natijada nuqsonlarga yo'l qo'ymaydi. Faoliyat ong yordamida amalga oshadi va o'z navbatida ong mazkur jarayonda takomillashadi (muammo va uning yechimi variasiyalar, invariantlar turtki vazifasini o'ynaydi).

Ilmiy tadqiqot nuqtai nazaridan ong bilan faoliyat birligi prinsipi, birinchidan, xulq-atvor, faoliyatni maqsadga muvofiq amalga oshirishga kafolat beradi; ikkinchidan, harakat, sa'i-harakatlarni muvaffaqiyatlarga erishishning ta'minlovchi ichki psixologik mexanizmi aniqlashga imkon beradi; ularning birligi psixikaning ob'ektiv qonuniyatlarini ochishga muhim imkoniyati, puxta hart-haroit yaratadi.

Agarda psixika faoliyat samarasi va mashsuli sifatida talqin qilinsa, u taqdirda psixika va ongning faoliyatda rivojlanish prinsipi to'g'ri tushunilgan bo'ladi. Mazkur prinsip rus psixologlari L.S.Vigotskiy, P.P.Blonskiy, S.L. Rubinshteyn, A.N.Leontev, B.M. Teplov, B.G.Ananov va boshqalarning ilmiy tadqiqotlarida o'z ifodasini topgan.

3. Psixikaning taraqqiyotini dialektika nuqtai nazaridan tushunish psixik taraqqiyot insonning mehnat faoliyatiga, ta'limga, o'yin faoliyatiga bog'liq ekanligini aniqlashdan dalolat beradi. Ijtimoiy tajribani o'zgartirish jarayonining yuz berishi shaxs uchun psixik taraqqiyotning shakli sifatida xizmat qiladi va dasturiy bilimlarni egallashga mustashkam zamin shoziraydi. Har qaysi faoliyat turi inson psixikasini rivojlantirish manbai va mexanizmi rolini bajaradi. Psixologlarning ushbu prinsipga taalluqli fikrlaridan namunalar keltiramiz: 1) L.S.Vigotskiy; ta'lim psixikaning rivojlanishini yo'naltiradi, shu bilan birga bu jarayonda ongli faoliyatning yangi, mutlaqo boshqacha shakllari yaratiladi; 2) P.P.Blonskiy: tafakkur kichik maktab yoshida o'yinlar bilan, o'spirinlik yoshida o'qish bilan bog'liq tarzda rivojlanadi; 3) S.L.Rubinshteyn; ong faoliyatda paydo bo'lib, ana shu faoliyatda shakllanadi; 4) B.M.Teplov: qobiliyat faqat rivojlanishda mavjud bo'ladi; lekin rivojlanishi faoliyat jarayonidan boshqacha mushitda yuz

bermagandek, qobiliyat tegishli yaqqol faoliyatdan ajralmagan holda paydo bo'la olmaydi.

Ma'lumki, psixika yuksak darajada tashkil topgan materiyaning xususiyati va miyaning mashsulidir. Psixika borliqning sezgi organlari orqali insonning miyasiga bevosita ta'sir etishi asosida vujudga kelib, bilish jarayonlarida, shaxsning xususiyati va holatlarida, diqqati, shis tuyg'ulari, xarakter xislatlarida, qiziqishi hamda eshtiyojlarida o'z ifodasini topadi.

Psixikaning negizida miyaning reflektor faoliyati yotadi. tashqi dunyodan kirib keladigan qo'zg'atuvchilarga ichki yoki tashqi biologik organlar javob reaksiyasini bildiradi. Bosh miya katta yarim harlarida vujudga keladigan muvaqqat nerv bog'lanishlari psixik hodisalarning fiziologik asoslari shisoblanadi va ular tashqi ta'sirning natijasida shosil bo'ladi.

Psixofiziologik qonuniyatlarga binoan miyaning funksiyasi muvaqqat nerv bog'lanishlarining birlashish mexanizmi hamda analizatorlar faoliyati mexanizmlari ta'sirida shosil bo'ladi.

Psixikani tadqiq etish insonning butun ongli faoliyatini-uning ham nazariy, ham amaliy shayot faoliyatini o'rganishdir "Odamning ongliligi uning turli-tuman faoliyatida, xatti-harakatlarida namoyon bo'ladi. Inson shaxsi har xil shakl va mazmunga ega bo'lgan nazariy hamda amaliy faoliyatlarda tarkib topadi. Bunda mushit, irsiy belgilar, ijtimoiy ta'sir asosiy omillar shisoblanadi.

Inson o'zi yashab turgan davrni, moddiy turmushni aks ettiradi, ijtimoiy-siyosiy mushit ta'siri ostida bilimlarni o'zlashtira boradi, ijtimoiylashadi.

Ijtimoiy mushitda uning shis-tuyg'ulari, xakteri, qobiliyati, iqtidori, tafakkuri, eshtiyojlari, e'tiqodi, uni faollikka da'vat qiluvchi harakat motivlari, istaklari, tilaklari, xoshishlari asta-sekin o'zgarib boradi.

Insonning bilish faoliyati rivojlanishi unga o'zini qurshab turgan borliqni yanada chuqurroq, to'laroq, aniqroq aks ettirish imkoniyatini yaratadi va u borliqning asl moshiyatini, turli yo'sindagi o'zaro bog'lanishlari, murakkab munosabatlari va aloqalarni tobora aniqroq yoritadi. Shu bilan birga mazkur jarayonlarda shakllanib kelayotgan insonning borliqqa, voqelikka, jismlarga, kishilarga va o'ziga munosabati vujudga keladi.

Inson ongining rivojlanishi uning tashqi olamni faol aks ettirishda namoyon bo'ladi. Insonning moddiy turmushi, u shayot kechirayotgan tuzumning moddiy asosiga emas, balki uni qurshab olgan odamlarning turmush tarzlari, umuminsoniy qiyofalari, dunyoqarashi, maslagi, ijtimoiy voqelikka munosabatlari, intilishlari, ijod mashsullari va xatti-harakatlarining majmuasidir.

Insonning borliqni aks ettirishi faol jarayondir. Insonning rivojlanishi ob'ektiv borliqqa va o'ziga faol ta'sir ko'rsatishida sodir bo'ladi.

O'yinni kuzatishi, mehnati, o'qishi, adabiy asarni mutolaa qilishi, qiziqishining barqarorlashuvi va boshqalar shaxsning psixik rivojlanishini ifodalaydi.

Rivojlanish inson shaxsining tarkib topishi jarayonidir. Rivojlanish o'zaro bog'liq qator bosqichlarda amalga oshadi. Shaxs aql-zakovatining ko'rsatkichi, sifati, xususiyati uning atrofdagi odamlar bilan kundalik munosabatlari va amaliy

faoliyatida vujudga keladi, o'zaro ta'sir natijasida unda aqlning ijodiy mashsuldorligi, teranligi, tezligi, mustaqilligi, tanqidiyligi, chuqurligi orta boradi.

3. Inson psixikasining ilmiy-tadqiqot metodlari

Yaqin va uzoq chet el psixologiyasi fanida inson psixikasini tadqiqot qilish metodlarining turlicha klassifikasiyasi (tasnifi) berilgan. Umumiy psixologiya sohasi bo'yicha xilma-xil ilmiy asosga qurilgan nazariyalar mavjud bo'lib, ularning har qaysisi to'kislik va nuqsonli tomonlariga ega. quyida biz rus psixologi B.G.Ananev tavsiya qilgan klassifikasiyaga asoslangan holda metodlar xususiyatini yoritib beramiz.

B.G. Ananev psixikani o'rganish metodlarining tashkiliy, empirik (amaliy), olingan natijalarni qayta ishlash yoki statistik hamda natijalarni harshlash deb nomlab, ularni to'rtta katta turkumga, guruhga ajratgan. Mazkur metodlar guruhi o'z navbatida uning maqsadi va vazifasiga binoan yana bir nechta toifa hamda turlarga bo'linadi. Navbatdagi fikrda ana shu metodlarning umumiy, xususiy va o'ziga xos xususiyatlariga hamda qiyosiy tavsifiga to'xtalamiz.

Tadqiqot metodlarining birinchi guruhi tashkiliy deb nomlanib, u o'z ichiga qiyoslash, longityud (uzluksiz), kompleks (ko'pyoqlama) deb ataladigan turlarni qamrab oladi. qiyoslash metodi umumiy psixologiya (turli guruhlarni o'zaro solishtirish), sosial psixologiya (katta yoki kichik guruhlar hamda ularning har xil toifalarini o'zaro taqqoslash), medisina psixologiyasi (sog'lom va bemor kishilarning psixik xususiyatlarini qiyoslash, sport psixologiyasi (sportsmenlar holati, ularning uquvchanligi va ishchanligini o'zaro chog'ishtirish) kabi fanlarda unumli foydalaniladi.

Umumiy psixologiyasi fanida qiyoslash metodi turli yoshdagi odamlarning bilish jarayonlari, shaxs xususiyatlari, bilimlarini o'zlashtirish xossalari, aqliy qobiliyati, salohiyati, taraqqiyoti dinamikasi, shaxs jinsiy tafovutlari va o'ziga xosligi, individual-tipologik holatlarini o'rganishda tatbiq etiladi. Rus psixologlari L.S.Vigotskiy, P.P.Blonskiy, A.A.Smirnov, B.G.Ananev, D.B.Elkonin, P.Ya.Galperin singari olimlar va ularning shogirdlari tadqiqotlarida qiyoslash metodidan foydalanilgan. Keyingi yillarda xalq ta'limi va oliy ta'lim tizimida hamda ishlab chiqarishda XX asrning 70- yillaridan e'tiboran to Hozirgi davrgacha "inson omili" muammosining mushokamaga qo'yilishi, vaqt taqchilligi, ishchanlik imkoniyati, qobiliyati, psixologik moslik masalalarining alohida ahamiyat kasb etishi mazkur metodni keng qo'lamda qo'llashni taqozo etmoqda. Bundan tashqari, tajribada olingan miqdoriy ma'lumotlar ishonchlilik darajasini oshirish uchun ham iyoslash metodi ishlatiladi. Ayniqsa, sinaluvchilardagi o'zgarishlarni ko'ndalang kesim holatda olib qarash, tadqiqot bosqichini kesib, ya'ni vaqtincha to'xtatib, lohida tashlil qilish ushbu metodga borgan sari diqqat-e'tibor tobora ortib borayotganligidan dalolat beradi. Masalan, tajribaning birinchi bosqichining turli yoshdagi va jinsdagi odamlarga ta'sirini aniqlash va hokazolar shular jumlasidandir.

Umumiy psixologiyada qiyoslash metodi bilan bir qatorda longityud (uzluksiz) metodi ham keng qo'lamda qo'llaniladi. Ushbu metodning boshqa metodlardan farqli tomoni shundan iboratki, uning yordamida bir yoki bir necha

sinaluvchilar uzoq muddat, shatto o'n yillar davomida (A.Termenning 50 yillik uzluksiz tajribasi shozircha rekord shisoblanadi) tekshiriladi. Longityud metodidan AqShlik A.Termen, nemis psixologi V.Shtern, fransuz R.Zazzo va Sh.Byuler, rus psixologlari N.A.Menchinskaya, A.N.Gvozdev, N.S.Leytis, V.S.Muxina va boshqalar ko'p davrlardan beri unumli foydalanib keladilar.

Mazkur metod orqali har xil jinsli egizaklar (Shasan-Shusan, Fotima-Zushra) yoki aralash jinsli (Shasan-Zushra, Fotima-Shusan) qo'shaloqlar kuzatilgan.

Shuning uchun bir talay tadqiqotlarning "ona kundaligi" (N.A.Menchinskaya, V.S.Muxina) deb nomlanishi bejiz emas. Uzoq muddat davomida muayyan bir shaxsni (kichik guruhni) kuzatish sinaluvchida yangitdan paydo bo'layotgan fazilatlarining taraqqiyot dinamikasi, uning xulq-atvoridagi illatlar (me'yordagi xatti-harakatdan chetga og'ish) va ularning oldini olish muammolari yuzasidan material yig'ish, shuningdek, murakkab psixologik munosabatlar, ichki bog'lanishlar, qonuniyatlar, mexanizmlar to'g'risida mukammal, ishonchli, barqaror ma'lumotlar to'plash imkonini yaratadi.

Longityud metodi yordamida sub'ektiv omillarning o'ziga xosligidan tashqari, sinaluvchiga ob'ektiv (tabiiy) hart-haroitlarning, ijtimoiy psixologik mushitning ta'siri ham o'rganiladi. Chunonchi, egizaklarning o'zaro o'xshashligi va ularning tafovutlanishi, ta'sirlanishi, shis-tuyg'ularining o'zgarishi, shaxslar o'rtasidagi individual farqlar (ishchanligi, temperamenti, oliy nerv faoliyati sistemasi va hokazolar) yuzasidan olingan ma'lumotlar longityud metodining harofati bilan ro'yobga chiqadi.

XXasrning ikkinchi yarmida XXI asrning boshlarida fan va texnikaning taraqqiyoti psixologik tekshirishlarning ilmiylik darajasini yanada oshirish uchun (sub'ektiv omillar ta'sirini kamaytirish maqsadida) kompleks programma asosida boshqa fanlar (medisina, fizika, fiziologiya, biologiya, sosiologiya, kibernetika, statistika, filosofiya, logika) bilan birgalikda tadqiqot ishlarini olib borishni taqozo qilmoqda. Bu voqelik fan olamida integrasiya (qo'shilish, uyushish) jarayoni yuz berayotganligi ko'rsatkichi ifodasidir. Amaliy xususiyatga molik ilmiy-tekshirish ana shu ko'pqirrali (kompleks) yondashishni talab etmoqda. Psixologiya sohalari (psixofiziologiya, kosmos, tibbiyot psixologiyasi, mushandislik yoki aviasion psixologiya) o'rtasida esa tadqiqot ob'ektiga tizimli yondashish prinsipi amalga oshirilmoqda. Ushbu ijtimoiy psixologik voqelik sohalari diffensiyasidan (ajralishidan) dalolat bermoqda. Kompleks metod yordamida o'rganilayotgan ob'ektdagi o'zgarishlar turli sohaviy nuqtai nazaridan tashlil qilinadi yoki ularga har xil yondashiladi. Masalan, shaxsning muayyan bilimlarni egallash xususiyati psixologik jihatdan tekshirilayotgan bo'linsa, kompleks (ko'pyoqlama) yondashish ta'sirida ana shu o'zgartirishning falsafiy, mantiqiy, fiziologik, ijtimoiy, biologik xususiyatlari ochib beriladi. Aytaylik, keksayishning biologik omillarini o'rganish qari kishidagi psixologik, fiziologik, mantiqiy jihatlarining ochilishiga xizmat qiladi. Kompleks (ko'pqirrali) programma (dastur) yordamida amalga oshirilgan tadqiqotning natijasi ilmshunoslik uchun muhim ahamiyatga molik bo'lib, insonshunoslik muammolarini shal qilishda ham aloshida ijobiy rol o'ynashiga shak -shubsha yo'q.

Ilmiy-tadqiqot metodlarining ikkinchi guruhi amaliy (empirik) metodlar majmuasidan iborat bo'lib, uning tarkibiga kuzatish (o'zini o'zi kuzatish), eksperiment (tabiiy, laboratoriya), test (sinash), anketa (varaqa), so'rov, sosiometriya, sushbat, intervyu, faoliyat jarayoni va mashsulini tashlil qilish, tarjimai shol (biografiya),-shaxsiy guvoshnoma, shujjat, turmush faoliyati voqealarini tashlillash kabilar kiradi. Amaliy metodlar sinash, tekshirish, diagnos (tashxis) va prognoz (bashorat) qilish vazifalarini bajaradi. Insonning tug'ilishidan tortib to umrining oxirigacha davr oralig'ida sodir bo'ladigan psixologik o'zgarishlarni chuqurroq, ob'ektiv ravishda tadqiq etish uchun navbati bilan amaliy (empirik) metodlar guruhidan foydalanish samarali natija beradi. Chunki bir metod ikkinchisini to'ldirishga xizmat qiladi. Ilmiy-tadqiqot metodlarining uchinchi guruhi olingan natijalarni qayta ishlashga mo'ljallangan bo'lib, statistik (miqdor) va psixologik sifat tashlili turlarga ajratiladi. Psixologik-pedagogik tadqiqotlarda ko'pincha quyidagi statistik metodlardan foydalaniladi.

III BOB

ONGNING PSIXOLOGIK TAVSIFI

1. Ongning paydo bo'lishi va uning ijtimoiy tarixiy moshiyati

Inson psixikasi bilan yuksak tashkil topgan shayvon psixikasi orasida katta farqqa ega bo'lgan ijtimoiy voqelik shukm suradi. Shayvon o'z to'dasidagi a'zolariga yaqqol holat bilan bog'liq bo'lgan, bevosita favquloddagi vaziyat bilan cheklangan hodisalar yuzasidan "o'zining tili"da xabar uzatishi odatiy hodisa. Odam undan farqli o'laroq nutq vositasida o'z qabiladoshlariga o'tmish (xotirot), Hozirgi davr va kelajak to'g'risida ma'lumot (axborot) berish hamda ijtimoiy turmush tajribalarini uzatish imkoniyatiga ega. Insoniyatning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotida til tufayli aks ettirish (in'ikos qilish) imkoniyatlari qayta qurildi, oqibat natijada odam miyasida atrof-mushit timsollari, xususiyatlari aniqroq aks eta boshladi. Buning natijasida yakka shol shaxs kishilik dunyosi tomonidan orttirilgan tajribadan bashramand bo'la bordi, shuningdek, uning uchun noma'lum shisoblangan borliq hodisalari, holatlari, qonuniyatlari to'g'risidagi bilimlarga egalik qila boshladi. Shis-tuyg'ular, ichki kechinmalar, taassurotlar, shayajonga soluvchi nafosat timsollar yuzasidan zavqlanishi, maroq olish imkoniyatlari vujudga keldi, ularning mazmuni, ma'nosi, moshiyati bo'yicha o'ziga o'zi shisobat berish, ijobiy yoki salbiy ta'sir etishini basholash muammolarini keltirib chiqardi.

Shayvonot olami bilan insoniyatning xabar uzatish vositasi orasidagi farqi tafakkurda ham o'z aksini topadi. Chunki har qanday psixik funksiya boshqa turdagi, shakldagi, mazmundagi funksiyalar qobig'ida namoyon bo'ladi va muayyan hart-haroitlar vujudga kelganida rivojlanadi. Yuksak taraqqiy etgan shayvonlarda amaliy (sodda) tafakkur mavjud bo'lib, chamalash orqali mo'ljol olishga, favquloddagi vaziyat yuzaga keltirgan vazifani bajarishga yo'naltirilgandir. Shayvonlar, aniqrog'i maymunlar ayrim shollarda "qurol" yasash va undan muayyan masala shal etishda foydalanish hodisalari tajribalarda kuzatilgan, lekin ulardan birontasi tafakkurni mavshum tarzda amaliyotga tatbiq eta bilmagan. Sholbuki shunday ekan, shayvonlar idrok qilish ko'lamidan

tashqariga chiqish imkoniyatiga ega emas, binobarin, u yaqqollikdan mavshumlikka o'ta olmaydi, shatto bunday vaziyatni aks ettirish imkoni ham yo'q. Shayvon yaqqollik, bevosita idrok qilishlikni quli bo'lsa, aksincha inson mavshum fikrlashning gultojisidir. Inson bilan shayvon o'rtasidagi bu boradagi tafovut quyidagilarda mujassamlashadi: a) shaxsning xulq-atvori, faoliyati yaqqollikdan mavshum holatga o'tish imkoniyatiga ega; b) favquloddagi vaziyat munosabati tufayli vujudga kelishi eshtimol oqibatni oldindan payqash layoqati mavjud; v) qiyinchiliklar uchrasa, ularni engish uchun qo'shimcha vositalar qo'llash, o'zgartirishlar kiritish bilan ajralib turadi. Shuning uchun avtomobil ishdan chiqsa, inson uni sozlaydi, yomg'ir yog'sa, narsalarni panaga oladi, ayb ish qilib qo'ysa, shimoyalanih yo'l-yo'riqlarini o'ylaydi, muammo yechimini qidiradi va hokazo.

Shaxs favquloddagi vaziyatning quliga aylanmaydi, aksincha u kelajakni ko'ra bilishga qodir, aql-farosat esa bashorat qilish imkoniyatini yaratadi.

Faoliyat mashsulini oldidan payqash, fe'l-atvor oqibatini ilgari lab ketib sezish uquviga egaligi bilan inson ustuvorlik qiladi. Shayvonlarning amaliy tafakkuri ularni yaqqol vaziyatdan bevosita ta'sirotda bo'ysunishni taqozo etadi. Shaxsni mavshum fikrlashga nisbatan qobiliyati muayyan vaziyatga bevosita bog'liqlikdan uni xalos etadi. Inson bevosita muhim ta'siriga javob berish bilan qanoatlanib qolmasdan, balki uni kutayotgan ta'sirini ham bartaraf etish qurbiga egadir. Inson psixikasi bilan shayvon psixikasi o'rtasidagi birinchi farq shaxsning o'zi anglagan qadriyatga binoan ongli xatti-harakat qilish qobiliyati mavjudligidir.

Shaxsning shayvondan ikkinchi farqi- uning mehnat qurollarini yaratish va saqlashga layoqatli ekanligi bo'lib, oldindan tuzilgan reja bo'yicha ularni yasaydi va ulardan muayyan maqsadni amalga oshirishda foydalanadi hamda keyinchalik qo'llash niyatida asrab olib qo'yadi.

Ulardan odamlar hamkorlikda foydalanadi, hamkorlik faoliyatida esa qurollar yaratiladi, o'zaro tajriba almashadi, bilimlarni boshqalarga uzatishadi, umumiy saviyaga vorislik tufayli yuksaladi.

Inson psixikasining shayvondan yana bir farqli tomoni shundaki, uning ijtimoiy tajribaning boshqalarga uzluksiz ravishda uzatishida aks etadi.

Tajribalarni instinktiv xatti-harakatlar tarzida o'zlashtirish hodisasi ham insonga, ham shayvonga xos odatdir, lekin shaxsiy tajribaga ko'ra ijtimoiy tajribaning ustuvorligi odamning ongli mavjudodga aylanishining asosiy manbai shisoblanadi. Shaxsning ijtimoiy munosabat, ijtimoiy tajriba shakllantiradi, moddiy va ma'naviy qurollarni egallash natijasida unda yuksak insoniy funksiyalar (ixtiyoriy xotira, ixtiyoriy diqqat, mavshum tafakkur) vujudga keladi va rivojlana boradi. Sub'ekt tomonidan kishilik dunyosida yaratilgan madaniy merosni o'zlashtirilishi, ayrim o'zgartirishlar kiritilishi uning kamolotiga sifat jihatidan yuksak bosqichni yuzaga keltiradi. Yuksak funksiyalar, nutqiy faoliyatning takomillashuvi, mehnatning shayotiy eshtiyojga aylanishi, ertangi shayot to'g'risida mulohazalar tug'ilishi ongning rivojlanishi uchun muhim imkoniyatlar yaratadi. Shu bois inson bilan shayvon o'rtasidagi tafovut tajribaning vorislik funksiyasi kasb etishi bilan yakunlanadi. Jismoniy va aqliy faoliyat kundalik zaruratga aylanishi sababli ong bevosita nazorat funksiyasini bajara boshlaydi,

shuningdek, jamiyat, jamoa, tabiat to'g'risidagi tasavvurlarini tushunishi, anglash ham uning tasarrufiga aylanadi.

Borliq voqeliklarini bir tekis in'ikos ettirish vositasi sifatida insonda shis-tuyg'ular rivojlana boshlaydi. Inson bilan shayvonot olami orasidagi yana tafovut shis-tuyg'ular orqali namoyon bo'ladi. Lekin atrof-mushitdagi o'zgarishlarga nisbatan befarqlik har ikkala toifadagi mavjudodlarda shukm surmaydi, biroq tashqi ta'sirlar ijobiy yoki salbiy shissiy qo'zg'atishni vujudga keltiradi. Emosional holatlar shayvonlarda ustuvor rol o'ynaydi, o'zlarining ularga munosabatlarini bildiradi. Biroq shayvonlardan farqli o'laroq odam o'zining yuksak shis-tuyg'ulari (axloqiy, aqliy, nafosat, praksik-lazzatlanish) bilan jamiyatga va tabiatga nisbatan munosabatini bildiradi, jumladan, quvonch, g'am-g'ussa, meshr-mushabbat, achinish, hamdardlik, zavqlanish, faxrlanish, iftixor va boshqalar.

Tabiat manzaralari, mehnat mashsuli, turmush lashzalari, ezgulik, armon insonni faolikka undaydi, har bir soniyadan maqsadga muvofiq foydalanish xoshishlari motiv vazifasini bajarishga o'tadi. Yuksak shis-tuyg'ular inson xulq-atvorining regulyatoriga aylanadi, Undagi vijdon, uyat, mas'ullik esa qadriyat tariqasida xizmat qiladi. Shis-tuyg'ularni boshqarish, nazorat qilish onglilikni taqozo etadi, ko'zlangan maqsadni amalga oshirishni ta'minlashga yordam beradi. Agarda psixikaning taraqqiyoti biologik evolyusion qonunlar ta'siri bilan ro'y bergan bo'lsa, inson ongining rivojlanishi ijtimoiy tarixiy taraqqiyot qonunlari tufayli amalga oshgan. Shayvon bilan odam psixikasidagi yana bir tafovut ularni rivojlanish hart-haroitlarida ko'rinadi va mushit, munosabat, ta'sir orqali aks etadi.

Shaxslararo munosabatga kirishmasdan turib, yuksak shis-tuyg'ular shakllanmaydi, yuksak psixik funksiyalar rivojlanmaydi, inson shaxsi kamol topmaydi. Odam faqat ijtimoiy mushitda, shaxslararo munosabatda insoniy fazilatlarni egallab, til, aql, ong yordamida kamol topadi, xolos. Shunga qaramasdan, ong paydo bo'lishining biologik hart-haroitlari mavjudligi to'g'risida mulohaza yuritish mumkin.

Chunki dastlabki ijtimoiy munosabatlarning biologik hart-haroiti ibtidoiy jamiyatdagi to'dadan iborat edi. Shaxsning biologik hartlangan jihatlaridan tashqari, uning ijtimoiy omillari ham mavjud bo'lib, u muayyan ma'noda ijtimoiy munosabatlar mashsulidir. Bunga ijtimoiy mushitdan tashqarida (o'rmonda) shakllangan inson farzandlarining qiyofasi yaqqol misoldir.

Mushitdagi keskin shalokatli o'zgarishlar tufayli inson o'zining moddiy eshtiyojini qondirish maqsadida mehnat faoliyatini kashf etdi va u ijtimoiy munosabatlarning rivojlanishiga, turmush hart-haroiti yaxshilanishiga, ongning takomillashuviga, fikr almashish, axborot uzatish imkoniyatining tug'ilishiga olib keldi. Tartibsiz to'dalardan kishilik jamiyati paydo bo'lganga qadar bir qancha davrlar o'tdi, odamning qo'li mo'jizakor ish qurollarini yasaydigan, ularni takomillashtiradigan, keyinchalik foydalanishi uchun asraydigan ongli mavjudodga o'sib o'tdi.

Mehnat faoliyatida odamning ongi aks ettirishning yuksak shaklini egalladi, faoliyatning ob'ektiv xususiyatlarini farqlash, ularni maqsadga muvofiqlashtirish tufayli atrof mushitni o'zgartirish, unga ta'sir o'tkazish qudrati, qobiliyati, layoqati vujudga kela boshladi. U faqat qurollardan muvaqqat foydalanishdan voz kechib,

avlodlarga qoldirish, asrashni ong ta'sirida ro'yobga chiqara bordi, buning natijasida insonning har xil shakldagi faoliyati ongli faoliyatga aylandi, o'zaro munosabatlar mazmuni, ko'lami kengaya boshladi, shaxsiy mehnat ulushi jamoa eshtiyojini qondirishning asosiy manbaiga aylandi.

Tabiatga ta'sir o'tkazish, uni o'zgartirish to'g'risidagi maqsad o'z funksiyasini o'zgartirdi, qo'l esa yangidan yangi mo'jizalar ijodkoridan asta-sekin aks ettirish quroliga, sezish, payqash, paypaslash, shis etish organi vazifasini bajarishga o'sib o'tdi.

Kishilik jamiyatida mehnat faoliyatining takomillashuvi, shaxslararo munosabatning yangi shakllarining paydo bo'lishi, til va nutqni vujudga keltiradi, ularning barchasini maqsadga muvofiq amalga oshirishni ta'minlovchi ong jadal sur'atlar bilan rivojlandi. Ong faqat faoliyat, xulq-atvor, muomala, shis-tuyg'ular regulyatori emas, balki yakkashol shaxsning ijtimoiy psixologik xususiyatlarini to'g'ri amalga oshirishning asosiy manbai rolini bajara boshladi.

Shunday qilib, insonning ongi ijtimoiy tarixiy taraqqiyot mashsuli bo'lish bilan birga, u mehnat faoliyatida, ijtimoiy tajribani o'zlashtirishda, hamkorlikdagi o'zaro ta'sirda, tabiatga, jamiyatga nisbatan munosabatlar moshiyatida vujudga kelgan. Buning mashsulasi, shakli sifatida individual, guruhiy, etnik (milliy), ijtimoiy ong namoyon bo'lgan va ularning barchasi taraqqiyot tufayli o'zining yangi bosqichlariga o'sib o'tgan hamda keyinchalik fan, texnika yaralishiga puxta zamin shozirlagan.

2. Ong moshiyati. Psixikaning yuqori bosqichi faqat insongagina xos bo'lgan, uning eng yuksak darajasi shisoblanmish ongda o'z aksini topadi. Ong psixikani yaxlit tarzda ifodalovchi yuksak shakli shisoblanib, insonning yakka va hamkorlik faoliyatining (muloqot nutq, til vositasida, ijtimoiy tarixiy taraqqiyotning mashsuli sifatida yuzaga kelgandir. U ijtimoiy mashsul bo'lishidan tashqari, unga muayyan munosabat bildirish maqsadni ko'zlash, o'zlikni anglash kabilarni namoyon etish imkoniyatiga egadir. quyidagi mulohazalarimizda ongning tarkibiy qismlarining moshiyatini yorituvchi va ularning shukm surishiga ta'sir etuvchi omillarga doir ayrim manbalar xususiyatini tavsiflashga harakat qilamiz. Odatda inson ongi uni qurshab turgan tevarak- atrof shaqidagi bilimlar majmuasidan iborat bo'lib, uning tuzilishi tarkibiga shunday bilish jarayonlari kiradiki, qaysiki ularning bevosita yordami bilan shaxs o'z axborotlari ko'lamini uzliksiz ravishda boyitib boradi. Insondagi bilimlar sezgi, idrok, xotira, tafakkur, xayol singari bilish jarayonlari bilish asta- sekin ular anglashinish darajasiga ko'tariladi, keyinchalik esa muayyan turkumlarning tarkibiga kiradi.

Harakatli shissiy tub ma'nodagi shissiy bilish bosqichlariga taalluqli sezgi, idrok, appersepsiya, tanish, bilib olish va tasavvur kabi bilish jarayonlari ko'magi asosida miyaga bevosita ta'sir o'tkazuvchilarning aks ettirishi natijasida inson ongida borliqning mazkur daqiqasida shaxsning tasavvurida ularning shissiy manzarasi yuzaga keladi. Xotira jarayoni ongda o'tmishdagi narsa va hodisalarining obrazlarini esga tushirsa u yoki bu bosh miya katta yarim harlarining bo'limlarida aks etgan muayyan izlarni jonlantirish imkoniyatiga ega bo'lsa, xayol jarayoni esa eshtiyoj obekti shisoblangan favquloddagi davr shukmiga kirmagan obrazlar modelini namoyon etadi. Bilishning yuksak darajasi bo'lmish tafakkur jarayoni

umumlashgan, ijtimoiy xususiyatli, bilvosita va so'z orqali ifodalanuvchi bilimlarga asoslangan holda gavdalanuvchi muammolar yechimini shal etishni ta'minlaydi. Yuqorida ta'kidlab o'tilgan bilish jarayonlarining unisi yoki bunisi aks ettirish imkoniyatidan mashrum bo'lishi, buzilishi yoki ularning qaysinisidir xususiyati batamom, qisman izdan chiqishi ongni tubdan barbod ettirish sari yetaklaydi.

Ong psixologik tavsifining yana bittasi-bu unda sub'ekt bilan ob'ekt o'rtasidagi aniq farqlanishda o'z ifodasini topadi, ya'ni shaxs "Men" degan tushunchasi bilan "Men" emas atamasa tarkibiga nimalar tegishli, aloqador ekanligini aniq biladi. Tirik mavjudodlar olamida birinchi bo'lib, borliqda real uni qurshab turgan tevarak -atrofga nisbatan o'zini qarama-qarshi qo'ygan, yaratuvchanlik kuch-quvvatiga, o'zgartiruvchanlik imkoniyatiga asoslangan shaxs o'zi uchun, sifat jihatidan yuksak darajadagi makon vujudga keltirish uchun shayvonot dunyosini mangu tark etgan, xuddi shu boisdan jonvorlar bilan uning o'rtasidagi ziddiyat va tafovut ongida saqlanib kelmoqda.

Tabiatning tarkibiy qismi shisoblangan inson sut emizuvchilar olamida tansho o'zini o'zi nazorat qilishga, o'zini o'zi bilishga, o'zini o'zi boshqarish imkoniyatiga ega bo'lgan jonli zotdir, binobarin, u psixik faoliyatni tashkil qilishga, maqsadga yo'naltirishga, o'zini o'zi tadqiq qilishga qodir mavjudoddir. Shaxs o'z xulq-atvorini, bilish jarayonlarini aqliy va ijodiy faoliyatini, irodaviy sifatlarini, ongli ravishda oqilona basholay oladi hamda o'zini o'zi boshqara biladi. Har qaysi insonda shukm suruvchi "Men"likning "Men emas"likdan ajratishga intilishni "o'zini namoyon qilish, o'zini o'zi ifodalash, kimligini kashf etish, o'zini o'zi takomillashtirish, o'ziga o'zi buyruq berish, o'ziga o'zi ta'sir o'tkazish singari jarayonlarda" ontogenetik shayotning dastlabki taraqqiyot pallasidan, bolalikning ilk daqiqalaridan boshlab, to yetuklikning u yoki bu bosqichlarini egallash davrigacha davom etib, o'zini o'zi anglashning yuzaga kelishi bilan yakunlanadi. Lekin "Men"lik muammosining boshqa qirralari xususiyatlari, mexanizmlari, ta'sir etuvchi omillari, yangi sifat darajalari o'zini o'zi anglashning takomil bosqichlarida namoyon bo'laveradi, bu jarayon komil inson (jismoniy va ma'naviy barkamollik) darajasiga erishgunga qadar davom etishi mumkin. Biroq yuksak kamolot darajasiga erishish shaxsning iste'dodi, salohiyati, ishchanlik qobiliyati, aqliy va ijodiy faoliyati mashsuldorligiga bog'liq bo'lib, barcha insonlar taraqqiyot cho'qqisiga erishadi, degan ma'noni anglatmaydi. Chunki ijtimoiy shayotdagi umumbahariy talab, eshtiyoj negizida muayyan shududiy qulay (senzitiv) ham ob'ektiv, ham sub'ektiv hart-haroitlar taqozosi bilan jahon fani va madaniyatida keskin o'zgarishlar yaratishga qodir tarixiy yakka shaxs dunyoga keladi. Bizningcha, komil insoniylikka erishishning o'ziga xos axloqiy, aqliy, irodaviy, g'oyaviy tarkiblari mavjud bo'lib, tanlangan idealga intilish, kasbga sodiqlik samoviy mushabbat uning negizini tashkil qiladi. Tashqi olam ta'surotlaridan mutlaqo vos kechish (g'oyibonalik), fikriy soflikka erishish (chilla), tana azolarini musaffolashtirish (ortiqcha moddalardan tozalash), komfortga tortilganlik orqali shaxs oliy darajaga, ya'ni komillikka yetishi mumkin, lekin bu bosqich nisbiy xususiyat kasb etadi.

Ongning uchinchi psixologik tavsifi shaxsining maqsadini ko'zlovchi faoliyatini ta'minlashga oid ta'rifni ifodalangan bo'lib, uning yana bir funksiyasi mazkur maqsadini yaratishga yo'naltirilganligi bilan boshqalardan farq qiladi. Ushbu jarayonda shaxs faoliyatining turli xususiyatli motivlari yuzaga keladi, ular inson tomonidan chamalab chiqiladi, buning natijasida motivlar kurashi namoyon bo'ladi, bu o'rinda ustuvorlikka erishish etakchilikni ta'minlaydi, irodaviy zo'r berish oqibatida muayyan qonun qabul qilinadi, harakatlarni bajarishning izchilligi qay yo'sinda amalga oshirilishi shisobga olinadi, maqsadni qaror toptirishga to'siq vazifasini o'tovchi fikriy g'ovlar (to'siqlar) bartaraf etiladi va unga mutanosib o'zgarishlar kiritiladi, samaradorlikni oshirish uchun ba'zi bir tuzatishlar amalga oshiriladi.

Maqsadni ko'zlovchi faoliyatning amalga oshirilishi jarayonida, uning muvofiqlashuvida, voqelikka yo'naltirilishida ob'ektiv va sub'ektiv sabablariga ko'ra ayrim nuqsonlarga yo'l qo'yilishi, buzilishi vujudga kelishi ong funksiyasining zaiflashuvini bildiradi. Faoliyat ongli munosabatni taqozo etganligi tufayli uning tarkibiy qismlari bajarilishida ayrim kamchilikka yo'l qo'yilsa, bu holat ongning nazorat funksiyasi izdan chiqqanligini anglatadi.

Ongning so'ngi (to'rtinchi) tavsifi uning tarkibiga muayyan darajadagi, ma'lum tizimga xos emosional (shissiy) munosabatlar qamrab olinganligini aks ettiradi. Shaxs ongiga muqarrar ravishda turli-tuman shis-tuyg'ular (har xil darajali, ijobiy, salbiy, barqaror, statik, dinamik), kechinmalar, stress, affekt holatlar to'g'risidagi axborotlar oqimi kirib kela boshlaydi.

Shaxsning boshqa kishilarga, tabiatga, jamiyatga, ashyolarga nisbatan munosabatlari mavjud mezonlarga asoslansa, muayyan qoidalarga bevosita amal qilinsa, har bir narsaga oqilona, odilona va omilkorlik bilan yondashilsa, ongning nazorat funksiyasi shukm surayotganligidan dalolat beradi.

Shaxsdagi mo'tadillik, ruhiy sog'lomlik ongning boshqaruv imkoniyati mavjudligini bildirib kelib, ayrim shollarda shissiyotga berilishi esa uning o'z funksiyasini bajarishdan chetlashganligini namoyish qiladi. Turli xususiyatli munosabatlar ong nazoratida amalga oshirilsa, shaxs xulq-atvorida, faoliyatida va muomala jarayonida, shech qanday nuqsonlar, chetga og'ishlar sodir bo'lmaydi. Shu narsani ta'kidlab o'tish o'rinliki, patologik holatlarni tashlil qilish, ong moshiyatining genezisini atroflicha anglab olishga xizmat qilishi mumkin. Shu boisdan ongning zaiflashuvi shaxsning shis-tuyg'ulari va munosabatlarini o'zgartiradi: simpatiya antipatiya bilan, quvonch qayg'u bilan, optimizm pessimizm bilan vaqti-vaqti bilan o'rin almashib turishi kuzatiladi.

Ongning yuqorida ta'kidlab o'tilgan barcha funksiyalarini namoyon bo'lishining muqarrar harti til va nutq shisoblanadi. Shaxs nutq faoliyati yordami bilan bilimlarini o'zgartiradi, ajdodlar tomonidan ijtimoiy-tarixiy taraqqiyoti davomida yuzaga keltirilgan tajribalar majmuasi tilda mustashkamlanadi, u o'zining tafakkuri orqali shayoti va faoliyatini boyitadi. Til aloshida ob'ektiv tizim sifatida namoyon bo'lib, unda ijtimoiy tarixiy jarayonlarda vujudga kelgan an'analar, marosimlar, qadriyatlar, g'oyalar majmuasi tariqasida ijtimoiy ongda aks ettirilgandir.

Psixologik talqinlarga qaraganda, aloshida, yakkashol shaxs tomonidan egallangan til boyliklari, qoidalari ma'lum ma'noda uning yaqqol, individual ongi sifatida yuzaga keladi, shaxsiy shayoti va faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirishda muhim rol o'ynaydi. Til bilan nutq borliqni anglashning aloqa quroli hamda vositasi funksiyasini bajarib, shaxsning boshqa mavjudodlaridan farqlash harti shisoblanadi va unda til bilan tafakkur birligi ong uchun moddiy negiz vazifasida ishtirok etadi, qaysidir ma'noda mexanizm rolini bajarishi ham mumkin. Shunday qilib, ontogenezda ongning paydo bo'lishi ("Men" davrining boshlanishi), uning taraqqiyoti, tarkibiy qismlari, unda ijtimoiy mushitning, zarur hart-haroitlarning roli, biologik va ijtimoiy hartlanganlikning ta'siri, tarbiyaning ustuvorligi to'g'risidagi ilmiy tadqiqot ishlari mazkur muammoning psixologik tavsifini ishlab chiqishga muhim negiz yaratdi.

IV BOB

FAOLIYATNING PSIXOLOGIK TALQINI

1. Faoliyat to'g'risida umumiy tushuncha

Psixologiya fanida shayvonlarning xatti-harakati (ularning qaysi taraqqiyot bosqichidan qat'i nazar), xulq-atvorining yuzaga kelishi ko'p jihatdan ularni qurshab turgan makro, mikro va mize mushitga bog'liq. Ularning namoyon bo'lishi biologik (tabiiy) hartlangan omillar, vositalar tomonidan belgilanadi va boshqarilib turiladi. Insonni shayvonot olamining shususiyatlari bilan qiyoslashga harakat qilsak, u holda mutlaqo boshqacha voqelikning shoshidi bo'lishimiz mumkin. Chunonchi shaxs o'zining faolligi bilan shayvonot olamidan farqli o'laroq ajralib turadi, mazkur harakatlantiruvchi kuch (faollik) ilk bolalik yoshidan e'tiboran ijtimoiy tarixiy taraqqiyot davomida to'plangan insoniyatning tajribasiga va jamiyatning qonun-qoidalarini egallashga yo'naltirilgan bo'ladi. Uzoq davrlar davom etgan maxsus jarayonning ta'sirida sodda tarzidagi xatti-harakatda faollik ustuvorlik qilganligi tufayli o'zining yuqori bosqichiga o'sib o'tib, yangicha mazmun, moshiyat, shakl va sifat kashf etgan.

Faollik negizida paydo bo'luvchi o'zgacha sifatni, o'ziga xoslikni egallagan xatti-harakatning yuksak ko'rinishi, faqat insongagina taalluqliligi orqali u psixologiya fanida faoliyat deb nomlana boshlandi. Faoliyat faollikning shaxsga xos turi sifatida vujudga kelib, u o'zining psixologik alomatlari bilan xatti-harakatdan tafovutlanadi. Uning farqli alomatlari tavsifi yuzasidan maqsadga muvofiq mulohazalar yuritish ayni muddaodir.

Birinchidan, faoliyatning mazmuni to'la-to'kis uni yuzaga keltirgan tabiiy, biologik va ma'naviy eshtiyoj bilan hartlanmaganligi tufayli uning psixologik mexanizmi ham o'zgacha negizga qurilishi mumkin. Mabodo eshtiyoj motiv (lotincha motiv turtki, harakatga keltiruvchi degan ma'noni anglatadi) sifatida faoliyatga ichki turtki berib, uni jadallashtirishga, faollashtirishga erishsa, u vaziyatda faoliyatning mazmuni, shakllari ijtimoiy: hart-haroit, talablar, zaruriyat, tajriba kabilar bilan belgilanadi. Shuni aloshida ta'kidlash o'tish joizki, insonni

mehnat qilishga undagan motiv moddiy ovqatga nisbatan eshtiyoj vujudga kelishi tufayli tug'ilishi hodisasi muayyan darajada uchrab turadi.

Aksariyat shollarda ishchi dastgoshni ochlikning oldini olish uchun emas, balki jamiyat tomonidan mas'ul ijtimoiy vazifa sifatida belgilanganligi sababli boshqarishga qaror qiladi. Bundan ko'rinib turibdiki, ishchining mehnat faoliyati mazmuni moddiy eshtiyoj bilan emas, balki maqsad bilan belgilanadi, bu o'z navbatida maqsadning ijtimoiy negizida yotuvchi tayyorlash mas'ulligi bilan uyg'unlashib ketadi. Modomiki shunday ekan, odam nima uchun bunday yo'sinda xatti-harakat amalga oshirgani, uning nimani ko'zlab ish qilayotgani mos kelmaydi, chunki uni faollikka undovchi turtki, xoshish-istak bilan faoliyatni yo'naltiruvchi aniq maqsad o'zaro mutanosib emas. Binobarin, faoliyat faollik manbai shisoblanmish eshtiyoj sifatida yuzaga kelgan tarzda faollikning yo'naltiruvchisi tariqasidagi anglanilgan maqsad bilan idora qilinadi.

Ikkinchidan, faoliyat muvaffaqiyatini ta'minlash uchun psixika narsa va hodisalarning xususiy ob'ektiv xossalarini aks ettirishi, qo'yilgan maqsadga erishish yo'l-yo'riqlarini aniqlab berishi joiz.

Uchinchidan, faoliyat shaxsning xulq-atvorini maqsadga qaratilgan harakatlarni ro'yobga chiqarish, yuzaga kelgan eshtiyojlarni va yordamga mushtojligi yo'q faollikning imkonini beradigan boshqarishni uddalashi lozim. Shuning uchun faoliyat bilish jarayonlarisiz, irodaviy zo'r berishsiz amalga oshishi amri mashol, chunki u har ikkala omil bilan uzviy aloqaga kirishganidagina yaratuvchanlik xususiyatini kasb etadi, xolos.

Odatda faoliyatga ta'rif berilganda, birinchi galda anglashilgan maqsad bilan boshqarilishi, so'ngra psixik (ichki) va jismoniy (tashqi) faollikdan iborat ekanligi ta'kidlab o'tiladi. Lekin ushbu belgilar faoliyat ta'rifini mukammal tarzda ochib berishga qurbi yetadi, degan gap emas, albatta.

Inson faolligida anglanilgan maqsad mavjudligi to'g'risida mulohaza yuritish uchun har xil xususiyatli bir qancha omillarga murojaat qilishga to'g'ri keladi. Faoliyatning motivlari, ro'yobga chiqarish vositalari, axborot tanlash va uni qayta ishlash anglanilgan yoki anglanilmagan, ba'zan anglanilganlik noto'kis, shatto u noto'g'ri bo'lishi mumkin. Jumladan: a) maktabgacha yoshdagi bola o'yin faoliyatiga nisbatan eshtiyojini gosho anglaydi, xolos; b) boshlang'ich sinf o'quvchisi o'quv motivlarini hamisha ham anglash qurbiga ega bo'lmaydi; v) o'smir ham xulq motivlarini noto'kis va noto'g'ri anglashi mumkin; g) shatto voyaga yetgan odam ba'zan xulq motivini noo'rin xaspo'shlashga intiladi. Bundan tashqari, shatto faoliyatni amalga oshirishni rejalashtirish, uni ro'yobga chiqarish uchun qaror qabul qilish, mashsulani taxminlash, xulosa chiqarish ham anglanilganlik kafolatiga ega emasdir. Chunki faoliyatni ro'yobga chiqaruvchi harakatning aksariyati ong tomonidan boshqarilmaydi, jumladan, velosiped uchish, kuy chalish, kitob o'qish, telefon qilish odatiy hodisadir.

Shuni uqtirib o'tish lozimki, faoliyatning jabshalarini ongda aks darajasi va mukammalligi uning anglanilganligi ko'rsatkichi mezoni shisoblanadi.

Lekin faoliyatning anglanganligi darajasi keng ko'lamli bo'lishiga qaramasdan, maqsadni ko'zlash (anglash) uning ustuvor belgisi vazifasini o'ynayveradi. Faoliyatda maqsadni anglash ishtirok etmasa, unda u

ixtiyorsiz(impulsiv) xatti-harakatga aylanib qoladi va bunday xolat ko'pincha shissiyot bilan boshqariladi. Jashl, g'azab (affekt), kuchli eshtiros holatlari yuz bergan odam ixtiyorsiz harakat qiladi. Biroq xatti-harakat ixtiyorsizligi uning anglanilmaganligini bildirmaydi, aksincha bunda inson motivining shaxsiy jabshasi anglanilgan bo'ladi, uning ijtimoiy mazmuni esa qamrab olinmaydi.

2. Faoliyatning tuzilishi

Voqelikka nisbatan munosabatning muhim shakli sifatidagi faoliyat inson bilan uni qurshab turgan olam (borliq) orasida bevosita aloqa o'rnatadi.

Tabiatga, narsalarga o'zga odamlar ta'sir ko'rsatish ham faoliyatning qudrati bilan ro'yobga chiqadi. Inson faoliyatda narsalarga nisbatan sub'ekt sifatida, shaxslararo munosabatda esa shaxs tariqasida gavdalanadi hamda imkoniyatlarini yuzaga chiqarishga muharraf bo'ladi. Buning natijasida ikkiyoqlama bog'lanish uzluksiz harakatga kirishishi, to'g'ri va teskari aloqa o'rnatishi tufayli inson narsalarning, odamlarning, tabiat va jamiyatning o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida ma'lumot to'playdi. Har xil xususiyatli o'zaro munosabatlar negizida faoliyat sub'ekti uchun narsalar sub'ektlar sifatida, odamlar esa shaxs timsolida aks eta boshlaydi.

Inson faoliyatga yo'naltirilgan maqsadga erishish uchun shu yo'lda harakat qilishi tufayli xususiy vazifalarni bajarishga kirishadi. U o'z oldida turgan maqsadni amalga oshirish uchun ma'lum vaqt oralig'ida u yoki bu amalni bajaradi. Biror matnni kompyuterda tayyorlash uchun inson oldin uni elektr tokiga ulaydi, ekranni ishga sozlaydi, uning tugmachalarini bosish orqali harf va so'zlarni teradi, so'ngra ma'lum ma'no anglatuvchi matn paydo bo'ladi.

Psixologiyada faoliyatning aloshida bir xususiy vazifasini bajarishga mo'ljallangan, nisbatan tugallangan qismi (unsuri), tarkibi harakat deb nomlanadi. Masalan, kompyuter texnikasidan foydalanish harakatlari amalga oshiriladigan ishlardan tarkib topadi. Harakatlar natijasida odam borliqdagi narsalar xususiyati, holati, fazoviy joylashuvini o'zgartiradi. Mazkur jarayon nafaqat harakat yordami bilan, balki muayyan sa'i-harakatlar tufayli yuzaga keladi. Duradgor eshik yasamoqchi bo'lsa, avval munosib material tanlaydi, ularni o'lchaydi, unsurlarini sanaydi, randalaydi, qismlarni bir-biriga joylashtiradi, yopishtiradi, unga pardo beradi, oshiq- moshiq qoqadi, kesaki o'rnatadi, ochib yopilishini tekshiradi va hokazo. Keltirilgan misoldan ko'rinib turibdiki, duradgorning gavdasi, oyoq-qo'llari, boshining tutishi sa'i harakatlari bilan birga "tanlash", "ishlov berish", "o'rnatish" amal qismlari majmuasi faoliyatni tarkib toptiradi. Sa'i-harakatning harakatdan farqli tomonlari uning aniqligi, maqsadga yo'nalganligi, epchilligi, uyg'unligi singari belgilarida o'z ifodasini topadi.

Inson faoliyatida narsalarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan sa'i-harakatlardan tashqari: a) tananing fazoviy holati; b) qiyofaning saqlanishi (tik turish, o'tirish); v) joy almashish (yurish, yugirish); g) aloqa vositalari sa'i-harakatlari qatnashadi. Odatda aloqa vositalari tarkibiga: a)ifodali sa'i-harakatlar (imo-ishora, pantomimika); b) ma'noli ishoralar; v) nutqiy sa'i-harakatlar kiritadi. Sa'i-harakatlarning ushbu turlarida ta'kidlab o'tilganlardan tashqari mushaklar, xiqildoq, tovush paychalari, nafas olish a'zolari ishtirok etadi. Demak, narsalarni

o'zlashtirishga qaratilgan harakatning ishga tushishi muayyan sa'i-harakatlar tizimining amalga oshirilishini anglatadi. Bu hodisa ko'p jihatdan harakatning maqsadiga, ta'sir o'tkaziladigan narsalarning xususiyatlariga va harakatning amalga oshishi har haroitlariga bog'liq. Jumladan, a) kitobni olish qalamni olishdan boshqacharoq tarzda sa'i-harakatni taqozo etadi; b) avtomobilni shaydash velosipedda uchishga qaraganda ayricha sa'i-harakat talab qiladi; v) ellik kg shtangani ko'tarishda bir pudlik tonnaga qaraganda ko'proq quvvat sarflanadi; g) kartonga katta shaklni yopishtirishga qaraganda kichik shaklni joylashtirish, qiyin kechadi.

Yuqorida keltirilgan misollar turlicha ob'ektlarga taalluqli bo'lishiga qaramay, ularda harakatning maqsadi yagonadir. Ob'ektlarning turlicha ekanligi sa'i-harakatlarning oldiga va mushak faoliyati tuzilishiga har xil talablarni, tizimni qo'yadi. Ushbu voqelik rus olimlari P.K.Anoxin, N.A.Bernshteyn, E.A.Asratyanlarning tadqiqotlarida dalillab berilgan. Ularning umumiy mulohazalariga qaraganda, mushaklarning faoliyati sa'i-harakat vazifasi bilan emas, balki mazkur sa'i-harakat ro'y beradigan har haroitlar bilan boshqarilishi mumkin. Mushaklar bu o'rinda sa'i-harakatlarning yo'nalishini va tezligini ta'minlash uchun xizmat qiladi, har xil qarshiliklarni (shajm, kuch, vazn ta'siri) muayyan darajada susaytiradi.

Sa'i-harakatlarning amalga oshirilishi beo'xtov ravishda nazorat qilinadi, uning mashsulasi harakatning pirovard maqsadi bilan qiyoslanadi va unga ayrim tuzatishlar kiritiladi, xuddi shu tarzda boshqaruv betinim takrorlanaveradi, harakatni nazorat qilish jarayoni esa sezgi a'zolari yordami bilan vujudga keladi. Sa'i-harakatning sensor (sezgi a'zolari yordamida) nazorat qilishning isboti uning oynadagi o'z aksiga qarab chizishda o'z ifodasini topadi. Ma'lumki, oynada qalamning odam qo'li harakat yo'nalishi bo'yicha emas, balki qarama-qarshi tomonga harakatlanayotganday tuyuladi. Inson ko'rish orqali mashqlanishi tufayli ma'lumotlardan foydalanish bilan harakatni muvofiqlashtirishni uddalaydi.

Sa'i-harakatlarning nazorat qilish jarayoni va ularni boshqarish teskari aloqa prinsipiga binoan ro'yobga chiqadi. Ushbu hodisani amalga oshish imkoniyati quyidagi omillarga bevosita bog'liq holda kechadi: a) sezgi a'zolari aloqa kanali vazifasini bajargan taqdirda; b) ular axborot manbai sifatida harakat rolini o'ynaganda; v) sa'i-harakatlarni aks ettiruvchi alomatlar bu jarayonda xabar yetkazuvchi sifatida qatnashganida va boshqalar. Ta'kidlab o'tilgan omillar orqali amalga oshadigan teskari aloqaning bunday shaklini (ko'rinishini) rus tadqiqotchi P.K.Anoxin teskari afferentasiya deb atagan. Afferentasiya (lotincha afforens keltiruvchi degan ma'no anglatadi) hamda tashqi qo'zg'atuvchilardan, hamda ichki organlardan, axborotni qabul qiluvchi shissiy a'zoldan markaziy nerv sistemasiga kelib tushuvchi nerv impulslarining doimiy oqimini bildiradi. To'g'ri aloqa-axborotlarining tashqaridan kirib borishini anglatib kelsa, teskari afferentasiya uning aks holatini aks ettiradi.

Sa'i-harakatlarning hammasi ham organlarning faoliyatini tushuntirish uchun xizmat qiladi va nazorat (boshqaruv) jarayoni qanday kechishini tashlil etish imkoniyatiga ega.

Narsaga yo'naltirilgan harakatning ishga tushishi muayyan bir tizimga taalluqli sa'i haraktlarning natijaga (maxsulaga) erishishni ta'minlash bilan cheklanib qolmaydi. Balki u (harakat), birinchidan, sa'i-harakatlarning maxsulasiga mos ravishda, ikkinchidan, harakatlar ob'ektning xususiyatlariga mutanosiblikda, uchinchidan, sa'i-harakatlarni shissiy nazorat qilishni amalga oshirgan yo'sinda ularga ba'zi bir tuzatishlar kiritadi. Ushbu jarayonni osonroq tushunish uchun uning negizi: a) tashqi mushitning holati, b) mushitda harakatlarning vujudga kelishi, v) natijalar (maxsulalar) to'g'risida miyaga axborot beruvchi shissiy mo'ljallarni egallash mujassamlashtiradi. Masalan, xaydovchi avtobusni to'xtatish tepkisini bosish kuchini, uning harakati tezligi, shosh ko'chaning holati, avtobusning vazni, harakat qatnovi, piyodalar gavjumligi bilan so'zsiz moslashtiradi.

Sholbuki shunday ekan, faoliyat tarkibiga kiruvchi sa'i-harakatlar tizimi oxir oqibatda mazkur harakatning maqsadi bilan nazorat qilinadi, basholanadi va to'g'rilab turiladi. Maqsad miyada faoliyatning bo'lg'usi maxsulasing timsoli, o'zgaruvchan andazasi tarzida vujudga kelishi mumkin.

Ezgu niyatga aylangan bo'lg'usi andoza bilan haraktning amaliy natijasi qiyoslanadi, o'z navbatida andoza sa'i-harakatni yo'naltirib turadi. Ana shu holatning turlicha psixofiziologik talqinlari mavjud bo'lib, ular "bo'lg'usi harakat modellari", "sa'i-harakat dasturi", "maqsadning dasturi", "miyada harakatning o'zi oldindan shosil qiladigan andozalari" singari tushunchalarda o'z ifodasini topadi. Jumladan, ularning eng muhimlari: "harakat akseptori" va "ilgarilab aks ettirish" (P.K.Anoxin), "harakatlantiruvchi vazifa" va "bo'lg'usi eshtiyoj andozasi" (N.A.Bernshteyn), "zaruriy moshiyat" va "kelajak andozasi" (Mittelshtedt, U.Eshbi) va boshqalar. Sanab o'tilgan tadqiqotchilarning talqinlari ilmiy faraz (taxmin) tarzida berilganligi tufayli ular miyada qanday aks etilishi mumkinligini mukammal bilishga qodir emasmiz. Lekin ularning miyada ilgarilab aks ettirish to'g'risidagi mulohazalari, bu borada tasavvurlarning yaratilishi psixologiya fani uchun ijobiy ilmiy voqelik bo'lib shisoblanadi.

2.1. Faoliyatning o'ziga xosligi

Faoliyat jahon psixologiyasi fanining asosiy (fundamental) tushunchalaridan biri shisoblanib, ko'pincha psixologik kategoriya sifatida olib qaraladi. Shuning bilan birga ushbu tushuncha shaddan ziyod keng ma'noli va ko'p ahamiyatli tarzda foydalanilganligi tufayli uning moshiyati yoyiq bo'lib boradi, natijada qiymati asl mazmunini yo'qotadi. Xuddi shu boisdan psixologiyada faoliyat uchun umumiy qabul qilingan definisiya mavjud emas, foydalanib kelinayotgan tuzilma, ta'rif esa ko'p shollarda tanqidga uchraydi. Sholbuki shunday ekan, semantik tashlil o'tkazish orqali faoliyatga nisbatan turlicha qarashlarni umumlashtirish, o'zaro taqqoslash zaruriyati aniqlangan bo'lar edi, bu esa o'z navbatida uning (faoliyatning) ilmiy psixologik ob'ektiga aylantirishi unga aloqador tushunchalar tarkibini mukammallashtirish imkoniyatini vujudga keltiradi.

Ensiklopediya, izoshli lug'at va lingvistik so'zliklardagi ma'lumotlar, ilmiy matnlar tashlilining ko'rsatishicha, faoliyat tushunchasi falsafa, fiziologiya,

sosiologiya, psixologiya fanlari predmetidan kelib chiqib, o'zaro qorishish oqibatida mehnat, ish, aktivlik, xulq singari to'rt xil tavsifga ega bo'lgan.

I.M.Sechenov fiziologik organlar va tizimlar faolligi yoki ishi to'g'risida tasavvurga ega bo'lgan, shu sababdan uning asarlarida "tafakkurning faol shakli", "tafakkur faoliyati", "miya faoliyati", "muskul faoliyati" so'z birikmalari keng ko'lamda joy egallagan. I.P.Pavlov tomonidan "oliy nerv faoliyati", N.A.Bernshteyn esa "fiziologiya faolligi" atamasi fan olamiga olib kirgan. Lekin N.A.Bernshteyn faollik, faoliyat, ish, mehnat tushunchalarini ma'nosiga ko'ra farqlagan bo'lishiga qaramay, u aksariyat shollarda faollikni faoliyat ma'nosida qo'llagan.

Psixofiziologiyada faoliyat faollikni fiziologik ma'nosi sifatida talqin qilingan bo'lsa, ish, mehnat faoliyati "mehnat faolligi" mazmunida qo'llanadi. Ijtimoiy psixologiyada "faoliyat-faollik-ish-mehnat", "faoliyat-xulq", "mehnat-xulq-faoliyat" ko'rinishlari juftligi uchrab turadi.

S.L.Rubinshteyn ong va faoliyat birligi prinsipini ilgari surib va atroflicha asoslab berib, faoliyat psixologiyasini yaratish zaruriyatini tushuntira oldi. Uningcha, mehnat psixologik emas, balki "ijtimoiy kategoriya", psixologiya esa "mehnat faoliyatining psixologik jabshalarini" tadqiq etadi. Psixiklikning namoyon bo'lishi yoki shukm surishining ob'ektiv shakli xulqda, faoliyatda ifodalanadi (aks ettirish harakati ma'nosida).

A.N.Leontev faoliyatning psixologik nazariyasini yaratib, uning asosiy tushunchasi sifatida "predmetli faoliyat" so'z birikmasini fanga olib kirdi. Muallif tomonidan "odamning shissiy amaliy faoliyati" so'z birikmasi "ijtimoiy inson" sifatida talqin etiladi. Uning asarlarida "faoliyat", "xulq" tushunchalari har xil mazmunda ishlatiladi, jumladan, "teskari aloqalar vositasida xulqni boshqarish", "faoliyatning shalqali tuzilishi", "faoliyatni boshqarish", "qo'lning tuyush faoliyati", "perseptiv faoliyat", "reseptor va effektor apparatlarning hamkorlik faoliyati" kabilar.

B.G.Ananev faoliyat psixologiyasini faollik psixologiyasi ma'nosida tushunadi. Uning fikricha, bilish va muomala faoliyatning birlamchi ko'rinishidir. Tadqiqotchi "inson faoliyati", "tashkiliy ish", "tashkilotchilik faoliyati", "xulq jarayonining algoritmlari" atamalaridan har xil ma'noda foydalanadi.

3. Faoliyatni interiorizatsiyalash va ekstreoriorizatsiyalash

Yuqoridagi mulohazalardan ko'rinib turibdiki, miyani ilgarilab aks ettirish imkoniyati va shali amalga oshirilmagan harakatning natijasi inson psixikasida qay tarzda in'ikos etilishi kuchli qiziqish uyg'otadi. Bu hodisani izoshlashning yagona yo'li - u ham bo'lsa borliqning muhim shususiyati shisoblanmish qonuniyatning mavjudligidir. Borliqdagi qariyb (neosfera shisobga olinmaganda) barcha narsalar, munosabatlar, xususiyatlar, hart-haroitlar, tuzilmalar bir-biri bilan doimiy bog'liqlikka ega bo'lib, muayyan qonuniyat asosida harakatlanadi, bu holatdan ikkinchisiga o'tadi.

Shuning uchun idishdagi suv qaynatilsa bug'ga aylanadi, harorat pasaysa, u muzlaydi, shavo isiganida esa muz eriy boshlaydi, bashor ketidan yoz keladi, narsalar ishqalansa qiziydi va hokazo. Xuddi shu bois ob'ekt bilan hodisa

o'rtasidagi o'zgarimas, barqaror munosabatlar, ob'ektning muhim xususiyatlari hodisaning qonuniyati deyiladi. Ularda o'zgarimas xususiyatlar va qonuniyatlarning mavjudligi o'zgarishlarni oldindan payqash, harakatlarni muvofiq yo'naltirish imkonini vujudga keltiradi. Tashqi, yaqqol faoliyat favquloddagi davrda ichki timsoliy (psixik) faoliyat tarzida shis etiladi. Ob'ektlarga yo'naltirilgan yaqqol harakatlar ularning muhim xususiyatlariga mo'ljallangan timsoliy jarayon bilan almashtiriladi.

Xuddi shu sababdan tashqi, yaqqol harakatdan, ichki, timsoliy harakatga mana shu tarzda o'tish jarayoni interiorizasiya (ichki tarzga aylanish) deb ataladi. Interiorizasiya muammosi rus olimlari L.S.Vigotskiy, A.N.Leontev, P.Ya.Galperin va ularning shogirdlari tomonidan turli jabshalarda tadqiqot qilingan. Interiorizasiya harofati bilan inson psixikasi muayyan vaqt oralig'ida uning idrok maydonida yo'q narsalarning timsoli (obrazi)dan foydalanish qurbiga ega bo'ldi. Shu narsa ma'lumki, bunday o'zgarishlarning muhim quroli bo'lib so'z, o'zgarish vositasi sifatida nutqiy faoliyat xizmat qiladi. Shuning uchun so'zlarni to'g'ri ishlatishga odatlanish favqulodda buyumlarning muhim xususiyatlarini axborotidan foydalanishning usullarini o'zlashtirish demakdir.

Inson faoliyati murakkab va o'ziga xos jarayon bo'lib, shunchaki eshtiyojlarni qondirishdan iborat emas, balki ko'pincha jamiyatning maqsadi va talablari bilan belgilanadi. Xuddi shu boisdan qo'yilgan maqsadning anglanilganligi va unga erishish bo'yicha ish harakatlari tajribasi anglanilganligi va unga erishish bo'yicha ish harakatlari tajribasi bilan bog'liq ekanligi inson faoliyatining o'ziga xos belgisi bo'lishini tasdiqlaydi.

Shuning uchun shaxs faoliyatining jismoniy (tashqi) va psixik (ichki) tuzilmalari bir-biri bilan uyg'unlashganligi ko'zga tashlanadi. Inson faoliyatining tashqi jabshasi uning atrof mushitga ta'sir ko'rsatishga mo'ljallangan sa'i-harakatlar ichki (psixik) jishatiga bog'liq bo'lib, ularni motivlashtiradi, bilishga undaydi va boshqaradi. Shuningdek, tashqi jabsha o'z navbatida: a)psixik faoliyat buyumlar va jarayonlar xususiyatlarini o'zida namoyon qiladi; b) ularning maqsadga muvofiq tarzda qayta o'zgartirilishini amalga oshiradi; v) psixik andozalar o'xshashligini, natijalar va harakatlarning kutilmalariga muvofiqligini ko'rsatadi; g) ularni uzluksiz ravishda yo'naltirib va nazorat qilib turadi. Shunga muvofiq ravishda tashqi, yaqqol faoliyatni ham ichki (psixik) faoliyatning eksteriozasiyalashuvi (tashqi tarzga aylanishi) deb basholash maqsadga muvofiq.

4. Faoliyatning o'zlashtirilishi va malakalarni egallash

Psixologiya fanida harakat tushunchasi tashlil qilinganida u motor (jismoniy) harakat, sensor (shissiy) harakat va markaziy qismga ajratiladi. Shunga muvofiq ravishda ajratilgan tarkiblar harakatni amalga oshirish jarayonida bajaradigan ishlarni ijro etish, nazorat qilish va boshqarish bilan shug'ullanadi. Faoliyat harakatlarining ijro etish, nazorat qilish va boshqarishda qo'llaniladigan yo'l-yo'riqlar uning usullari deyiladi.

Odatda harakatlar anglanilgan yoki anglanilmagan tarzda amalga oshirilishi kuzatiladi. Harakatni bajarishda ong borgan sari kamroq ishtirok etishi tufayli ishni amalga oshirish avtomatlasha boshlaydi, ayrim mayda- chuyda qismlarga nisbatan

e'tibor (nazorat) kamayadi. Shuning uchun inson faoliyatida maqsadga yo'naltirilgan sa'i-harakatlarni ijro etish va boshqarishning muayyan darajada avtomatlashuvi malaka deyiladi. Xuddi shu boisdan harakatlarni boshqarish bilan sa'i-harakatlarni boshqarish aynan bir narsa emas, albatta. Chunki sa'i-harakatlarning yuksak darajada avtomatlashuvi uning o'z tarkibidagi harakatni ongli ravishda idora qilish bilan uyg'unlashib ketadi. Patologik holatlardan tashqari, barcha faoliyat turlari ong bilan boshqarilib turadi. Harakat tarkiblarining avtomatlashuvi: birinchidan, ongli ravishda yo'naltirilgan ob'ektni almashtiradi.

Ikkinchidan, harakatning umumiy maqsadlarini, uning ijro etilishi hart-haroitlarini, natijalarini nazorat qilishni, uchinchidan, ularni basholashni ong uning tasarrufi doirasiga kiritadi.

Malakaning tuzilishi. Harakatning qisman avtomatlashuvi tufayli uning tuzilishida ayrim sifat o'zgarishlari yuz beradi va ular quyidagilardan tashkil topgandir: Birinchidan, sa'i-harakatlarning ijro etilishi usullari o'zgaradi. Bunda bir qator sodda sa'i-harakatlar yagona jarayonga (tarkibga) kiruvchi ba'zi sodda sa'i-harakatlar o'rtasida to'siq va uzilish ro'y bermagan bitta murakkab sa'i-harakat o'zaro bir-biriga qo'shilib ketadi, ortiqchalari esa bartaraf etiladi.

Masalan, bola velosipedni uchishga o'rganayotgan paytida bir qancha ortiqcha harakatlarni amalga oshiradi: o'zini bir tekis tuta olmaydi, pedalni birini bosib, ikkinchisini bosmaydi, rolni qattiq tutadi, yo'lga diqqatini taqsimlay olmaydi, o'rindiqqa noqulay o'tiradi, birovning yordamiga tayanadi. Malakali velosiped shaydovchisi harakatni silliq bajaradi, ortiqcha urinishlarga yo'l qo'ymaydi. Harakatlarni o'zlashtirish jarayonida:

a)sa'i-harakatlar tarkibi; b)sa'i-harakatlar izchilligi; v)sa'i-harakatlar uyg'unligi; g)ularning tezligi rejali kechishiga haroit yuzaga keladi.

Ikkinchidan, harakatni sensor (shissiy) nazorat qilish usullari o'zgaradi. Dastavval, sa'i-harakatlar amalga oshishini ko'rish organi orqali nazorat qilish kinestetik (mushaklar yordamida harakat) nazorat bilan almashadi. Chunonchi, charxchi asbobning tezligiga emas, balki ko'proq pichoq tig'iga e'tibor qaratadi. Sa'i-harakatlarning xususiyatini aniqlovchi har xil o'lchamlarining nisbatini basholash imkonini vujudga keltiradigan sensor sintezlar (yunoncha synthesis uyushma demakdir) shosil bo'ladi. Harakat mashsullarini nazorat qilishga aloshida ahamiyat kasb etadigan mo'ljallarni farqlash va ajratish uquvchanligi insonda rivojlanadi.

Uchinchidan, harakatni markazdan turib boshqarish usullari o'zgarib boradi. Harakat usullarini idrok etishdan diqqat xoli bo'lib, u uning vaziyati va mashsulasiga qaratilgandir. Topshiriq yechimlari, aqliy faoliyat jarayonlari tezkorlikda, hamkorlikda bajarila boshlaydi.

Jumladan, uchuvchi samolyot dvigatelining ortiqcha kuch bilan ishlayotganini tovushidan fashmlaydi. Narsalarni aniqlashga sarflanadigan vaqt kamaya boradi. qo'llanishga mo'ljallangan usullarning turkum tarzda ong yordamida oldindan payqash (sezish, fashmlash, bilish) jarayoni antisipasiya (lotincha anticipatio oldindan fashmlash, sezish ma'nosini anglatadi) deyiladi.

Shuning uchun harakat usullaridagi mazkur o'zgarishning siri nimada va ular qanday psixologik mexanizmiga ega? degan savolning tug'ilishi tabiiydir.

Psixologik mexanizm (ta'minlash) o'z ichiga izlanish urinishlarini va tanlashni oladi. Shaxs u yoki bu harakatni bajarishga urinib ko'radi, shatto ushbu jarayonni nazorat qilib ham turadi. Bu o'z navbatida muvaqqiyatli urinishlar (sa'i-harakatlar), o'zini oqlagan chamalashlar, mo'ljallar inson tomonidan tanlanadi va asta- sekin mustashkamlanadi. qo'llanganda foyda (naf) bermagan harakatlar samara beruvchilari bilan almashtiriladi. Bu holat muayyan davr davomida takrorlanadi yoki mashq qilinadi. Ana shundan kelib chiqqan holda muayyan harakatlarini o'zlashtirish maqsadida ularni ongli ravishda nazorat qilishga va o'zgartirishga harakat qilinadi. Amaliy ish harakatlarini takrorlanmasdan turib, turli xususiyatli malakalarni shakllantirib bo'lmaydi.

Malakani shakllantirishda bajarilayotgan harakatlarning nutq faoliyatida so'z bilan ifodalanishi va harakatning timsolini xayolda mujassamlashtirilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Ana shu yo'sinda insonning malakasi anglashinilgan tarzda avtomatlashgan xatti-harakat sifatida shakllanadi. Malakalarni shakllantirish mexanizmiga, prinsipiga muayyan odatiy jabshalarga, usul va vositalar tanlash xususiyatiga aloshida e'tibor qilish uning muvaffaqiyatli shosil bo'lishini ta'minlaydi. Buning uchun quyidagilarga ahamiyat berish maqsadga muvofiq: a) usullarni tanlash, b) harakatda ong nazorat funksiyasini kamaytirish, v) maqsadni oydinlashtirish, g) hart-haroitni tasavvur etish, d) malakani shakllantirish modelini xayolda yaratish va hokazo.

Psixologiya fanida malakani shakllantirishning asosiy bosqichlari sxemasi ishlab chiqilgan, bunda asosiy e'tibor malakaning xususiyatiga, malakaning maqsadiga, harakatni bajarish usullariga qaratiladi. Shuningdek, malakalarning o'zaro ta'siri muammosiga aloshida ahamiyat beriladi, chunki inson malakalar tizimiga amal qilgan holda yangi malakani o'zlashtiradi. Oldin egallangan malaka, keyingisini tarkib topishiga yordamlashadi, gosho unga xalaqit berishi ham mumkin. Harakatning avtomatlashuvi uning maqsadi, ob'ekti, vaziyati va hart-haroitlari bilan belgilanadi.

Harakatning muvaffaqiyati, samaradorligi ko'p jihatdan sensor nazoratga hamda uning yangi haroitiga ko'chishiga bog'liq.

Malakalarning noto'g'ri (teskari) ko'chirilishi interferensiya hodisasini vujudga keltiradi. Faoliyat ko'nikma, malaka, usul, harakat, sa'i-harakat, operasiya kabi tarkibiy qismlar tufayli muayyan mashsullarga erishadi, moddiy va ma'naviy natijalarni hamda bilimlarni vujudga keltiradi.

Psixologik ma'lumotlarning ko'rsatishicha, faoliyat shaxslararo munosabatlar tizimi tariqasida, hamkorlik tarzida namoyon bo'ladi. Faoliyatda inson shaxsi (uning xususiyatlari) aks etadi va ayni bir davrda faoliyat odam shaklini tarkib toptiradi. Ong bilan faoliyat birligi prinsipiga asoslanish orqali shaxs kamol topadi, shaxslararo munosabatga kirishadi, ijtimoiy tajribalarni o'zlashtiradi, o'zaro ta'sir yordamida ijtimoiylashadi. Inson shaxsining shakllanishi o'yin, ta'lim, mehnat, sport va boshqa faoliyatning turlarida amalga oshadi. Faollik tufayli faoliyatni amalga oshirish jarayoni yuzaga keladi, xulq-atvor, muomala (kommunikasiya) vositasida eshtiyoj, istak, ijtimoiy talablar qondiriladi, turli xususiyatli axborotlar o'zlashtirilishi natijasida shaxs tarkib topa boshlaydi.

1. O'yin faoliyati. Faoliyatning oddiy shakllaridan biri o'yin shisoblanadi, lekin u tobora takomillashib, sodda harakatlardan keyinchalik syujetli, roli o'yinlarga, shatto sportgacha murakkablashib boradi, atrof mushitni aks ettirishida ishtirok eta boshlaydi. Insonning borliqni in'ikos etishidagi dastlabki urinishni harakat orqali namoyon bo'ladi. Harakatlar bolaning tabiatga, uni qurshab turgan kishilik dunyosiga nisbatan munosabatini, ular to'g'risidagi ilk taassurotlar, sodda tasavvurlar, bilimlarni o'zlashtirishni anglatib keladi. Keyinchalik oddiy harakatlar muayyan ma'no kasb etib, syujetli va rolli o'yinlarga aylanadi. o'yinlar milliy (etnik) va umumbahariy turkumlardan tarkib topgan bo'lib, ijtimoiy shayotning barcha jabshalarini o'zida aks ettiradi. o'yinlar takomillashib borib sport turlariga, sport faoliyatiga o'sib o'tadi, jumladan, shaxmat, damino, futbol, shashka va xokazo. Sport o'yin faoliyati sifatida barcha yoshdagi insonlarga xos bo'lib shisoblanadi. O'yin faoliyatida bola ijtimoiy voqelikni taqlid, rol orqali ijro etishga harakat qiladi va shu yo'sinda atrof mushit to'g'risidagi, ijtimoiy turmushdagi shaxslararo munosabatlarni o'zlashtira boradi. Ijtimoiy turmushdagi u yoki bu hodisani rol orqali ijro qiladi. So'z bilan harakatning birikuvi natijasida o'yin faoliyat tusini oladi va muayyan ma'no, axborot berish, uzatish imkoniyatiga ega bo'ladi. Dastlabki o'yin aynan kattalar xatti-harakatini takrorlash, ularga taqlid qilish bilan tavsiflanadi. Syujetli o'yinlar borliqning gosh anglangan, gosho anglanmagan tarzda u yoki bu tomonlarini egallashga xizmat qiladi.

O'yin dastavval bola uchun vaqt o'tkazish, uni mashg'ul qilish funksiyasini bajarsa, keyinchalik ijtimoiy tarixiy taraqqiyot namunalarini ifodalash darajasiga o'sib o'tadi. Rollar, ma'noli harakatlar, ibratli imo-ishoralar, tushunchalar bola shaxsini shakllantirishda faol ishtirok etadi. Bola tug'ilganidan to maktab ta'limigacha davrida uning uchun o'yin faoliyati yetakchi faoliyat rolini bajaradi, shuningdek, o'yin didaktik tus kasb etishi ham mumkin.

2. Ta'lim. Ta'lim ham jarayon, ham faoliyat sifatida insonning shayotida muhim rol o'ynaydi va muayyan davr uchun yetakchi faoliyat sifatida gavdalanishi mumkin. Ta'lim boshqacha so'z bilan aytganda, o'qituvchi bilan o'quvchining sub'ekt-sub'ekt munosabatidagi hamkorlik faoliyati shisoblanadi. Aksariyat shollarda o'qituvchi axborot uzatuvchi (kommunikator) o'quvchi esa uni qabul qiluvchi ob'ekt sifatida talqin etiladi, lekin ikkiyoqlama harakat tufayli ma'lumot insonga anglashiniladi, o'zaro ta'sir, o'zaro anglashuv, tushunuv, o'zaro sub'ektlarning bir- birga zaruriyligi, taqozochanligi hamkorlikning muvaffaqiyati kafolatli sanaladi. Ta'lim o'quv faoliyati, aqliy faoliyat, bilish faoliyati turtkisi vazifasini o'taydi, chunki har qaysi faoliyatning shakli aqliy mehnat tufayli amalga oshadi. Ta'limning boshqa faoliyat turlaridan farqi uning mashsulining o'ziga xosligi, barcha bosqichlariga ongli yondashuvda va munosabatda bo'lishdir. Ta'lim o'quv faoliyati yoki jarayon sifatida mustaqil izlanishni, ijodiy munosabatni, turli vaziyat (auditoriya va undan tashqarida)ni, har xil bosqichni (boshlang'ich, o'rta, maxsus, oliy ta'lim) o'zida mujassamlashtiradi. Mustaqil bilim olish va mutolaa qilish ham o'quv faoliyatining muayyan ko'rinishlari bo'lib, shaxsiy ilmiy, ijodiy izlanishning mashsuli shisoblanadi.

Ta'lim tarbiya bilan uyg'unlashgan tarzda namoyon bo'ladi, sub'ektga ob'ektiv ta'sir o'tkazish tufayli bilimlar egallanadi, muayyan shaxsiy fazilatlar tarkib topadi. Ta'limning moshiyatiga (matnda g'oya, taassurot, mazmun, syujet, timsol orqali) tarbiyaviy ta'sir o'tkazish dasturiy asosda, ierarxik (yunoncha hierarchia izchillik) tarzda singdiriladi. Ta'lim muayyan guruh va jamoani shakllantiradi, shaxslararo munosabat maromlari bilan tanishtiradi, shaxsiy fazilatlarining tarkib topishiga, sub'ektning ijtimoiylashuviga sezilarli ta'sir o'tkazadi. Ta'limning yana bir muhim funksiyasi shuki, u turli yoshdagi odamlarni kasb tanlashga yo'naltiradi, kasbiy tayyorgarlikni amalga oshirishga, mutaxassis sifatida shakllanishga muhim ta'sir o'tkazadi. Ta'lim ijtimoiy jihatdan shaxslarni shakllantirish, ixtisos ko'nikmalari bilan qurollantirish, u yoki bu sohada mutaxassis bo'lib faoliyat ko'rsatishga xizmat qiladi. Mustaqil fikrlash, psixologik imkoniyatlarni ro'yobga chiqarish, barkamollikni egallash borasida ijtimoiy shayotning turli jabshalarida ta'lim yetakchi faoliyat tariqasida muhim rol o'ynaydi.

3 Mehnat faoliyati. Insoniyat o'zining mehnati tufayli ongli mavjudodga aylangan, jamiyatda mo'l-ko'lchilikni yaratgan, tabiatda esa ayrim o'zgartirishlarni amalga oshirgan, borliq to'g'risidagi ma'lumotlarni egallashga muharraf bo'lgan. Mehnat faoliyatining tarkibida mehnat, ish harakat yotadi. Ularning har qaysisi muayyan ulushni amalga oshirish tufayli faoliyat mashsuli vujudga keladi, u moddiy yoki ma'naviy ko'rinishda bo'lishi mumkin.

Ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan kasb-kor ko'nikmalarini avlodlarga o'rgatish mehnat faoliyati yordamida amalga oshiriladi. Kasbiy malakalarni shakllantirish, takomilashtirish, mashsulot yaratish va undan maqsadga muvofiq ravishda foydalanish mehnat faoliyati orqali ro'yobga chiqariladi.

Mehnat faoliyatida amaliy ko'nikmalar barqarorlashadi, nazariy fikr, g'oya, mulohaza vujudga keladi. Faoliyat bilan ong birligi mavjud bo'lganligi sababli shaxs tarkib topadi, ham axloqan, ham aqlan rivojlanadi. Mehnat faoliyati individual xususiyat kasb etsa-da, lekin uning moshiyati ijtimoiydir. Inson shaxsiy eshtiyojini qondirish uchun mehnat qiladi, u yoki bu mashsulot ishlab chiqariladi, oqibat natijada odam ijtimoiy jamiyat farovonligi uchun o'z shaxsiy ulushini qo'shadi.

Mehnat faoliyati yashash, eshtiyojni qondirish, kelajak uchun mo'l-ko'lchilik vujudga keltirish, yaratilgan mashsullarni (me'morchilik, san'at, madaniyat asarlarini) saqlash, asrash, meros sifatida qoldirish funksiyalarini bajaradi. Shuning uchun mehnat faoliyati o'n minglab kasb-kor professiogrammasiga asoslangan holda turli shaklda tashkil qilinadi va muayyan reja, maqsadni ro'yobga chiqarish uchun har xil vaziyatlarda amalga oshiriladi.

Mehnat maishiy va ishlab chiqarish turlariga ajratilgan holda imkoniyatga, layoqatga, qobiliyatga, salohiyatga qarab taqsimlanadi. Shuning uchun mehnat faoliyatining sodda ko'rinishlari ilk bolalik yoshidan ko'zga tashlanadi, bu o'rinda dastyorlik, ko'maklashish holatlari nazarda tutiladi. Keyinchalik yaxlit mehnat faoliyati tashkil qilinadi va muayyan maqsad amalga oshiriladi, uning mashsuli (natijasi) moddiy ko'rinishga ega bo'ladi.

Mehnat turlari maishiy, ishlab chiqarish sohalari moshiyatidan kelib chiqqan holda paydo bo'ladi va ijtimoiy talab, eshtiyojni qondirish uchun xizmat qiladi. Mehnat faoliyati shaxsni rag'batlantiradi (maosh, maqtoy) va kasbiy shakllanishining yangi qirralarini ro'yobga chiqarishga zamin shozirlaydi.

Natijada qobiliyatli, salohiyatli mutaxassis, mashoratli, novator kasb egasi bosqichlariga erishishga shaxsni safarbar etadi.

Mehnat faoliyati kishida praksik (lazzatlanish) shissini shakllantiradi, butun imkoniyatini ishga tushirishga moddiy, ma'naviy negiz yaratadi

Faoliyatning asosiy jabshalari tuzilishi:

faoliyatning sub'ekti
morfologiyasi
motivasiyasi
funksiyasi
dinamikasi
har xilligi

faoliyat sub'ekti insoniyat (inson)
jamiyat
ijtimoiy guruh
individ, shaxs, yaqqol odam
ruhiy jarayon
fiziologik tizim

Faoliyat tuzilishining tasnifi

oddiylar mantiqiy
fazoviy
zamoniy
stoxastik (yunon stochasis-farosat)

Tuzilmalar

murakkablareshtimollar algoritmi -
(mantiqiy stoxastik)
mantiqiy-fazoviy
mantiqiy stoxastik zamoniy

Faoliyatni bilish

faoliyat sifatida
o'quv ilmiy morfologiya
aksiologiya
praksiologiya
ontologiya

Faoliyat tuzilishi (A.N.Leontev bo'yicha)

- 1) morfologiya- yunoncha morphe "shakl", tuzilish to'g'risidagi ta'limot, soxa;
- 2) aksiologiya -yunoncha axios "qadr", ya'ni qadriyat to'g'risidagi ta'limot;
- 3) praksiologiya-yunoncha praxitikos, faoliyatni, amaliy samaradorlik nazariyasi
- 4) antologiya-yunoncha antos-"moshiyat", turmush to'g'risidagi ta'limot
5. Inson shayoti va faoliyatini o'zgartuvchi asosiy omillar

Jahon psixologiyasida xulq-atvor, muomala va faoliyat muvaffaqiyatini ta'minlovchi omillarning eng muhimi tariqasida insonning emosional shayoti yotishi aksariyat nazariyotchi psixologlar tomonidan ta'kidlab o'tiladi. Bu talqinning shaqqoniyligiga shech qanday e'tirozlar bo'lishi mumkin emas, chunki mazkur omil eksperimental psixologiyaning mustaqil soha sifatida vujudga kelishidan e'tiboran ustuvor, dalil taqozo qilmaydigan atribut singari tadqiqot predmeti moshiyatiga singib ketgan. Shuni aloshida ta'kidlab o'tish lozimki, inson muomalasining, xulq-atvorining kechishi, faoliyatining muvaffaqiyatli, sermashsul yakunlanishi ko'p jihatdan shaxsning emosional holatlariga (emosional ton, kayfiyat, stress, affekt va hokazo), izoshlanishi murakkab bo'lgan ruhiy kechinmalarga, yuksak shis-tuyg'ularga bog'liq. O'yin, mehnat, o'quv, muomala va boshqa faoliyat turlarining muvaffaqiyatli kechishi, shaxslararo munosabatlarda xulq-atvorning namoyon bo'lishi ijobiy psixologik holat sifatida basholansa, emosiya va shissiyotning barqaror, maqsadga yo'nalgan tarzda shukm surish eshtimoli e'tirof etiladi.

Shis-tuyg'ularning mustashkamligi, barqarorligi, mukammalligi sifatlarining mavjudligi ularning dinamik stereotiplar tipiga aylanganligidan dalolat beradi, faoliyat va xulqning shaxs tomonidan ongli ravishda boshqarish uslubi shakllanganligini bildiradi. Tabiatning tarkibiy qismlari va jamiyatning a'zolari bilan turli shakldagi, har xil xususiyatli munosabatga kirishishi, ular bilan muomala qilish maromlarini davriy (muvaqqat tarzda) o'zgarishni vujudga keltiradi. Ana shu o'zgarish tufayli muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizlik, omad va omadsizlik, optimizm va pessimizm, romantika va realiya, simpatiya va antipatiya, progress va regress, jo'shqinlik va tushkunlik, faollik va sustlik kabi birinchisi ijobiy (pozitiv) ikkinchisi esa salbiy (negativ) ruhiy hodisa kelib chiqadi. Faoliyat

va xulqning amaliyotda bir tekis kechishini ta'minlovchi emosional holat barqarorligining buzilishi unga qiyos qilingan muvaffaqiyatning birlamchi omili to'g'risidagi ilmiy ma'lumotlarni shubsha ostida qoldiradi.

Binobarin, jamiki narsaning boshlang'ich asosi, manbai emosiya degan g'oyani, uning qiymatini umumiy fonda birmuncha qadsizlantiradi, lekin ikkinchi darajali omilga aylantirib yubormaydi. Omillarning birlamchi va ikkilamchi, ustuvor va yetakchi, umumiy va xususiy, ob'ektiv va sub'ektiv, muhim va nomuhim mezonlar, alomatlar, o'lchamlar yordami bilan basholanishi ushbu psixologik masala moshiyatini oqilona talqin qilish zaruriyatini vujudga keltiradi. Sholbuki shunday ekan, ularning moshiyatini, keltirib chiqaruvchi sabablarini, harakatlantiruvchi kuchlarini muayyan dalillarga asoslanib tashlil qilish muammosi maydonga keladi. Inson faoliyati va xulqining muayyan qonuniyatlarga asoslangan holda amalga oshishi ham ob'ektiv, ham sub'ektiv hart-haroitlarga bog'liq. Tabiiy omillarni keltirib chiqaruvchi ob'ektiv (tashqi) hart-haroitlar, ya'ni mikro va makro mushit, moddiy borliq, yordamchi vositalarning mavjudligi, ularning yuksak talablarga javob bera olish imkoniyati, tashqi qo'g'atuvchilarning bezararligi, vaqt va fazoviy o'lchovlarning muvofiqligi, mutanosibliги kabilardan tarkib topadi. Xulq va faoliyatning namoyon bo'lishi uchun tabiiy hart-haroitlar tizimi yaxlit holda ishtirok etishi, ularning muvaffaqiyatini ta'minlovchi omillar majmuasi tariqasida xizmat qilishi mumkin. Tabiiy hart-haroitlardagi to'kislikdan tashqari ayrim yetishmovchiliklar va uzilishlarning sodir bo'lishi nuqsonlarni keltirib chiqaradi, buning oqibatida ruhiy kechinmalar faolligi, ildamligi, maqsadga yo'nalganligi buziladi.

Tabiiy hart-haroitlar mushit ta'sirida ruhiy olamida bir qator keskin ham sifat, ham miqdor o'zgarishlari vujudga keladi, ular yangilanishlarda, yangi fazilatlar, xislatlar tug'ilishida namoyon bo'ladi. Shuni aloshida ta'kidlab o'tish joizki, tabiiy mushitning tarkibiy bo'lmish geografik mushit bu borada muhim rol o'ynaydi, ko'pincha u, birinchidan, biologik hartlangan shaxs sifatlariga ta'sir etib, fenotiplarni genotiplarga aylantiradi (shududiy mushit, relief, stixiya kutilishi: zilzila, qor ko'chkisi, dovul, suv toshqini, oyoq yetmas qorli tog'lar va hokazo). Ikkinchidan, ontogenezdа shaxs xarakterologik xususiyatlarining tabiiy ravishda shakllanishiga ta'sir o'tkazadi, shuning bilan birga mikro mushit bilan genlar, irsiy belgilar, alomatlar o'rtasida uyg'unlikni ta'minlab turuvchi mexanizm vazifasini bajaradi.

Ob'ektiv (tabiiy) hart-haroitlardan tashqari, inson omili bilan uzviy bog'liqligi sub'ektiv (shaxsga oid, uning qiyofiga bog'liq) hart-haroitlar muomalaning, faoliyatning, xulqning ijtimoiy turmushda samarali amalga oshishini uzluksiz ravishda ta'minlab turadi. Sub'ektiv hart-haroitlarning qatoriga shaxsning barqarorligi, xarakterning mustashkamligi, eshtiyoj, motiv, maslak, salohiyatning puxtaligi, o'zini o'zi boshqarish uslubining qat'iy ravishda shakllanganligi, biologik hartlangan xislatlar esa o'zaro uyg'unlashganligi kabilardan kiradi.

Odatda ob'ektiv (tabiiy) va sub'ektiv (shaxsga oid) hart-haroitlardagi o'zgarishlar tufayli ijobiy (pozitiv) yoki salbiy (negativ) xususiyatli psixologik holatlar, hodisalar, xislatlar, kechinmalar ustuvorligi yuzaga kelib, moddiy asos

funksiyasini bajaruvchi oliy nerv faoliyatini, markaziy nerv tizimining ritmikasin, ishchanlik qobiliyatini pasaytiradi. Buning oqibatida faoliyat, xulq va muomala amalga oshishida odatiy sa'i-harakatlar, operasialar, maromlar buzila boshlaydi, favqulodda asabiylik, ruhiy nuqsoniylik, qonuniyatdan chetga og'ishlik, noxush kechinmalar shokimligi yetakchilik qiladi. Xuddi shu sababdan, faoliyat, xulq va muomalaning muvaffaqiyati shubsha ostida qolishi mumkin, chunki mashsuldorlik, sobitqadamlilik, maqsadga yo'nalganlik sifatlarining dominantligi yo'qoladi, natijada ushalmagan ezgu niyatlar armon tariqasida yuksak shis-tuyg'ular safida davriy shukm surishda davom etaveradi.

Insonning tabiatga va jamiyatga nisbatan munosabati tasodiflarsiz, favquloddagi vaziyatlarsiz amalga oshishi mumkin emas, chunki eshtimollar darajasidagi kutilishning yo'qligi rejasiz vaziyatlarni shaxsning idrok maydonida keltirib chiqaradi. Shayot va faoliyat strategiyasi va taktikasining ekstremal tarzda o'zgarishi individual va ijtimoiy xususiyatli vaziyatlarning paydo bo'lishiga olib keladi. Vaziyatlar stixiyali, xaotik (betartib, tasodif) xatti-harakatlarni vujudga keltirib, tekis, odatiy, davriy, barqaror xususiyatlar ritmikasin izdan chiqaradi, natijada insonning motivasion, emosional, kognitiv, regulyativ, xulqiy, irodaviy tuzilishi tarkiblarining funksiyasi buziladi. Shaxs tuzilishiga favquloddagi vaziyatlarning ichki larzasi faoliyat, xulq va muomalaning onglilik holatidan ongsizlikka o'tishini taqozo etadi, binobarin, muvaffaqiyatsizlik realiyaga aylanadi.

Sho'sh, nima uchun shaxs tasodiflarning oldini olishga tayyor emas yoki ko'pincha u bu borada kuchsizlik, ojizlik qiladi?

Ushbu muammo yechimini juda sodda tarzda shal qilish ham mumkin:

- 1) shaxs ongli zot, yaratuvchilik qudratiga ega bo'lishidan qat'i nazar - u tabiatning tarkibiy qismi, instinktlar, hartsiz reflekslar ta'siriga beriluvchandir;
- 2) shaxsning tana a'zolari (organizmi) favquloddagi hodisalar va vaziyatlarga moslashgan emas (stixiya, shalokat, tasodif, stress, affekt, xavf-xatar - risk);
- 3) shaxs komillik darajasiga erishmaganligi tufayli sababiy bog'lanish oqibatlarini, fobiya bilan bog'liq shis-tuyg'ularni oldindan sezish, payqash, ularga nisbatan aks ta'sir berish imkoniyati yo'q;
- 4) shaxsda ikkinchi qiyofaning shakllanmaganligi (test, trening, trenirovka bilan qurollanmaganligi) uning xavf-xatar qurboniga aylantirishi shubshasiz.

Jahon psixologiyasi fanining ma'lumotlariga qaraganda, muvaffaqiyatsizlikdan shech kim shimoyalangan emas, chunki ijtimoiy immunitet juda kuchsiz aksil ta'sir ko'rsatish imkoniyatiga ega. Ma'lumki, jismoniy, axloqiy va aqliy barkamollik tub ma'nodagi komil inson to'g'risida mulohaza yuritishga imkon beradi va tarkiblarning to'la mutanosibli, uyg'unlashganligi, o'zaro taqozo etuvchanligi asosiy mezon vazifasini bajaradi. Komillik darajasi sub'ektning ma'naviy dunyosiga aylanmas ekan, u taqdirda shech kim tasodiflar, favquloddagi vaziyatlar shaxs tomonidan odatiy hodisa sifatida osoyishta qabul qilinmaydi. Muvaffaqiyat garovi (kafolati) funksiyasini bajaruvchi omillarning genezisi to'g'risidagi fikr yuritilganda, eng avvalo, ularning birlamchiligini, asosiy manba ekanligini nazarda tutish nazariy hamda metodologik muammolar yechimini oqilona topishga puxta negiz shoziraydi, boshlang'ich harakat nuqtasini

belgilab berishga xizmat qiladi. Nazariy mulohazalarga binoan, faoliyat, xulq va muomalaning bir tekis, samarali kechishi genetik nuqtai nazardan quyidagilarga bog'liq:

1. Ob'ektiv (tabiiy) va sub'ektiv (shaxsga oid) hart-haroitlar mavjudligiga.
2. Ob'ektiv va sub'ektiv hart-haroitlar shukm surishini o'zgartiruvchi tasodifiy va favquloddagi vaziyatlar ta'sirchanligiga, ustuvorligiga.
3. Emosiya va shissiyotning ijobiy (pozitiv), salbiy (negativ) xususiyat kasb etishiga.
4. Insonning shaxslilik va xarakterologik xususiyatlarining barqarorligiga (beqarorligiga).
5. Shaxsning komillik darajasiga erishganligiga va hokazo.

Shaxsning shayot va faoliyatda muvaffaqiyatga erishish, maqsadga muvofiq sa'i-harakatlarni unga yo'naltirish uchun quyidagilarga e'tibor qilish zarurarning zaruratidir:

- 1) ob'ektiv va sub'ektiv hart-haroitlar o'zgarsa, ularga tuzatishlar (korreksiya) kiritishga tayyorgarlikka;
- 2) favquloddagi vaziyatlarga ko'nikish uchun shaxsga trening yordami bilan ta'sir o'tkazishga, unda ikkinchi qiyofani shakllantirishga;
- 3) organizmning har qanday stixiyalarga chidamliligini orttirishga;
- 4) komillikka intilish shis-tuyg'ularini takomillashtirishga;
- 5) shaxs imkoniyatlarini ro'yobga chiqishga ko'maklashishga (o'zini o'zi kashf qilish, o'ziga o'zi buyruq berish, o'zini o'zi takomillashtirish, o'zini o'zi basholash, o'zini o'zi nazorat qilish, o'zini o'zi boshqarish, o'ziga o'zi taskin berish, o'zini o'zi qo'lga olish va hokazo).

Inson shayotini va faoliyatini o'zgartiruvchi asosiy omillar mavjud bo'lib, ular muayyan darajada shaxsning ta'siriga beriluvchandirlar.

6. Reorientasiya psixologik muammo sifatida

Psixologiya fanida kasb tanlashga yo'llash (proforientasiya) atamasi qadim zamondan qo'llanilib kelinadi. Lekin ijtimoiy shayotning keyingi davrlarida boshqa bir atama fanimizga kirib keldi, u reorientasiya (qayta yo'llash) deb atalib, insonni yangi bir moslashmaga (ko'nikmaga), kasbga yo'naltirishni bildirib keladi. qayta kasbga yo'llash (reorientasiya) o'ta insonparvarlik (gumanistik) g'oyani kasbini o'zgartiruvchi yoki ishsiz qolgan shaxs ruhiyatiga singdirishni anglatadi. Ishlab chiqarishga avtomat qurilmalarning (elektron moslamalarning, robotlarning) kirib kelishi ish o'rinlarining qisqarishiga olib keladi. Muassasa, tashkilot, korxonalar rentabelligining pasayishi ham xodimlarga nisbatan eshtiyonning kamayishini keltirib chiqaradi. Ma'lumki, bozor iqtisodiyoti raqobatga asoslanadi, shuning uchun testlarga bardosh beruvchi, yuqori malakali, mashoratli, bilimdon, komil insongina sinovlardan muvaffaqiyatli o'ta oladi, xolos. o'rtamiyona darajadagi mutaxassislar esa ish o'rnini yo'qotib, vaqtincha ishsizlar ro'yxatiga kiradi.

Ishsizlik, ish o'rnini yo'qotish ayollarda o'kinchli (ayanchli) shis-tuyg'ular qobig'iga o'ta murakkab kechadi, go'yoki tragediya, shalokat, judolik vujudga kelganda ham ekstravertlik, ham introvertlik xususiyatlari uyg'unlashganday yuz beradi. Erkaklar esa bunday vaziyatlarga matonat bilan, iloji boricha shissiyotlarga

berilmasdan, aql-zakovat maromlariga tortilganlik to'yg'usi ustuvorligida namoyon bo'ladi. Erkaklarda achinish, xafaxonlik kechinmalari tarzida shukm surishi, asta-sekin uning ta'sir kuchi pasayishi kuzatiladi. Bunda insonning ruhiy kechinmalari keskin o'zgarishining asosiy omillari sifatida uning ish davri va yoshi ijtimoiy muammo maydoniga chiqadi. Yoshning ulg'ayishi yangi mushit, o'zgacha haroit, notanish jamoa va uning nufuzi kabi masalalar yechimiga salbiy munosabatni keltirib chiqaradi. Mazkur ob'ektga uzoq davr mehnat faoliyatini bag'ishlash ham frustrasiya holatini harakatlantiruvchi safida asosiy rol o'ynashi mumkin. Xullas, har ikkala omil ham frustrasiyaning manbai vazifasini o'taydi (bajaradi), noxush muvaqqat kechinmalar vujudga kelishi, kechishi, rivojlanishi jarayonlarini uzluksiz ravishda bajarib turadi.

Hozirgi zamon mehnat birjalarida reorientasiya (qayta kasbga yo'llash) ishlari olib borilishi markazlashtirilgan. maxsus xodimlar kompyuter xotirasiga joylashtirilgan shahar, tuman bo'yicha ixtisoslar bo'yicha yoki ixtisoslararo mutaxassislar ro'yxati (zaruriyati, eshtiyoji, talabi) bilan ish izlab kelgan mushtoj shaxs tanishtiriladi. Aksariyat mehnat birjalarida psixologlar yetishmaganligi tufayli tasodifiy xodim ish bilan ta'minlash, bo'sh o'rinlarni to'ldirish bilan shug'ullaniladi, xolos. Aslida esa bu xizmat qator omillarni tekshirish, o'rganishni taqozo etadi, ilmiy psixologik qonuniyatlar asosida ish yuritishni talab qiladi, chunonchi:

1. Shaxsning fazilatlari, xarakterologik xislatlari.
2. Shissiy jabshalari va irodaviy sifatleri.
3. Insonning kognitiv va regulyativ imkoniyatlari.
4. Eshtiyoji, motivi, motivasiyasi, motivirovkasi.
5. Kasbiy mayli, qiziqishi, layoqati.
6. Professiogramma talablariga mosligi, kasbiy yarog'ligi.
7. Iqtidori (iste'dodi), qobiliyati, salohiyati.
8. Kasbiy bilimlari, ko'nikmalari, malakalari, mashorati.
9. Umumiy saviyasi, dunyoqarashi, maslagi (e'tiqodi).
10. Salomatligi, jinsiy xususiyatlari, yoshi.
11. Izlanuvchanligi, ijodiy imkoniyatlari, innovasiyaga nisbatan munosabati.
12. Ijtimoiy yetukligi, tashkilotchilik qobiliyati.
13. Ekstravertligi va introvertligi.
14. Yuksak insoniy tuyg'ularga (axloqiy, aqliy, nafosat, praksik) egaligi.
15. Fidoiyluk, altruistik, vatanparvarlik fazilatlari ustuvorligi va boshqalar.

Yuqorida sanab o'tilgan mezonlar bo'yicha tekshirish ishlari bir necha metodlar, metodikalar orqali ko'p seriyali tajribalar negizida amalga oshiriladi.

Buning uchun testlardan qobiliyatga, shaxsga, ijodiyotga, xotiraga shaxslararo munosabatga (oid), maxsus ishlab chiqilgan materiallardan, maqsadli vaziyatlardan, qiyinlashtirilgan topshiriqlardan, muammolardan, psixologik treninglardan, psixodramalardan va boshqalardan foydalaniladi.

Olingan natijalar sifat va miqdor jihatdan tashlil qilingandan keyin muayyan xulosalar chiqariladi. Xulosalar asosida reorientasiya sub'ekti roziligida ishga mushtoj shaxs taklif qilingan kasbga yo'naltiriladi. Ish joyning masofasi, uning ekologiyasi, sangigienasi, maoshi, istiqboli,

muammoli jishatlari yuzasidan mukammal fikr almashiniladi, toki hartnoma qonuniy shujjat ekanligi (qiymatiga) zarar keltirmasin (ba'zan kelishuvdan voz kechish holatlari ham yuz berib turadi). Psixologik kuzatishlarning ko'rsatishiga qaraganda, reorientasiya (kasb tanlashga yo'llash) kabi bosqichlardan tashkil topgan bo'lib, ular qisqa fursatda (muddatda) o'tishi bilan o'zaro muayyan darajada tafovutlanadi. Jumladan, kasbiy maorif, kasbga yo'llash, kasbga saralash, kasbiy moslashish tezkorlikda, mukammal, o'ziga xos xususiyatlari bilan tavsiflanadi. Ayniqsa, kasbiy moslashish davri o'ziga xos tarzda kechadi, bir bosqich ikkinchisi bilan silliq uzviy bog'lanib ketadi. Kasbning moddiy (iqtisodiy) tomoni, ijtimoiy faollik (nufuzga egalik), ma'naviy ta'minlanganlik (ruhiy ko'tarinkilik shissiyotining ustuvorligi) insonning qaytatdan ijtimoiy shayotdan o'z o'rnini topish imkonini yaratadi, uning umrini uzaytiradi, ruhiy imkoniyatlari, zaxiralari, potensiyasi, rezervi ishga tushishiga puxta negiz shozirlaydi.

Reorientasiya (qayta kasbga yo'llash) gumanistik psixologiya tamoyillarini turmushga tatbiq etishga zarur hart-haroitlar yaratadi. Inson omilini qadrlashga, butun imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga, ezgu niyat, orzu shavas, istak-xoshish ushaliishiga negiz vujudga keltiradi. Ko'p profilli kasb-shunar egalari safini kengaytirishga xizmat qiladi, komillikka intilish tuyg'usini jonlantiradi, zarur bilimlar, malakalar bilan qurollantirishga turtki beradi.

Reorientasiya inson imkoniyatini qaytatdan sinashning manbai shisoblanib, o'zini o'zi kashf qilishi, o'zini o'zi boshqarishi, o'zini o'zi tashkillashtirish, o'zini o'zi basholash, o'zini o'zi refleksiyalash, o'zini o'zi indentifikasiyalash kabi shaxs fazilatlarini ro'yobga chiqarishga xizmat qiladi.

IKKINCHI BO'LIM

ShAXS

V BOB

ShAXS TO'G'RISIDA UMUMIY TUSHUNCHA

1. Umumiy tushuncha

Psixologiya fanida inson zotiga xoslik masalasi individ (lotincha individ ajralmas, aloshida zot degan ma'no anglatadi), shaxs, individuallik (yakkashollik) tushunchalari orqali aks ettiriladi. Katta yoshdagi ruhiy sog'lom (esi-shushi joyida) odamlar ham, chaqaloq ham, nutqi yo'q, oddiy malakalarni o'zlashtira olmaydigan aqli zaiflar ham individlar deb ataladi. Biroq bulardan birinchisinigina shaxs deb atash an'ana tusiga kirib qolgan, chunki o'sha zotgina ijtimoiy mavjudod, ijtimoiy munosabatlar mashsuli, ijtimoiy taraqqiyotning faol qatnashchisi bo'la oladi.

Individ sifatida yorug' dunyoga kelgan odam ijtimoiy mushit ta'sirida keyinchalik shaxsga aylanadi, shuning uchun bu jarayon ijtimoiy-tarixiy xususiyatga egadir. Ilk bolalik chog'idanoq individ muayyan ijtimoiy munosabatlar tizimi doirasiga tortiladi, bunday shaxslararo munosabatlar tarzi tarixiy shakllangan bo'lib, u yoshligidanoq shu tayyor (ajdodlar yaratgan) ijtimoiy munosabat, muomala, muloqot tizimi bilan tanisha boradi. Ijtimoiy qurshov (oila

a'zolari, mashalla ashli, jamoatchilik, ishlab chiqarish jamoasi), ijtimoiy guruh ichida (kishilarning og'ushida, ularning qalb to'risida) odamning bundan keyingi rivojlanishi uni shaxs sifatida shakllantiruvchi, uning ongi va irodasining xususiyatlariga mutlaqo bog'liq bo'lmagan har xil xususiyatli munosabatlar majmuasini vujudga keltiradi. Jahon psixologiyasi fanida onda-sonda uchrab turadigan shaxsni ijtimoiy mushitning sust mashsuli deb tushuntirish va unda faollikni inkor etish o'ta bashli fikrdir. Shuni aloshida ta'kidlab o'tish kerakki, shaxsning ijtimoiy tajribani o'zlashtirish jarayoni odamning o'zicha amalga oshirayotgan faoliyatiga va uning bilan qanday maqsad ko'zlayotganiga nisbatan munosabatini aks ettiruvchi ruhiy dunyosi orqali namoyon bo'ladi. Odatda faollik shaxsga xos xulq-atvor, faoliyat, muomala motivlarida, ustanovkalarida, amaliy ko'nikmalarida ko'zga tashlanadi. Boshqacha so'z bilan aytganda, faollik shaxsning atrof-mushitdagi voqelikni egallashga intilgan sa'i-harakatlarda vujudga keladi. Shaxsning faolligi uning o'z istiqboli uchun yo'l-yo'riq tanlashda, uni o'zlashtirishda, shayotda o'z mavqei va o'rnini topishda gavdalanadi.

Bir xil turmush haroitlari shaxs faolligining turli shakllarini yaratish hamda har xil shayotiy vaziyatni vujudga keltirish imkoniyatiga ega. shayotda biron bir tanbesh berishning o'zi kimgadir ruhiy shisni uyg'otsa, boshqa birining sirtiga ham yuqmasligi uchraydi. Shunday qilib, odamga ta'sir qiluvchi barcha tashqi qo'zg'atuvchilar ijtimoiy hart-haroitlarga, faoliyatning ichki tarbiyaviy qismlari (tomonlari, jishatlari, jabshalari, tarkiblari) tuzilishi yig'indisi bilan boyitilishi evaziga shaxs degan tushuncha shosil bo'ladi.

Shaxsning eng muhim xususiyatli jishatlaridan biri - bu uning individualligidir, ya'ni yakkasholligidir. Individuallik deganda, insonning shaxsiy psixologik xususiyatlarining betakror birikmasi tushuniladi. Individuallik tarkibiga xarakter, temperament, psixik jarayonlar, holatlar, hodisalar, shukmron xususiyatlar yig'indisi, iroda, faoliyatlar motivlari, inson maslagi, dunyoqarashi, iqtidori, har xil shakldagi reaksiyalar, qobiliyatlari va shu kabilar kiradi. Psixik xususiyatlarning birikmasini aynan o'xshash tarzda aks ettiruvchi inson mavjud emas.

Masalan, yaqin odamdan ayrilganligi qayg'u-alam, uning bilan birga esa shayotda tiklab bo'lmovchi va boshqalarda takrorlanuvchi fazilatlar murakkab voqelikning mangulikka yo'nalishi bilan izoshlash mumkin. Shaxs o'zining qadr-qimmatini va nuqsonlari bilan ijtimoiy turmushda faol ishtirok qilishi, ta'lim va tarbiya yordamida yuzaga kelgan o'zining kuchli va kuchsiz jishatlari bilan yaqqol, betakror oliy zotdir.

Odam jamiyatda turli guruhlar faoliyatida qatnashar ekan, ko'pincha, ularda har xil vazifalarni (funktsiyalarni) bajaradi, o'zaro shech bir o'xhamagan rollarni ijro etadi. Masalan, ota-onaning, oilaning "egovi", injiq, "Zo'ravon" bola o'z tengqurlari davrasida eshtiyotkorona harakat qilib, o'zini tamoman boshqacha tutadi. Shuningdek, jiddiy, talabchan va xizmat vaqtida boshqalarga qo'shilmaydigan sayoshat davrida, mehnat faoliyatida, shahar va hamkorlikda, ulfatchilikda shazilkash va qiziqchiga aylanishi mumkin. Yuqorida keltirilgan masalalardan bitta odamning o'zi turli vaziyatlarda mazmun jishatdan bir-biriga qarama-qarshi rollarni bajaradi. Aksariyat shollarda odam turli-tuman vaziyatlarga,

haroitlarga mos, ularga mutanosib bo'lgan jishatlarni (jabshalarni) namoyon qiladi, uning oilada, xizmat vazifasida, jamoatchilik orasida, sport musobaqasida va shu singarilarida o'z zimmasiga olgan rollarni bir-biriga qarama-qarshi emas, balki o'zaro hamoshang tarzda o'ynaydi. Ana shu inson fazilatlarining, xislatlarining, sifatlarining bir-biriga mosligi shaxsning yaxlitligini ko'rsatuvchi alomatlardan biri bo'lib, undagi qarama-qarshilik, ziddiyat va shakllanib ulgirmagan xususiyatlarning ko'rsatkichi uning turli vaziyatlarda bajariladigan rollarning o'zaro bir-biriga zidligi yoki nomutanosibliги shisoblanadi.

Inson jamiyatning turli guruhlarida odamlarning o'z zimmasiga olgan vazifalari va rollari qanchalik rang-barang bo'lmasin, turmushdagi mavqei ko'p ma'no, ko'p qirrali xususiyatga ega bo'lishidan qat'i nazar, inson shaxsiga to'la mos keladigan shaqiqiy tavsif berish imkoniyati saqlanib qoladi. Unga beriladigan tavsif faqat uning o'ynaydigan asosiy rollarini, egallagan mavqeining individualligini namoyon qiluvchi motivlarini aniqlash bilan emas, balki uning ishlab chiqarishga, moddiy boyliklarni o'zlashtirishga nisbatan munosabatini o'rganish orqali beriladi. o'zbekistonda inson shaxsiga beriladigan asosiy tavsif uning asosida gumanistik, mustaqil, shuquqiy jamiyat qurish jarayoniga nisbatan va bu ijtimoiy jarayonda faol qatnashishi kabi muhim mezonlarga asoslanadi.

Jahon psixologiya fanining ilg'or taraqqiyparvar, gumanistik tadqiqotchilarning tajribasida ko'rsatilishicha, shaxsning psixologik tuzilishi, psixologik xususiyatlari (xarakter xislati, temperament xususiyatlari, irodaviy sifatleri, aqliy qobiliyatlari, iste'dod darajalari, barqaror qiziqishlari, shukmron motivlari, shissiyoti va shu kabilarning birikmasi (majmuasi) har bir yaqqol, aloshida odamda betakror, barqaror, turg'un birlikni tashkil etadi. Bu esa, o'z navbatida shaxsni psixologik tuzilishining nisbiyligi, qat'iyligi, stereotipligi to'g'risidagi fikrni qat'iy tasdiqlashga imkon yaratadi.

Psixik holatlar, hodisalar (shissiyot, xoshish, orzu, tafakkur va shu kabilar) uzluksiz ravishda o'zgarib turishi, ijtimoiy guruhlarda, shayotiy vaziyatlarda odam o'z zimmasiga olgan rollariga aloqador xulq-atvorning o'zgarishi, yoshni ulg'ayib borishi ham shaxsning psixologik qiyofasi (milliylik, etnik ta'sir asosida) muayyan darajada barqarorlikni saqlaydi. Mazkur nisbiy barqarorlik odam qatnashadigan uning yashash haroitlari, jismoniy xususiyatlarining qiyofasi bilan uyg'unlikda shakllantiruvchi ijtimoiy munosabatlar yig'indisining doimiyliги bilan uzviy bog'liqdir. Biroq biz qayd qilib o'tgan doimiylik nisbiy xususiyatga egadir. Chunki shaxsni psixik tuzilishining o'zgarishi jahon psixologlarining bir qator tadqiqotlarida o'rganilgan. Bu o'zgarishlar odamning yashash mushiti, amalga oshiradigan faoliyatida namoyon bo'luvchi shisoblanib, ular ijtimoiy ta'sir, tarbiya haroitiga bevosita aloqadordir.

Demak, shaxsning nisbatan barqaror va nisbatan o'zgaruvchan xususiyatlari inson xislatlarining yaxlitligi va o'zaro bog'liqligidan tarkib topuvchi murakkab birlikdan iboratdir. Odatda shaxsni psixologik jihatdan o'rganish o'z tarkibiga ikki asosiy ilmiy muammoni qamrab oladi.

2. "Endopsixika" va "Ekzopsixika" shaqida tushuncha

Yuqorida ta'kidlab o'tilgan ilmiy muammolardan birinchisi bir shaxsni boshqa odamlardan ajratib turadigan individual tuzilishiga ega ekanligidir. Ushbu yaqqol psixologik muammoni shal qilish shaxsning mazkur tuzilishining ichki haroitlarida ifodalanuvchi xulq-atvorni oldindan bashorat qilish imkoniyatini yaratadi. Mazkur masalaning qo'yilishi dastavval ta'lim va tarbiya eshtiyojlaridan, tashkilotchilikka oid faoliyat sohalari va boshqa eshtiyojlar zamiridan kelib chiqadi. Lekin bu masalani ilmiy asosda shal qilish boshqa muammoni, ya'ni shaxsni toifalarga ajratish (tipologiya), uning eng muhim, mukammal tuzilishini aniqlash bilan bog'liqdir. Darshaqiqat, shaxs tipologiyasi, shaxsni tipologik tashli qilishning eng nozik, ibratli jihatlarini cheklab o'tish, u shaqida yetarli darajada to'la tasavvurga ega bo'lishni xoshlasak, uning eng umumiy tasvirini umumlashgan tarzda ta'kidlab o'tish lozim.

Shaxs tuzilishi bilan bog'liq bo'lgan ikkinchi masala esa bunday tuzilishning bir qancha tarkibiy qismlarga ajratishni taqozo etadi, binobarin, ushbu bo'laklarning yig'indisi yaxlit inson shaxsini vujudga keltiradi. Jahon psixologiyasi fanida psixologlar shaxsni psixologik tuzilishining tarkibiy qismlarini turli moshiyatiga asoslanib turkumlarga ajratishni (klassifikasiyalashni) tavsiya etmoqdalar.

Hozirgi zamon jahon psixologiyasida biologik (tabiiy) va ijtimoiy (sosal) omil (faktor) ning, voqelikning ta'siri ostida shakllangan inson shaxsida ikkita muhim qism bo'lganligini tasdiqlovchi nazariya yuksak mavqeni egallab turibdi. Mazkur nazariyaga binoan "ichki psixik" ("endopsixik" - yunoncha "endo" ichki degan ma'noni bildiradi) qismlarga ajratiladi, degan g'oyani ilgari suriladi. Ushbu talqinga ko'ra "endopsixika" shaxsning psixik tuzilishining ichki qismlari sifatida psixik elementlar va funksiyalarning o'zaro bog'liqligi aks ettiriladi. Uning negizida insonning nerv-psixologik tuzilishi bilan "endopsixik" aynan bir narsa degan tushunchani tasdiqlash yotadi, go'yoki u odam shaxsining ichki mexanizmini yuzaga keltiradi. Psixik tuzilishning "ekzopsixik" qismi bo'lsa shaxsning tashqi mushitiga nisbatan munosabatini, shaxsga qarama-qarshi bo'lgan barcha jihatlarini, shaxslararo va ob'ektiv munosabatini belgilaydi. "Endopsixika" o'z navbatida shaxsning ta'sirlanishi, xotira, tafakkur, xayol kabi bilish jarayonlarining xususiyatlarini, irodaviy zo'r berish xislatlarini, ixtiyorsiz harakatlarni va shu kabi fazilatlarni aks ettiradi.

"Ekzopsixika" esa o'z tarkibida shaxs munosabatlarining tizimini va uning qiziqishlari, mayllari, ideallari, maslagi, ustunlik qiluvchi, shukmron shissiyotlarini, egallagan bilimlarni, tajribalarni va shu singlarlarni qamrab oladi. Tabiiy omilga (asosga) ega bo'lgan "endopsixika" biologik hart-haroitlarga bog'liqdir, aksincha, "ekzopsixika" ijtimoiy voqeliklar ta'siri ostida yuzaga keladi, tarkib topadi va takomillashib boradi.

Shaxsning tarkib topishi bir qator omillarga bog'liq degan nazariyaning namoyandalari bo'lmish Hozirgi zamon uzoq chet el (AqSh, Angliya, Fransiya, Germaniya, Shvesariya va boshqalar) psixologlari oqibat natijasida shaxsning tuzilishini o'sha ikkita asosiy omillarga, ya'ni biologik va ijtimoiy (sosal)

voqeliklarning ta'siriga bog'liq bo'lgan tuzilishining mavjudligidan manfaatdordirlar. Ob'ekt-sub'ekt munosabatini belgilaydi.

"Endopsixika" o'z navbatida shaxsning ta'sirlanishi, idrok, tasavvur, xotira, tafakkur, xayol jarayonlarining xususiyatlarini, irodaviy zo'r berish xislatlarini, ixtiyorsiz (ideomotor) harakatlarini va shu kabi fazilatlarini aks ettiradi. "Ekzopsixika" esa o'z tarkibiga xos munosabatlarining tizimini va uning qiziqishlari, mayllari, ideallari, ustanovkalari, maslagi, ustunlik qiluvchi, shukmron shissiyotlarini, egallangan bilimlarni qamraydi.

Psixologiya fanida keskin qayta qurish jadal sur'atlar bilan davom etayotgan bir davrda yuqorida tashlil qilingan qo'sh (ikki) omillik konsepsiyasiga qanday munosabatda bo'lish maqsadga muvofiq?

Jumladan, dialektik materializm darg'alarining iborasi bilan aytganda, inson shaxsining moshiyati barcha ijtimoiy munosabatlar yig'indisidan iborat, bu ifodaga o'ta keskin e'tiroz bildirishga shojat yo'q. Chunki shaxs ijtimoiy mavjudod bo'lganligi (mikromushit mashsuli ekanligi tan olinmasa-da) uchun unda tabiiy-biologik tuzilish alomatlari saqlanib qolishi tabiiy sholdir. Masalan, shaxs tuzilishida biologik va ijtimoiy (sosial) omillarni birlamchi deb e'tirof qilish muammoning bir tomoni (ularni shisobga olish, albatta zarur), lekin ikkinchi tomoni ularning o'zaro munosabatlarini qay tarzda tushunishda o'z ifodasini topadi. Ko'pgina psixologlarning fikricha, bizning nuqtai nazarimizcha, qo'sh omillik nazariyaning bashsli jabshasi shundan iboratki, bu nazariya ijtimoiy omil bilan biologik voqelikni, mushit bilan biologik tuzilishni, "ekzopsixika" bilan "endopsixika" ni mexanik ravishda bir-biriga qarama-qarshi qo'yadi, o'zaro ta'sir etish muammosiga loqaydlik bilan munosabatda bo'ladi. Mazkur konsepsiya vakillari shaxsning shakllanishi va uning tuzilishiga ta'sir qiluvchi tabiiy va ijtimoiy omillar ichki imkoniyatlari mavjud ekanligini shisobga olmaydilar.

Ta'kidlab o'tilgan fikrlarni tasdiqlash maqsadida ular o'tkazgan tajribalariga murojaat qilamiz. qo'sh omillik nazariya tadqiqotchilari tajribalarida 80-130 sm balandlikdagi odamlarning shaxs xislatlarini tarkib toptirish o'rganilgan. Buning natijasida ular shaxsning tuzilishida ko'p xislatlari o'xshashligi topilgan. Bunday odamlarning bo'yi past (pakana) bo'lishlaridan tashqari, ularning tuzilishida shech qanday nuqson va kamchilik yo'q ekanligi aniqlangan. Bunday toifaga kiruvchi kishilarda bolalarga xos kulgini, shech bir tanqidsiz optimizmini, o'ta soddalikni, muayyan darajada shissiy (emosional) zo'riqishni talab qiladigan vaziyatga nisbatan chidamlilikni, uyat shissining kamroq ekanligini uchratish mumkindir. Shaxsning xislatlariga na "endopsixika", na "ekzopsixika" qismlarini kiritish mumkin emas. Chunki shaxsning sifatleri mitti odamlarning psixik xususiyatlarining mashsuli bo'lib, ular bo'yiga nisbatan o'z tengqurlari o'rtasidagi farq aniqlangan davrdan e'tiboran shunday bir ijtimoiy vaziyatda paydo bo'lishi, tarkib topishining takomillashishi tabiiydir. Shuni aloshida ta'kidlab o'tish joizki, tevarak-atrofdagilarning mitti odamlarga bo'yodor kishilarga qaraganda boshqa munosabati, ularning pisand qilmasligi, kamsitilishi, ular ham barcha kabi narsalarni shis qilish, orzu qilish, ajablanish, shayron qolish sababli ularda shaxsning o'ziga xos tuzilishi vujudga keladi. Bunday yaqqol voqelik ularning ruhiy ezilishini, ba'zan boshqalarga, shatto o'zlariga nisbatan tajavuzkorona yo'l

tutishlarini niqoblaydi, xolos. Mabodo biz mitti odamlar (liliputlar) o'zlari bilan bap-barovar bo'yi kishilar mushitida yashaydi deb tasavvur qilsak, u holda ularda ham tevarak-atrofdagi boshqa odamlardagi kabi mutlaqo boshqacha shaxsiy fazilatlar, xususiyatlar, xislatlar, sifatlar mujassamlashishi mumkin bo'lar edi.

Taraqqiyparvar (gumanistik) psixologiya fanida ta'kidlanganidek, shaxs tuzilishidagi tabiiy, organik jihatlar va holatlar uning ijtimoiy hart-haroitlariga bog'liq tarkibiy qismlaridir. Shaxs tuzilishidagi tabiiy (anatomik-fiziologik va boshqa sifatlar) va ijtimoiy omillar yaxlit birlikni tashkil qiladi va ular shech mashal ixtiyorsiz ravishda bir-biriga qarama-qarshi qo'yilishiga yo'l qo'ymaslik kerak.

Shunday qilib, ilmiy psixologiya (materialistik deb atashdan saqlanish maqsadida) fanida barcha kategoriyalarga umumbahariy, umuminsoniy tamoyil nuqtai nazardan yondashish shaxs tuzilishida tabiiy (biologik) va ijtimoiy (sosal) omillar rolini tan oladi, inson shaxsidagi biologik va ijtimoiy voqeliklarni atigi shularning negizida qarama-qarshi qo'yishga tanqidiy munosabatda bo'ladi.

Shaxs muammosini dialektik materializm pozitsiyasida turib shimoya qiluvchi sobiq sovet psixologiyasi va boshqa taraqqiyparvar yo'nalish vakillari shaxsning faolligi tevarak-atrofdagi olam bilan bo'ladigan o'zaro munosabat jarayonida faoliyat vujudga kelishi mumkin degan ta'limotga asoslanadi. Shaxsni faolligining manbai uning eshtiyojlari shisoblanib, xuddi shu eshtiyojlar odamni muayyan tarzda va ma'lum yo'nalishga harakat qilishga undaydi. Xuddi shu boisdan eshtiyoj shaxs faolligining manbai sifatida yuzaga keladi va uning yaqqol turmush haroitiga bog'liqligini aks ettiruvchi holatdir.

Eshtiyojlarda shaxsning yaqqol ijtimoiy turmush haroitlariga bog'liqligi motivlar tizimi (motivasiya) sifatida o'zining faol jabshalari bilan ifodalanadi. Motivlar ma'lum eshtiyojlarni qondirishga qaratilgan faoliyatga nisbatan moliklikdir, degan ta'riflanishga mutlaqo mosdir.

Psixologiya fanida qiziqishlar deganda, odamlarning bilish jarayoniga yo'naltirilgan eshtiyojlarning shissiy aks etishidir. Bilish eshtiyojlarini shaxs tomonidan qondirilishi uning bilimlaridagi uzilishlarini to'ldirishga, ta'lim vaziyatlariga to'g'ri moslashishga hamda ularni tushinishga zarur imkoniyatlar yaratadi va yordam beradi.

E'tiqod odamning shaxsiy qarashlari, xulq-atvor tamoyillari, ilmiy dunyoqarashlariga asoslanib harakat qilishga undovchi anglashilgan eshtiyojlar majmuidir. E'tiqod shaklida yuzaga keladigan eshtiyojlarning mazmunini odamni qurshab turgan tabiat va u yashaydigan jamiyat shaqidagi bilimlar hamda ularni muayyan darajada shaxs tomonidan anglash shosil bo'ladi va asta-sekin turli tashqi ta'sirlar yordamida takomillashib boradi.

Insonda vujudga keladigan tilaklar sa'i-harakatlar motivlari shisoblanib, bu motivlarda aynan shu vaziyatda bevosita yaqqol namoyon bo'lmagan turmush va rivojlanish haroitlarida eshtiyojlar ifodalanadi.

Shaxsning psixik taraqqiyotining harakatlantiruvchi kuchlari insonning shayoti-faoliyati davomida o'zgarib turuvchi eshtiyojlari bilan ularni qondirishning shaqiqiy imkoniyatlari o'rtasidagi qarama-qarshiliklar bo'lib shisoblanadi. Bular

to'g'risida jahondagi ilmiy psixologik adabiyotlarda bir qator qimmatli va boy materiallar mavjuddir.

Odatda shaxsni rivojlantirish, shakllantirish, tarkib toptirish, kamolotga yetkazish mavjud qarama-qarshiliklarni, ziddiyatli vaziyatlarni yengish, irodaviy zo'r berish, zo'riqish, tanglik, jiddiylik holatlarini boshqarish, o'zini qo'lga olish orqali ushbu faoliyatni amalga oshirishning oqilona, omilkor vositalarini (yo'llari, usullari, operasialari, ko'nikmalari, uquvlari, malakalari, odatlari, harakatlari, sa'i-harakatlari kabilarni) o'zlashtirish, egallash natijasida vujudga keladi. Bularning barchasi imitasiya (taqlid), identifikasiya, refleksiya, stereotipizasiya, ta'lim, o'qitish, o'qish, o'rganish, o'rgatish, saboq olish, o'zlashtirish, mustaqil bilim olish jarayonida yuzaga keltiriladi. Mazkur holatda aniq faoliyat orqali eshtiyojni qondirish qonuniy ravishda yanada yuksakroq, yuqori bosqichdagi yangi xususiyatga ega bo'lgan eshtiyojni tug'diradi.

Shunday qilib, eshtiyojlarning tug'ilishi, taraqqiyoti, ularni saralash va shakllantirish hamda mustaqil, demokratik, shuquqiy jamiyat kishisiga xos bo'lgan milliy, shududiy ma'naviyat, ruhiyat va qadriyatlarning qonuniyatlariga, xossalariga, mexanizmlariga asoslangan harqona, o'zbekona yuksak axloqiy shislarga ega insonlarni voyaga yetkazish respublikamiz psixolog olimlarining oldida turgan asosiy vazifalaridan biridir. Buning uchun psixologlar ko'p tajribalarda sinalgan (ishonchli, validli, reprezentativ) testlar, metodlar (innovasion xususiyatli), metodikalar (ularning invariantlari, variasiyalari, modifikasiyalari), muayyan kasbiy malakalar, uslubiy qurollar (ko'rsatmalar, tavsiyalar, ishlamalar, modul va reyting tizimlari), zamonaviy texnik vositalar bilan to'la-to'kis qurollanishlari, nazariy va amaliy bilimlarni egallashlari, olingan natijalarni ko'p qirrali (sifat, miqdor, korrelyasion, dispersion, faktor va hokazo) tashlil qila bilishlari, chuqur talqin qila olishlari mutlaqo zarurdir.

Chunki bularsiz shaxsni komil inson sifatida shakllantirish, kamol toptirish mumkin emas, binobarin, ikkiyoqlama o'zaro ta'sir bunday imkoniyat yaratishga qodir.

3.Chet el psixologiyasida shaxs nazariyalari

Jahon psixologiyasi fanida shaxsning kamoloti, uning rivojlanishi to'g'risida xilma-xil nazariyalar yaratilgan bo'lib, tadqiqotchilar inson shaxsini o'rganishda turlicha pozisiyada turadilar va muammo moshiyatini yoritishda o'ziga xos yondashishga egadirlar. Mazkur nazariyalar qatoriga biogenetik, sosiogenetik, psixogenetik, kognitivistik, psixoanalistik, bixevioristik kabilarni kiritish mumkin. quyida sanab o'tilgan nazariyalar va ularning ayrim namoyandalari tomonidan shaxsni rivojlantirishning prinsiplari to'g'risidagi qarashlariga to'xtalib o'tamiz.

Biogenetik nazariyaning negizida insonning biologik yetilishi bosh omil sifatida qabul qilingan bo'lib, qolgan jarayonlarning taraqqiyoti ixtiyoriy xususiyat kasb etib, ular bilan o'zaro shunchaki aloqa tan olinadi, xolos. Mazkur nazariyaga binoan, taraqqiyotning bosh maqsadi - biologik determinantlariga (aniqlovchilariga) qaratiladi va ularning moshiyatidan sosial-psixologik xususiyatlar keltirilib chiqariladi.

Taraqqiyot jarayonining o'zi, dastavval biologik yetilishning universal bosqichi sifatida harshlanadi va talqin qilinadi.

Biogenetik qonunni F.Myuller va E.Gekkellar kashf qilishgan. Biogenetik qonuniyat organning taraqqiyoti nazariyasini tashviqot qilganda hamda antidarvinchilarga qarshi kurashda muayyan darajada tarixiy rol o'ynagan. Biroq organning individual va tarixiy taraqqiyoti munosabatlarini tushuntirishda qo'pol xatolarga yo'l qo'ygan. Jumladan, biogenetik qonunga ko'ra, shaxs psixologiyasining individual taraqqiyoti (ontogenez) butun insoniyat tarixiy taraqqiyotining (filogenez) asosiy bosqichlarini qisqacha takrorlaydi, degan g'oya yotadi.

Nemis psixologi V.Shternning fikricha, chaqaloq (yangi tug'ilgan bola) shali u odam emas, balki faqat sut emizuvchi shayvondir, u olti oylikdan oshgach, psixik taraqqiyoti jihatidan faqat maymunlar darajasiga tenglashadi, ikki yoshida esa oddiy odam sholiga keladi, besh yoshlarda ibtidoiy pada holatidagi odamlar darajasiga yetadi, maktab davridan boshlab ibtidoiy davrni boshidan kechiradi, kichik maktab yoshida o'rta asr kishilar ongiga va nishoyat yetukli davrdagina (16-18 yoshlarda) u Hozirgi zamon kishilarining madaniy darajasiga erishadi.

Biogenetik nazariyaning yirik namoyandalaridan biri bo'lmish amerikalik psixolog S.Xoll psixologik taraqqiyotning bosh qonuni deb "rekapitulyasiya qonuni" ni (filogenezni qisqacha takrorlashni) shisoblaydi. Uning fikricha, ontogenezdagi individual taraqqiyot filogenezning muhim bosqichlarini takrorlaydi. Olimning talqiniga binoan, go'daklik shayvonlarga xos taraqqiyot pallasini qaytarishdan boshqa narsa emas. Bolalik davri esa qadimgi odamlarning asosiy mashg'uloti bo'lgan ovchilik va baliqchilik davriga aynan mos keladi. 8-12 yosh oralig'ida o'sish davri o'smiroldi yoshidan iborat bo'lib, yovvoyilikning oxiri va sivilizasiyaning boshlanishidagi kamolot cho'qqisiga hamoshangdir. o'spirinlik esa jinsiy yetilishdan (12-13) boshlanib to etuklik davri kirib kelgunga qadar (22-25 yoshgacha) davom etib, u romantizmga ekvivalentdir. S.Xollning talqiniga qaraganda, bu davrlar "bo'ron va tazyiqlar", ichki va tashqi nizolar (konflikt) dan iborat bo'lib, ularning kechishi davomida odamda "individuallik tuyg'u" si vujudga keladi. Shaxsni rivojlanishining ushbu nazariyasi o'z davrida bir talay tanqidiy mulohazalar manbai vazifasini o'tadi, chunki inson zotidagi rivojlanish bosqichlari filogenezni aynan takrorlamaydi va takrorlashi ham mumkin emas.

Biogenetik konsepsiyaning boshqa bir turi nemis "konstitusion psixologiyasi" (insonning tana tuzilishiga asoslagan nazariya) namoyandalari tomonidan ishlab chiqilgan. E.Krechmer shaxs (psixologiyasi) tipologiyasi negiziga bir qancha biologik omillarni (masalan, tana tuzilishining tipi va boshqalarni) kiritib, insonning jismoniy tipi bilan o'sishining xususiyati o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjud, deb taxmin qiladi. E.Krechmer odamlarni ikkita katta guruhga ajratadi va uning bir boshqa sikloid toifasiga xos (tez qo'zg'aluvchi, shis-tuyg'usi o'ta barqaror), ikkinchi uchida esa shizoid toifasiga (odamovi, munosabatga qiyin kirishuvchi, shis-tuyg'usi cheklangan) xos odamlar turishini aytadi. Bu taxminini u shaxs rivojlanishi davriga ko'chirishga harakat qiladi, natijada o'smirlarda sikloid xususiyatlari, (o'ta qo'zg'aluvchanlik, tajovuzkorlik, affektiv tabiatlilik, ilk o'spirinlarda esa shizoidlik xususiyatlari bo'ladi, deya

xulosa chiqaradi. Lekin insonda biologik hartlangan sifatlar hamisha yetakchi va shal qiluvchi rol o'ynay olmaydi, chunki shaxsning individual-tipologik xususiyatlari bir-biriga aynan mos tushmaydi.

Biogenetik nazariyaning namoyandalari amerikalik psixologlar A.Gezell va S.Xoll taraqqiyotning biologik modeliga chamalab ish ko'radilar, bu jarayonda muvozanat, integrasiya va yangilanish sikllari o'zaro o'rin almashinib turadi, degan xulosaga keladilar.

Psixologiya tarixida biologizmning eng yaqqol ko'rinishi Zigmund Freydning shaxs talqinida o'z ifodasini topgan. Uning ta'limotiga binoan, shaxsning barcha xatti-harakatlari (xulqi) ongsiz biologik mayllar yoki instinktlar bilan hartlangan, ayniqsa birinchi navbatda, u jinsiy (seksual) mayliga (libidoga) bog'liqdir. Bunga o'xshash biologizatorlik omillari inson xulqini belgilovchi birdan-bir mezon yoki betakror turtki rolini bajara olmaydi.

Biogenetik nazariyaning qarama-qarshi ko'rinishi - bu aksil qutbga joylashgan sosiogenetik nazariya shisoblanadi. Sosiogenetik yondashishga binoan, shaxsda ro'y beradigan o'zgarishlar jamiyatning tuzilishi, ijtimoiylashish (sosalizasiya) usullari, uni qurshab turgan odamlar bilan o'zaro munosabati vositalaridan kelib chiqqan holda tushuntiriladi. Ijtimoiylashuv nazariyasiga ko'ra, inson biologik tur sifatida tug'ilib, shayotning ijtimoiy hart-haroitlarining bevosita ta'siri ostida shaxsga aylanadi. G'arbiy Yevropaning eng muhim nufuzli nazariyalaridan biri - bu rollar nazariyasidir. Ushbu nazariyaning moshiyatiga binoan jamiyat o'zining har bir a'zosiga status (shaq-shuquq) deb nomlangan xatti-harakat (xulq) ning barqaror usullari majmuasini taklif qiladi. Inson ijtimoiy mushitda bajarishi hart bo'lgan maxsus rollari shaxsning xulq-atvor xususiyatida, o'zgaralar bilan munosabat, muloqot o'rnatishida sezilarli iz qoldiradi.

AqShda keng tarqalgan nazariyalardan yana bittasi - bu individual tajriba va bilimlarni egallash (mustaqil o'zlashtirish) nazariyasidir. Mazkur nazariyaga binoan shaxsning shayoti va uning voqelikka nisbatan munosabati ko'pincha ko'nikmalarni egallash va bilimlarni o'zlashtirishning samarasi qo'zg'atuvchini uzliksiz ravishda mustashkamlanib borishning mashsulidir. (E.Torndayk, B.Skinner va hokazo).

K.Levin tomonidan tavsiya qilingan "fazoviy zarurat maydoni" nazariyasi psixologiya fani uchun (o'z davrida) muhim ahamiyat kasb etadi. K.Levinning nazariyasiga ko'ra individning xulqi (xatti-harakati) psixologik kuch vazifasini o'tovchi ishtiyoq (intilish), maqsad (niyat) lar bilan boshqarilib turiladi va ular fazoviy zarurat maydonining ko'lami va tayanch nuqtasiga yo'naltirilgan bo'ladi.

Yuqorida tashlil qilingan (harshlangan) har bir nazariya shaxsning ijtimoiy xulqi (shatti-harakati) ni o'zgaralar uchun yopiq yoki mashdud mushit xususiyatlaridan kelib chiqqan holda tushuntiradi, bu o'rinda odam xoshlaydimi yoki yo'qmi bundan qat'i nazar mazkur haroitga moslashmog'i (ko'nikmog'i) zarur, degan aqidaga amal qilinadi.

Bizningcha, barcha nazariyalarda inson shayotining ijtimoiy-tarixiy vaziyatlari va ob'ektiv hart-haroitlari mutlaqo e'tiborga olinmaganga o'xshaydi.

Psixologiyada psixogenetik yondashish ham mavjud bo'lib, u biogenetik, sosiogenetik omillarning qimmatini kamsitmaydi, balki psixik jarayonlar

taraqqiyotining birinchi darajali ahamiyatga ega deb shisoblaydi. Ushbu yondashishning uchta mustaqil yo'nalishga ajratib tashlil qilish mumkin, chunki ularning har biri o'z moshiyati, mashsuli va jarayon sifatida kechishi bilan o'zaro tafovutlanadi.

Psixikaning irrasional (aqliy bilish jarayonlaridan tashqari) tarkibiy qismlari bo'lmish emosiya, mayl va shu kabilar yordamida shaxs xulqini tashlil qiluvchi nazariya psixodinamika deyiladi. Mazkur nazariyaning yirik namoyondalaridan biri - bu amerikalik psixolog E.Eriksondir. U shaxs rivojini 8 ta davrga ajratadi va ularning har qaysisi o'ziga xos betakror xususiyatga egadir.

Birinchi davr - go'daklik. Ushbu davrda go'dakda ongsizlikka asoslangan tashqi dunyoga nisbatan "ishonch" tuyg'usi vujudga keladi. Buning bosh sababchisi ota--onaning meshr-mushabbati, g'amxo'rliigi va jonkuyarligining nishonasidir. Agarda go'dakda ishonch negizi paydo bo'lmasa, balki borliqqa nisbatan ishonchsizlik shissi tug'lsa, u taqdirda voyaga yetgan odamlarda mashdudlik, umidsizlik shaklida aks etuvchi xavf vujudga kelishi, eshtimol.

Ikkinchi davrda, ya'ni ilk bolalikda jonzodda yarim mustaqqillik va shaxsiy qadr-qimmat tuyg'usi shakllanadi yoki aksincha, ularning qarama-qarshisi bo'lmish uyat va shubsha shissi shosil bo'ladi. Bolada mustaqillikning o'sishi, o'z tanasini boshqarishga keng imkoniyat yaratib, bo'lg'usida shaxs xususiyatlariga aylanuvchi tartib va intizom, mas'uliyat, javobgarlik, shurmat tuyg'ularini tarkib toptirishga puxta zamin shozirlaydi.

Uchinchi davr - o'yin yoshi deb atalib 5 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan bolalarni o'ziga qamrab oladi. Mazkur davrda tashabbus tuyg'usi, qaysidir ishni amalga oshirish va bajarish maylini tarkib toptiradi. Mabodo unda xoshish-istakni ro'yobga chiqarishning yo'li to'sib qo'yilsa, ushbu holatda bola o'zini aybdor deb shisoblaydi. Mazkur yosh davrida davra, ya'ni guruhiiy o'yin, tengqurlari bilan muloqotga kirishish jarayonlari muhim ahamiyat kasb etadi, natijada bolaning turli rollar sinab ko'rishiga, xayoloti o'sishiga imkon yaratiladi. Xuddi shu davrda bolada adolat tuyg'usi, uni tushunish mayli tug'ila boshlaydi.

To'rtinchi davr - maktab yoshi deb nomlanib, undagi asosiy o'zgarishlar ko'zlagan maqsadga erishish qobiliyati, uddaburonlik va mashsuldorlikka intilish tuyg'usi bilan ajralib turadi. Uning eng muhim qadriyati - omilkorlik va mashsuldorlikdan iboratdir. Ushbu yosh davrining salbiy jishatlari (illatlari) ham ko'zga tashlanadi va ularning qatoriga ijobiiy xislatlari yetarli darajada bo'lmaganligi, ongi shayotning barcha qirralarini qamrab ololmasligi, muammolarni yechishda aql-zakovatning yetishmasligi, bilimlarni o'zlashtirishda qoloqligi (sustligi) va hokazo. Xuddi shu davrda shaxsda mehnatga nisbatan individual munosabati shakllana boshlaydi.

Beshinchi davr - o'spirinlik - o'zining betakror xislati, individualligi va boshqa odamlar bilan keskin tafovutlanishi bilan tavsiflanadi. Shuningdek, o'smirlik shaxs sifatida noaniqlik, muayyan rolning uddalamaslik, qat'iyatsizlik singari nuqsonlarga (illatlarga) egadir.

Mazkur davrning eng muhim xususiyati "rolni kechiktirish"ning o'zgarishi shisoblanib, birmuncha taraqqiyot bosqichiga ko'tarilishining daqiqasidir. Unda ijtimoiy shayotda bajarayotgan rollarining ko'лами kengayadi, lekin ularning

barchasini jiddiy egallash imkoniyati mavjud bo'lmaydi, vasholanki bu kezda o'spirin rollarda o'zini sinab ko'rish bilan cheklanadi, xolos. Erikson o'spirinlarda o'z-o'zini anglashning psixologik mexanizmlarini batafsil tashlil qiladi, unda vaqtni yangicha shis qilish, psixoseksual qiziqish, patogen (kasallik qo'zg'atuvchi) jarayonlar va ularning turli ko'rinishlari namoyon bo'lishini harshlaydi.

Oltinchi davr - yoshlik boshqa odamga (jinsga) nisbatan psixologik intim yaqinlashuv qobiliyati (uquvi) va eshtiyoji vujudga kelishi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, jinsiy mayl bu sohada aloshida o'rin tutadi. Bundan tashqari, yoshlik tansholik va odamovilik kabi bexosiyat xususiyatlari bilan tafovutlanadi.

Etinchi davr - yetuklik davri deb atalib, shayot va faoliyatning barcha sohalarida (mehnatga, ijodiyotga, g'amxo'rlikda, pusht qoldirishda, tajriba uzatishda va boshqalarda) mashsuldorlik tuyg'usi unga uzluksiz ravishda hamrosh bo'ladi va ezgu niyatlarning amalga oshishida turtki vazifasini bajaradi. Shuningdek, mazkur davrda ayrim jishatlarda turg'unlik tuyg'usi nuqson (illat) sifatida shukm surishi eshtimoldan sholi emas.

Sakkizinchi davr, ya'ni qarilik inson tariqasida o'z burchini uddalay olganligi, turmushning keng qamrovligi, undan qanoatlanganligi (qoniqqanligi) tuyg'ulari bilan tavsiflanadi. Salbiy xususiyat sifatida ushbu yoshda shayotdan, faoliyatdan noumidlilik, ulardan ko'ngil sovish shis-tuyg'ularini ta'kidlab o'tish o'rinlidir. Donolik, soflik, gunoshlardan forig' bo'lishlik bu yoshdagi odamlarning eng muhim jishati, saxovati shisoblanadi, binobarin, har bir aloshida olingan holatga nisbatan shaxsiyat va umumiyat nuqtai nazardan qarash ularning oliy shimmati sanaladi.

E.Shpranger "o'spirinlik davri psixologiyasi" degan asarida qizlarning 13 yoshdan 19 yoshgacha, yigitlarning esa 14 yoshdan 22 yoshgacha kiritishni tavsiya qiladi. Ushbu yosh davrida yuz beradigan asosiy o'zgarishlar E.Shpranger bo'yicha:

- a) shaxsiy "Men" ni kashf qilish,
- b) refleksiyaning o'sishi,
- v) o'zining individualligini anglash (tushunish) va shaxsiy xususiyatlarini e'tirof qilish,
- g) shayotiy ezgu rejalarining paydo bo'lishi,
- d) o'z shaxsiy turmushini anglagan holda qurish ustanovkasi va hokazo. Uning fikricha, 14-17 yoshlarda vujudga keladigan inqirozning moshiyati ularga kattalarning bolalarcha munosabatidan qutulish tuyg'usini tug'ilishidan iboratdir.

17-21 yoshlarning yana bir xususiyati - o'zining tengqurlari va jamoatchilik qurshovidan "uzilish inqirozi" va tansholik tuyg'usining paydo bo'lishidir. Bu holatni tarixiy hartlanganlik hart-haroitlar va omillar vujudga keltiradi.

E.Shpranger, K.Byuler, A.Maslou va boshqalar personologik nazariyaning yirik namoyandalari bo'lib shisoblanadilar.

Kognitivistik yo'nalishning asoschilari qatoriga J.Piaje, Dj. Kelli va boshqalarni kiritish mumkin.

J.Piaje intellekt nazariyasi ikkita muhim jishatga ajratilgan bo'lib, u intellekt funksiyalari va intellektning davrlari ta'limotini o'z ichiga qamrab oladi. Intellektning asosiy funksiyalari qatoriga uyushqoqlik (tartiblilik) va adaptasiya

(moslashish,ko'nikish) dan iborat bo'lib, intellektning funksional invariantligi deb yuritiladi.

Muallif shaxsda intellekt rivojlanishining quyidagi bosqichlarga ajratadi:

- 1) sensomotor intellekti (tug'ilishdan to 2 yoshgacha),
- 2) operasialardan ilgarigi tafakkur davri (2 yoshdan to 7 yoshgacha),
- 3) konkret operasialar davri (7-8 yoshdan 11-12 yoshgacha),
- 4) formal (rasmiy) operasialar davri.

J.Piajening g'oyalari davom ettirgan psixologlarning bir guruhini kognitiv-genetik nazariyaga birlashtirish mumkin. Bu yo'nalishning namoyandalari qatoriga L.Kolberg, D.Bromley, Dj.Birrer, A.Vallon, G.Grimm va boshqalar kiradi.

Fransuz psixologi A.Vallon nuqtai nazaricha, shaxsning rivojlanishi quyidagi bosqichlarga ajratiladi:

- 1) shomilaning ona qornidagi davri,
- 2) impulsiv harakat davri - tug'ilgandan to 6 oylikgacha,
- 3) emosional (shis-tuyg'u) davri - 6 oylikdan to 1 yoshgacha,
- 4) sensomotor (idrok bilan harakatning uyg'unlashuvi) davri - 1 yoshdan to 3 yoshgacha,
- 5) personalizm (shaxsga aylanish) davri - 3 yoshdan to 5 yoshgacha,
- 6) farqlash davri - 6 yoshdan to 11 yoshgacha,
- 7) jinsiy yetilish va o'spirinlik davri - 12 yoshdan to 18 yoshgacha.

Yana bir fransiyalik yirik psixolog Zazzo o'z vatanidagi ta'lim va tarbiya tizimining tamoyillaridan kelib chiqqan holda, mazkur muammoga boshqacharoq yondashib va uni o'ziga xos talqin qilib, insonning ulg'ayib borishini quyidagi bosqichlarga ajratishni tavsiya qiladi:

1. Birinchi bosqich - bolaning tug'ilganidan 3 yoshigacha.
2. Ikkinchi bosqich - 3 yoshidan 6 yoshigacha.
3. Uchinchi bosqich - 6 yoshidan 9 yoshigacha.
4. To'rtinchi bosqich - 9 yoshidan 12 yoshigacha.
5. Beshinchi bosqich - 12 yoshidan to 15 yoshigacha.
6. Oltinchi bosqich - 15 yoshidan 18 yoshigacha.

Sxemadan ko'rinib turibdiki, R.Zazzo shaxs rivojlanishining bosqichlariga individuallik sifatida tarkib topish, takomillashish nazariyasidan kelib chiqib yondashgani shaxs shakllanishi pallasining yuqori nuqtasi, ya'ni ijtimoiylashuvi bilan cheklanishga olib kelgan. Shuning uchun uning ta'limoti insonning ontogenezda takomillashuvi, o'zgarishi, rivojlanishi xususiyatlari va qonuniyatlari to'g'risida mulohaza yuritish imkonini bermaydi.

G.Grimm shaxs rivojlanishi quyidagi bosqichlardan iborat ekanligini tavsiya qiladi:

- 1) chaqaloqlik - tug'ilganidan to 10 kungacha,
- 2) go'daklik - 10 kunlikdan to 1 yoshigacha,
- 3) ilk bolalik - 1 yoshdan to 2 yoshigacha,
- 4) birinchi bolalik davri - 3 yoshdan to 7 yoshigacha,
- 5) ikkinchi bolalik davri - 8 yoshdan to 12 yoshigacha,
- 6) o'smirlik davri 13 yoshdan to 16 yoshigacha o'g'il bolalar, 12 yoshdan 15 yoshigacha qizlar,

- 7) o'spirinlik davri - 17 yoshdan to 21 yoshgacha yigitlar, 16 yoshdan 20 yoshgacha qizlar (bokiralar),
- 8) yetuklik davri: birinchi bosqich - 22 yoshdan 35 yoshgacha erkaklar, 21 yoshdan 35 yoshgacha ayollar, ikkinchi bosqich - 36 yoshdan 60 yoshgacha erkaklar, 36 yoshdan 55 yoshgacha ayollar,
- 9) keksayish (yoshi qaytgan davr) - 61 yoshdan to 75 yoshgacha erkaklar, 55 yoshdan to 75 yoshgacha ayollar,
- 10) qarilik davri - 76 yoshdan to 90 yoshigacha (jinsiy tafovut yo'q),
- 11) uzoq umr ko'ruvchilar 91 yoshdan boshlab to cheksizlikkacha.

Dj.Birron shaxs rivojlanishini quyidagicha tasavvur etadi:

- 1) go'daklik - tug'ilgandan to 2 yoshgacha,
- 2) maktaboldi davr - 2 yoshdan to 5 yoshgacha,
- 3) bolalik davri - 5 yoshdan to 12 yoshgacha,
- 4) o'spirinlik davri - 12 yoshdan to 17 yoshgacha,
- 5) ilk yetuklik davri - 17 yoshdan to 20 yoshgacha,
- 6) yetuklik davri - 20 yoshdan to 50 yoshgacha,
- 7) yetuklik davrining oxiri - 50 yoshdan to 75 yoshgacha,
- 8) qarilik davri 76 yoshdan boshlab.

D.Bromleyning tasnifi boshqalarnikiga mutlaqo o'xamaydi, chunki unda shaxsning rivojlanishi muayyan davrlarga va bosqichlarga ajratilgan: birinchi davr - ona qornidagi muddatni o'z ichiga qamrab oladi (zigota-embriion-shomila-tug'ilish), ikkinchi davr (bolalik): a) go'daklik - tug'ilgandan to 18 oylikgacha, b) maktabgacha bosqichdan oldingi - 19 oylikdan to 5 yoshgacha, v) maktab bolalik - 5 yoshdan 11-13 yoshgacha, uchinchi davr (o'spirinlik) –

1. İlk o'spirinlik - 11 yoshdan to 15 yoshgacha,
2. O'spirinlik - 15 yoshdan to 21 yoshgacha, to'rtinchi davr (etuklik) –
  - 1) ilk yetuklik davri - 21 yoshdan to 25 yoshgacha,
  - 2) o'rta etuklik davri - 25 yoshdan to 40 yoshgacha,
  3. Yetuklikning so'nggi bosqichi - 40 yoshdan to 55 yoshgacha, beshinchi davr (qarilik) –
    - 1) istefo bosqichi - 55 yoshdan to 65 yoshgacha,
    - 2) qarilik bosqichi - 65 yoshdan to 75 yoshgacha,
    - 3) eng keksalik davri - 76 yoshdan to cheksizlikgacha.

Shunday qilib, biz chet el psixologiyasida shaxs rivojlanishining yo'nalishlari va nazariyalarini qisqacha harshlab o'tdik. qilingan tashlillardan ko'rinib turibdiki, Yevropa mamlakatlari va AqSh psixologlari orasida bu sohada bitta umumiy nazariya shali ishlab chiqilmagan. Buning bosh sababi shaxsning tuzilishi, uni shakllanish qonuniyatlari, uning kamolotida ob'ektiv va sub'ektiv ta'sirlarning roli, mikro va makromushitning ta'siri, rivojlanishning tayanch manbalari bo'yicha umumiylikning yo'qligi, aniq metodologiyaga va ilmiy platformaga asoslanmaganlikdir.

4. Sobiq Sovet psixologiyasida shaxs rivojlanishi nazariyalari harshlari

Sobiq Sovet psixologiyasida shaxsning rivojlanishi muammosi L.S.Vigotskiy, P.P.Blonskiy, S.L.Rubinshteyn, A.N.Leontev, B.G.Ananov, L.I.Bojovich singari yirik psixologlarning asarlarida o'z aksini topa boshlagan. Keyinchalik ushbu masala bilan shug'ullanuvchilar safi kengayib bordi. Xuddi shu boisdan shaxsning tuzilishi, ilmiy manbai, rivojlanishning o'ziga xosligi bo'yicha yondashuvda, muayyan darajada tafovutga ega. Hozirgi davrda shaxsning rivojlanishi yuzasidan mulohaza yuritilganda olimlarning ilmiy qarashlarini muayyan guruhga ajratish va undan so'ng ularning moshiyatini ochish maqsadga muvofiq. Bizningcha, ontogenezda shaxs taraqqiyotini bir necha bosqichlarga ajratish va ularning har biriga alohida ilmiy psixologik ta'rif berish nuqtai nazaridan yondashish quyidagi nazariya va yo'nalishlarni tashkil qiladi. Jumladan, rivojlanishdagi inqirozga binoan (L.S.Vigotskiy), motivasion yondashish (L.I.Bojovich), faoliyatga ko'ra munosabat (D.B.Elkonin), shaxsning ijtimoiylashuvi xususiyatiga e'tiboran (A.V.Petrovskiy), shaxsni tutgan pozitsiyasini shisobga olib (D.I.Feldshteyn) va hokazo.

L.S.Vigotskiy jahon psixologlari shaxsning tuzilishi va rivojlanishiga oid nazariyalarni tanqidiy tashlil qilib, kamolotni vujudga keltiruvchi ruhiy yangilanishlardan kelib chiqqan holda jarayonni quyidagi bosqichlarga ajratadi.

1. Chaqaloqlik davri inqirozi (krizisi).
2. Go'daklik davri - 2 oydan 1 yoshgacha. Bir yaharlik inqiroz.
3. Ilk bolalik davri - 1 yoshdan 3 yoshgacha. 3 yaharlik inqiroz.
4. Maktabgacha yoshdagi davr - 3 yoshdan 7 yoshgacha. ? yaharlik inqiroz.
5. Maktab yoshi davri - 8 yoshdan 12 yoshgacha. 13 yaharlik inqiroz.
6. Pubertat (jinsiy yetilish) davri - 14 yoshdan 18 yoshgacha. 17 yaharlik inqiroz.

L.S.Vigotskiy o'z asarlarida rivojlanishning har bir davrining o'ziga xos xususiyatlariga chuqur ilmiy ta'rif bera olgan. Tadqiqotchi shaxsning rivojlanishida eng muhim ruhiy yangilanishlar yuzasidan ham ilmiy, ham amaliy ahamiyat kasb etuvchi mulohazalar bildirgan. Biroq uning fikrlari ichida o'ta munozarali, bashsbob o'rinlar talaygina. Hozirgi zamon psixologiya fanida L.S.Vigotskiyning shaxsning rivojlanishi nazariyasi ilmiy, tarixiy, ijtimoiy ahamiyat kasb etadi, taraqqiyotni keltirib chiqaruvchi inqirozlarning roli to'g'risidagi mulohazalari va olg'a surgan g'oyalari shu kunning talabi bilan hamoshangdir.

Sobiq Sovet psixologiyasining yirik namoyandasi, L.S.Vigotskiyning shogirdi L.I.Bojovich shaxs shakllanishini muayyan davrlarga bo'lishda motivlarga asoslanadi, shuning uchun bu yondashuvni motivasion deb yuritish mumkin. L.I.Bojovich mulohazasiga binoan, shaxsning shakllanishi ushbu darajalardan iborat: birinchi bosqich - chaqaloqlik - tug'ilgandan to 1 yoshgacha, ikkinchi bosqich - motivasion tasavvur - 1 yoshdan 3 yoshgacha, uchinchi bosqich - "Men" ni anglash davri - 3 yoshdan 7 yoshgacha, to'rtinchi bosqich - ijtimoiy jonzod ekanligini anglash davri - 7 yoshdan 11 yoshgacha, beshinchi bosqich: a) o'z-o'zini anglash davri - 12 yoshdan 14 yoshgacha, b) o'z o'rnini belgilab olish (topish) davri - 15 yoshdan 17 yoshgacha.

L.I.Bojovich shaxs shakllanishining har bir bosqichini psixologik tavsifini berib, ularni keltirib chiqaruvchi omillar, manbalar, turtkilar, mexanizmlar negizini

ochib berishga harakat qilgan. Olima fikrining yo'nalishi shaxs psixologiyasi bilan uzviy bog'liq bo'lib motivasion yondashuvga bevosita tashlil va harsh bo'ysundirilgan.

D.B.Elkoninning shaxs shakllanishi klassifikasiyasi yetakchi faoliyat nazariyasiga (A.N.Leontev ta'limotiga) asoslanib, har bir taraqqiyot pallasida u yoki bu ko'rinishdagi faoliyat ustunlik qilish eshtimoliga suyanadi. Insonning shaxs sifatida kamol topishi jarayonidagi yetakchi faoliyat roli ushbu nazariyaning asosini tashkil qiladi. D.B.Elkonin shaxs shakllanishining quyidagi bosqichlarga ajratadi:

- 1) go'daklik davri - tug'ilgandan to 1 yoshgacha; asosiy faoliyat - bevosita emosional muloqot,
- 2) ilk bolalik davri - 1 yoshdan to 3 yoshgacha; asosiy faoliyat - predmet bilan manipulyasiya (nozik harakat) qilish,
- 3) maktabgacha davri - 3 yoshdan to 7 yoshgacha; asosiy faoliyat - rolli o'yinlar, asosiy faoliyat - o'qish,
- 4) kichik o'smirlik davri - 10 yoshdan to 15 yoshgacha; asosiy faoliyati - shaxsiy ichki (intim) muloqot,
- 5) katta o'smirlik yoki ilk o'spirinlik yosh davri - 16 yoshdan to 17 yoshgacha; asosiy faoliyat - o'qish-kasb tanlash.

D.B.Elkoninning shaxs shakllanishi bosqichlari muayyan ko'lamdagi psixologlar tomonidan iliq qarshi olinishiga qaramasdan, ma'lum darajada munazarabob o'rinlar yo'q emasligini e'tirof qilindi. Bizningcha, har bir davrning o'ziga xos xususiyatlari faqat aloshida olingan faoliyat doirasi ta'siri bilan chegaralanib qolmasligi, balki oraliq bosqichlari ham mavjudligi va undan kelib chiqqan holda ruhiy yangilanishlarda ham o'zgarish bo'lishi eshtimoldan sholi emas. Shunga qaramasdan, D.B.Elkoninning mazkur nazariyasi psixologiya fanida, ayniqsa, yosh davrlari psixologiyasida eng ommaboplardan biri bo'lib qolmoqda.

Bolalar psixologiyasi fanining yirik namoyandasi A.A.Lyublinskaya shaxs taraqqiyotini muayyan bosqichlarga ajratishda pedagogik psixologiya pozisiyasidan turgan holda faoliyat nuqtai nazardan unga yondashadi, ma'lum davrlarga ajratadi va ularni atroflicha harshlab berishga intiladi.

1. Chaqaloqlik davri - tug'ilgandan to bir oylikgacha.
2. Kichik maktabgacha davri 1 oydan to 1 yoshgacha.
3. Maktabgacha yoshidan oldingi davr - 1 yoshdan to 3 yoshgacha.
4. Maktabgacha yoshi davri - 3 yoshdan to 7 yoshgacha.
5. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilik davri - 7 yoshdan to 11 (12) yoshgacha.
6. O'rta sinf o'quvchisi davri (o'smirlik) - 13 yoshdan to 15 yoshgacha.
7. Yuqori sinf o'quvchisi davri - 15 yoshdan to 18 yoshgacha.

Pedagogik psixologiyaning taniqli namoyandasi V.A.Kruteskiy insonning ontogenetik taraqqiyotini mana bunday bosqichlardan tarkib topish eshtimoli mavjudligini asoslab berishga harakat qiladi.

1. Chaqaloqlik (tug'ilgandan to 10 kunlikgacha).
2. Go'daklik davri (10 kunlikdan to 1 yoshgacha).
3. Ilk bolalik davri (1 yoshdan to 3 yoshgacha).
4. Bog'chagacha bo'lgan yosh davr (3 yoshdan to 5 yoshgacha).

5. Bog'cha yosh davri (5 yoshdan to 7 yoshgacha).
6. Kichik maktab yoshi davri (7 yoshdan to 11 yoshgacha).
7. o'smirlik yosh davri (11 yoshdan to 15 yoshgacha).

Negadir mualliflarning aksariyati ontogenezda shaxsning rivojlanishini qolgan bosqichlarini shisobga olmaydilar. Hozirgi zamon psixologiyasining taniqli vakili A.V.Petrovskiy inson taraqqiyotiga shaxsni tarkib toptirishning sosial-psixologik nuqtai nazardan yondashib, o'ziga xos original klassifikasiyasini yaratadi. Ushbu nazariya negizida yuksalish, yetuklikka intilish g'oyasi yotganligi sababli bolalik, o'smirlik, o'spirinlik davrlari yotadi, xolos. A.V.Petrovskiygacha psixologlar taraqqiyotning bir tekis jihatini olib o'rgangan bo'lsalar, bundan o'laroq u shaxs shakllanishining prososial (ijtimoiy qoidalarga rioya qilib) va asosial (aksijtimoiy) bosqichlari mavjud bo'lishi mumkinligini dalillab berishga harakat qiladi. Shuning uchun taraqqiyot uchta makrofazadan iborat ekanligini harshlab, uning birinchi turi bolalik davriga to'g'ri kelib, ijtimoiy mushitga moslashish, ko'nikish (adaptasiya), ikkinchisi - o'smirlarga xos individuallashtirish (individualizasiya), uchinchisi - o'spirinlik, ya'ni etuklikka intilish davrida individual holatlarni muvofiqlashtirish (birlashtirish) xususiyatlari bilan tavsiflanadi. A.V.Petrovskiy shaxsning shakllanishini quyidagi bosqichlardan iborat bo'lishini ta'kidlab o'tadi.

1. Ilk bolalik (maktabgacha yoshidan oldingi davr) - tug'ilgandan to 3 yoshgacha.
2. Bog'cha yoshi davri - 3 yoshdan to 7 yoshgacha.
3. Kichik maktab yoshidagi o'quvchi davri - 7 yoshdan to 11 yoshgacha.
4. o'rta sinf o'quvchisi (o'smirlik) davri - 11 yoshdan to 15 yoshgacha.
5. Yuqori sinf o'quvchisi (ilk o'spirinlik) davri - 15 yoshdan to 17 yoshgacha.

A.V.Petrovskiyning klassifikasiyasi qanchalik takomil darajada bo'lmasin, taraqqiyotning oraliq bosqichlari, ularning o'ziga xos xususiyatlari mavjudligini e'tirof etishga moyildir. Chunki ijtimoiy qoidalarga binoan o'sishmi yoki aksilijtimoiymi unga qaramasdan, har ikki yo'nalishning ham oraliq jabshalari bo'lishi eshtimoldan xoli emas, lekin bu g'oyani chuqurroq harshlab berish joiz.

D.I.Feldshteyn klassifikasiyasi ham shaxsga ijtimoiy yondashuvga asoslangan bo'lsa ham, lekin u A.V.Petrovskiydikidan keskin farq qiladi. D.I.Feldshteynning fikricha, insonni shaxs sifatida shakllanish jarayonida ikkita katta taraqqiyot bosqichini bosib o'tadi, ulardan biri - "Men jamiyat ichida" degan pozisiyadan iborat bo'lib, u o'ziga quyidagi yosh bosqichlarini qamrab oladi:

- 1) ilk bolalik - 1 yoshdan 3 yoshgacha,
- 2) kichik maktab yoshidagi o'quvchisi davri - 6 yoshdan to 9 yoshgacha,
- 3) yuqori sinf o'quvchisi davri - 15 yoshdan to 17 yoshgacha.

Shaxs taraqqiyotidagi ikkinchi pozisiya "Men va jamiyat" deb nomlanib, u quyidagi yosh bosqichlariga taalluqlidir:

- 1) go'daklik - tug'ilgandan to 1 yoshgacha,
- 2) maktabgacha yoshdagi bolalar - 3 yoshdan 6 yoshgacha,
- 3) o'smirlar - 10 yoshdan to 15 yoshgacha.

D.I.Feldshteyn boshqa tadqiqotchilardan farqli o'laroq, o'smirlik davrini uch bosqichga ajratadi. Uning mulohazasiga ko'ra, birinchi bosqich (10-11 yosh) o'ziga munosabatni kashf qilishdan iborat bo'lib, o'zini shaxs sifatida shis qilish va

qat'iy qarorga kelish bilan yakunlanadi. Ikkinchi bosqich 12-13 yoshdagi o'smirlarni o'z ichiga olib, bir tomondan, o'zini shaxs sifatida tan olish, ikkinchi tomondan, o'ziga salbiy munosabatda bo'lish xususiyatiga ega.

Uchinchi bosqich 14-15 yoshli katta yoshdagi katta o'smirlardan iborat bo'lib, tezkorlikda o'z-o'zini basholashga moyil munosabati bilan tavsiflanadi.

Bolalarda "Men jamiyat ichida" pozitsiyasi ilk bolalik, kichik maktab yoshidagi, yuqori sinf o'quvchilik davrlarida faollik keng ko'lamda quloq yoyadi, chunki mazkur taraqqiyot bosqichida faoliyatning amaliy predmetli jihatlarini jadal o'sishda bo'ladi. Ularda "Men va jamiyat" pozitsiyasi vujudga kelishi maktabgacha tarbiya yoshi, o'smirlik davrlariga to'g'ri kelib, ular tomonidan ijtimoiy xatti-harakatlarning normalari va qoidalarini o'zlashtirish, shaxslararo munosabat o'rnatish, o'zaro muloqotga kirishish xususiyati bilan tavsiflanadi. Ana shu murakkab sosial-psixologik holatlarga asoslangan holda D.I.Feldshteyn bolaning ijtimoiy taraqqiyotida uning jamiyatga nisbatan munosabatining asosiy (bosh) va oraliq toifalarga ajratadi.

Bolada jamiyatga nisbatan oraliq munosabatning shakllanishi ijtimoiylashuv, individuallashuvning tarkibiy qismlarini egallash va bir davrdan ikkinchisiga o'tishi natijasida yuzaga keladi. Asosiy (bosh) munosabat - shaxsning rivojlanishida keskin siljish nuqtalarining paydo bo'lishi, ichki sifat o'zgarishlarining vujudga kelishi va unda yangi xislatlarni tarkib topishining mashsulidir.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, D.I.Feldshteynning shaxs rivojlanishi nazariyasi ontogenezda yuz beradigan barcha psixologik holat va fazilatni izoshlab berish imkoniyatiga ega emas. Lekin u ta'lim-tarbiya sifatini oshirishga va takomillashtirish jarayoni (faoliyati) ga ijobiy ta'sir o'tkazish xususiyati bilan amaliy ahamiyat kasb etadi.

Shunday qilib, hamdo'stlik mamlakatlari psixologlari tomonidan bir qator puxta ilmiy-metodologik negizga ega bo'lgan shaxsning rivojlanishi nazariyalari ishlab chiqilgan. Ularning aksariyati ontogenezda shaxsning shakllanishi qonuniyatlarini ochishga muayyan hissa bo'lib xizmat qiladi, amaliy va nazariy muammolarni yechishda keng ko'lamda qo'llaniladi. Ammo ontogenezda shaxsning shakllanishi va rivojlanishi xususiyatlarini aks ettiruvchi nazariya yaratish mavrudi yetib keldi.

5. Sobiq sovet psixologiyasida shaxs ta'rifi

Umumiy psixologiya fanida shaxsning shakllanishi va rivojlanishi qonuniyatlari hamda ularning mexanizmlari tadqiq etiladi. Bu borada psixologlar tomonidan shaxsga nisbatan turlicha ta'rif berilgan va uning tuzilishini o'ziga xos tarzda tasavvur qilishgan. quyida mualliflarning ayrimlariga qisqacha to'xtalib o'tamiz.

A.G.Kovalevning fikricha, shaxs - bu ijtimoiy munosabatlarning ham ob'ekti, ham sub'ektidir. A.N.Leontev ushbu masalaga boshqacharoq yondashib, unga shunday ta'rif beradi: shaxs - bu faoliyat sub'ektidir. K.K.Platonovning talqiniga binoan: jamiyatda o'z rolini anglovchi, ishga layoqatli, yaroqli a'zosi shaxs deyiladi. Bu muammo moshiyatini chuqurroq ochishga harakat qilgan

S.L.Rubinshteyn ta'rificha, shaxs - bu tashqi ta'sirlar yo'nalishini o'zgartiruvchi ichki hart-haroitlar majmuasidir.

Psixologiya fanida bir-biriga yaqin, lekin ayniyat bo'lmagan tushunchalar qo'llanilib kelinadi, chunonchi: odam, shaxs, individuallik. Ularning moshiyatini aniqroq izoshlab berish uchun har birining psixologik tabiatini tashlil qilish maqsadga muvofiq.

1. Odam: sut emizuvchilar sinfiga dashldorlik, biologik jonzod ekanligi odamning o'ziga xos xususiyatidir. Tik yurishlik, qo'llarning mehnat faoliyatiga moslashganligi, yuksak taraqqiy etgan miyaga egaligi, sut emizuvchilar tasnifiga kirishi uning o'ziga xos tomonlarini aks ettiradi.

Ijtimoiy jonzod sifatida odam ong bilan qurollanganligi tufayli borliqni ongli aks ettirish qobiliyatidan tashqari o'z qiziqishlari va eshtiyojlariga mutanosib tarzda uni o'zgartirish imkoniyatiga ham egadir.

2. Shaxs. Mehnat tufayli shayvonot olamidan ajralib chiqqan va jamiyatda rivojlanuvchi, til yordami bilan, boshqa kishilar bilan muloqot (muomala) ga kirishuvchi odam shaxsga aylanadi. Ijtimoiy moshiyati shaxsning asosiy tavsifi shisoblanadi.

3. Individuallik. Har qaysi inson betakror o'ziga xos xususiyatlarga ega. Shaxsning o'ziga xos qirralarining mujassamlashuvi individuallikni vujudga keltiradi. Individual shaxsning intellektual, emosional va irodaviy sohalarida namoyon bo'ladi.

Sobiq sovet psixologiyasida eng ko'p tarqalgan shaxsning tuzilishiga oid materiallar bilan qisqacha tanishib o'tamiz.

S.L.Rubinshteyn bo'yicha shaxs quyidagi tuzilishga ega:

1. Yo'nalganlik - eshtiyojlar, qiziqishlar, ideallar, e'tiqodlar, faoliyat va xulqning ustuvor motivlari hamda dunyoqarashlarda ifodalanadi.

2. Bilimlar, ko'nikmalar, malakalar - shayot va faoliyat jarayonida egallanadi.

3. Individual tipologik xususiyatlar - temperament, xarakter, qobiliyatlarda aks etadi.

K.K.Platonov ta'limotiga ko'ra, shaxs tuzilishi quyidagi shaklga ega:

I. Yo'nalganlik osttuzilishi - shaxsning axloqiy qiyofasi va munosabatlarini birlashtiradi. Undan harakatchanlik, barqarorlik, jadallik, ko'lam (shajm) darajalarini farqlash lozim.

II. Ijtimoiy tajriba osttuzilishi - Ta'lim vositasida, shaxsiy tajribada egallangan bilimlar, ko'nikmalar va odatlarni qamrab oladi.

III. Psixologik aks ettirish shakllari osttuzilishi - Ijtimoiy turmush jarayonida shakllanuvchi bilish jarayonlarining individual xususiyatlari.

IV. Biologik hartlangan ost tuzilish.

Miya morfologik va fiziologik xususiyatlariga muayyan darajada bog'liq bo'lgan patologik o'zgarishlarni, shaxsning yosh, jins xususiyatlarini va uning tipologik xosiyatlarini birlashtiradi.

A.G.Kovalev talqiniga binoan, shaxs mana bunday tuzilishga ega:

1. Yo'nalganlik - voqelikka nisbatan inson munosabatini aniqlaydi, unga o'zaro ta'sir etuvchi har xil xususiyatli g'oyaviy va amaliy ustanovkalar, qiziqishlar,

eshtiyoljar kiradi. Ustuvor yo'nalganlik shaxsning barcha psixik faoliyatini belgilaydi.

2. Imkoniyatlar - faoliyatning muvaffaqiyatli amalga oshishini ta'minlovchi tizim. o'zaro ta'sir etuvchi va o'zaro bog'liq bo'lgan turlicha qobiliyatlar.

3. Xarakter. Ijtimoiy mushitda shaxsning xulq-atvor uslubini aniqlaydi. Odamning ruhiy shayoti shakli va mazmuni unda namoyon bo'ladi. Xarakter tizimidan irodaviy va ma'naviy sifatlar ajratiladi.

4. Mashqlar tizimi. Shayot va faoliyat, harakat va xulq-atvorni tuzatish (korreksiyalash), o'zini o'zi nazorat qilish, o'zini o'zi boshqarishni ta'minlaydi.

5. Shaxsning psixologik tuzilishi modellari tashlili Psixologiya fanida sistemali yondashuvga oid tadqiqotlarning ko'rsatishiga qaraganda, har qaysi tizimning tavsifi sifatida uning tuzilishi qabul qilinadi. Odatda, ya'ni struktura - bu ob'ektning bir qator tarkiblari o'rtasidagi uning yaxlitligi, o'ziga o'zining ayniyatlashuvini ta'minlovchi barqaror ichki aloqalar majmuasidir.

Biz shaxs strukturasi, ya'ni tuzilishi muammosini bayon, talqin qilishda tayanch va jabsha, komponent tushuncha tariqasida yaxlit tuzilishning nisbiy mustaqil qismidan, tashlilning birligi sifatida element tushunchasidan (atamasidan), har qanday kontekstlardan yaxlitlik xususiyatini aks ettirmasa ham ulardan foydalanamiz. Bunday tafovut (farq) shaxs xususiyatlarini yaxlit holda mukammal ochish uchun tarkibiy tizimli va elementli tizimli darajalarini namoyon etish uchun mutlaqo zarur.

Shaxsning tuzilishi to'g'risidagi muammo o'zining dolzarbliigi bilan fanning tadqiqot doirasidan, predmetidan tashqari chiqadi. Shaxs tuzilishiga oid ilmiy tasavvurlarning yaratilishi, ishlab chiqilishi yaxlit nazariyaning zaruriy harti shisoblanib, insonning ijtimoiy moshiyatini qirralarini ochish imkoniyatiga egadir. Xuddi shu boisdan psixologiyaga falsafa, pedagogika, tibbiyot singari fanlarning namoyandalari tomonidan uni mushokama qilish namoyon bo'layotganligi tufayli unga qiziqishning yuksakligidan dalolat bermoqda.

Psixologiya fani shaxs strukturasi modelini yaratishga boshqa fanlardan izchilroq kirishadi, uning tabiatini aks ettirish imkoniyatiga erishadi, natijada u psixologiya muammolari majmuasida markaziy o'rin egalladi. Psixologiya olimlari tomonidan tadqiqot qilinayotgan dolzarb muammolar bilan shaxs tuzilishiga oid masala u yoki bu jabshasi orqali uzviy bog'likka ega. Bu kontekstda xulq motivasiyasi, shaxsning tipologiyasini ishlab chiqish, shaxsga ta'sir o'tkazishning samarali yo'l-yo'riqlarini qidirishni eslatib o'tishning o'zi kifoya.

Psixologiya fanida shaxsga strukturaviy yondashish bo'yicha eng salmoqli ilmiy izlanishlar amalga oshirilganligi qonuniy holat bo'lib, xilma-xil shaxs strukturasi modelini yaratilganligi fikrimizning yorqin dalilidir. Bu borada B.G.Ananovning fikricha, psixologik hodisalarni aql (intellekt), shissiyot (emosiya) va irodaga ajratilish... inson psixologiyasida strukturaviy yondashish tajribasining dastlabki ko'rinishi bo'lib, uning shaqchilligi ko'pgina psixologlar tomonidan tan olinishidir. B.G.Ananov strukturaviy yondashishning boshqa variantlari tariqasida turlicha psixik hodisalar bilan qarama-qarshi aloqalarning e'tirof etilishi - psixik aktlarning psixik funksiyalar, ongning ongsizlik, tendensiyalarning potensiyalar bilan uyg'unligini ta'kidlaydi. L.S.Vigotskiyning

mulohazasiga ko'ra, insonning psixik funksiyalarini yuksak, madaniy, quyi, tabiiy turlarga ajratishni kiritish mumkin, chunki ularning negizida ta'lim bilan insonning oliy nerv faoliyatida birinchi va ikkinchi signallar sistemasining o'zaro ta'sirining ifodalanishi yotadi.

Hozirgi davrda psixologiya fanida psixologik hodisalarni psixik jarayonlarga, holatlarga, shaxsning xususiyatlariga ajratish qabul qilinganligi muhim ahamiyatga ega. Bunday yondashuvning mavjudligi B.G.Ananov tomonidan strukturaviy konsepsiyaning bir tajribasi sifatida qaraladi. Bu voqelik "hodisalarni bir qator jabshalari bilan to'ldirishga intilish psixofiziologik xususiyat kasb etib, psixik jarayonlar uchun dastlabki materiallarni to'plash imkoniyatini (idrok, tafakkur, emosiya, iroda) beradi". Uning fikricha, dastlabki materiallar, bir tomondan, psixik funksiyalar (sensor, mnemik), xulqning, ikkinchi tomondan, elementar, motivlari (eshtiyoj, ustanovka) shisoblanadi. Olimning mulohazasicha, bu qo'shimchalar "genetik ma'no kasb etib, fiziologiyadan miya mexanizmlarini umumpsixologik va neyrohumoral regulyatorlarini qamrab olish psixologiyaga o'tishga imkon beradi". Lekin ushbu strukturaviy yondashuvning maxsus psixologik deb qarashdan qat'i nazar, Hozirgi zamon sintetik insonshunosligi uchun umumiy ahamiyatli jihatni yuksaklikka ko'tarishga qodir emas.

Yuqorida ta'kidlab o'tilgan psixik hodisalarning turli ko'rinishlarini fenomenlarga ajratishning qonuniyligi bo'yicha bosh yuritmasdan turib, jumladan jarayonlarga, holatlarga, xususiyatlarga bo'linishdan ko'z yumib, ushbu kategoriyalar, ularning turlicha talqini shaxs strukturasi tarkibiy qismlariga tenglashtirish mumkin emasligini qayd etish zarur. Chunki ular sof psixologik asnod vaqt va fazo o'lchami bo'yicha aniqlikka ega emasdir. Shuning uchun B.G.Ananov tomonidan kiritilgan ilmiy qo'shimchalar umumpsixologik vaziyatni keskin o'zgartirish imkoniyatiga ega bo'lmasa-da, uning ayrim tomonlarni to'ldirishga ega.

Shaxs tuzilishining modelini ishlab chiqishdagi muhim qiyinchiliklarning eng asosiy sababi har xil nuqtai nazarlar mavjudligida yorqin namoyon bo'ladi, ular "shaxsning tuzilishiga ko'ra, substansional va ideal, irsiy va egallanganlik, ijtimoiy va psixologik, somatik va psixologik tomonlariga ega" (V.M.Banshikov). Mulohazadan ko'rinib turibdiki, bunda shaxsning "substansional tomoni" ni irsiy, turmushda egallanganlik, somatik jabshalari bilan taqqoslaganda mustaqil strukturaviy tarkib sifatida alohida reallikka ega emas. Bunday talqin biron bir psixologik hodisani turlicha nuqtai nazardan izoshlash bilan bog'liq bo'lib, yakkashol, ya'ni individual voqelik (reallik) ustida gap borayotganligini bildiradi.

Psixologiya fanida qo'llanilib kelinayotgan va nisbatan barqarorlashgan shaxsni yo'nalganlikka, temperamentga, xarakter va qobiliyatlarga bo'lish etarli darajada keskin e'tirozlarga sabab bo'layotgani yo'q. Shuning uchun ko'pgina psixologlar umumiy tizimning majmuasini tashkil qiluvchi murakkab xususiyatlarning tuzilishi sifatida qaraydilar va shaxsning yaxlit tavsifini ifodalaydi, deb tushunadilar. A.G.Kovalevning fikricha, temperament tabiiy (irsiy) xususiyatlarning tizimini bildirib keladi, yo'nalganlik - eshtiyoj, qiziqish, ideallar tizimi, qobiliyatlari - intellektual, irodaviy va emosional xislatlar ansambli, xarakter - xulq-atvor usullarining va munosabatlarining sintezidir.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, shaxsning murakkab tuzilishga ega bo'lgan ko'p qirrali xususiyatlari, fazilatlari, xislatlari o'zaro bir-birlarining ichiga singib ketganligi natijasida tabiiy, emosional, eshtiyojlar, munosabatlar, xulq-atvor usullari to'g'risidagi mulohazalar umumlashmalar umumlashmasidir. Chunki qiziqishlar va ideallarni intellektual, emosional, irodaviy xususiyatlarisiz tasavvur qilish mumkin bo'lmaganiday, munosabatlar va xulq-atvor usullari ham aloshida shukm surishi g'ayritabiiy holatdir.

B.D.Pariginning fikricha, shaxsning statik tuzilishga quyidagilar kiradi:

- 1) umuminsoniy psixologik xususiyatlar;
- 2) milliy, kasbiy, iqtisodiy, siyosiy, sinfiy birlikka aloqador ijtimoiy o'ziga xos xususiyatlar;
- 3) shaxsning individual betakror xususiyatlari. Bizningcha, olim tomonidan ta'kidlab o'tilgan xususiyatlarning har qaysisi shaxs psixikasida mavjud bo'lib, ular aloshida xislatlar guruhi ko'rinishiga ega emasdir.

Yuqorida tashlil qilingan modellarning shech qaysisi sistemali yondashuv doirasidagi Hozirgi zamon shaxs strukturasi to'g'risidagi modelga mos kelmas edi. Ushbu modellarning tarkib (jabsha) larida nisbiy mustaqil birlik xususiyati aks topmaganligi tufayli bir vaziyatda ular o'zaro tobe elementlarga, ikkinchi hodisalarda esa takroriy xislatlar ko'rinishiga o'xshab ketadi. Shuningdek, shaxs tuzilishi umuman muayyan nazariy yoki amaliy ahamiyatga tomon (jabsha) lari bilan ajralib turmaydi. Shuning uchun ta'kidlangan shech bir model psixologik moshiyatini o'zida aks ettiruvchi, jamiyat a'zosi sifatidagi insonning tipiklik va individuallik qiyofalarini tashlil qilishni ta'minlay olmaydi.

Uzoq chet el psixologlarining shaxs tuzilishining moshiyatini ochib berishga qaratilgan ko'pgina yondashuvlari ham yuksak ko'rsatkichlarga erishmaganligi tufayli bu masalani yoritish uchun keskin o'zgarish kiritilmadi. G.Ollport, G.Myurrey, R.Linton, K.Rodgers, A.Maslou va boshqa olimlarning yaqqol shaxsning psixologik moshiyatini tushunchalar tizimi yordami bilan xaspo'shlashi ijobiy izlanish tarzida o'ziga tortadi, lekin unda shaxs "kundalik turmuhimizda biz bilgan shaxsning aynan timsolidir" deb ta'riflanadi.

Mazkur ijobiy ezgu niyatlarni amaliyotda qaror toptirishga shaxsning tizimi tashkiliy tomonini basholay olmaslik va ichki omillar rolini bir tomonlama orttirish holati to'sqinlik qiladi. Jumladan, R.Linton shaxs tuzilishini "individuumga aloqador psixik holatlar va hodisalar tashkiliy agregati" deb talqin qilishni taklif qiladi, buning natijasida ularning shunchaki yig'indisi yuzaga keladi, xolos.

Taniqli AqSh psixologi G.Ollportning fikricha, shaxs "ichki tizim", "dinamik qurilma", "Men", "qandaydir metapsixologik Men" o'zida oldindan maqsad va dispozisiyani aks ettiruvchi, inson tafakkuri va xulq-atvorida mutanosib ravishda qaror toptiruvchi jonzotdir". Xuddi shu boisdan shaxsning sinfiy-tarixiy jihatdan yaqqol basholanishi ochilmay qoladi, ijtimoiy tashlil o'rnini psixologik talqin egallaydi chamamda.

Psixologlardan T.Parsons, G.Mid va boshqalar "shaxsning rolli tuzilishi" nomli konsepsiyani ishlab chiqib, odamning yaxlit sub'ektiv dunyosini, uning psixologik qiyofasini diqqat markazidan, idrok maydonidan chetda qoldiradilar.

Shunga qaramasdan, sobiq sovet faylasuflari va psixologlari shaxsning strukturasiiga biryoqlama yondashishga barham berishga intildilar, uning jamiyatda bajaradigan rolini adolatli bashslab, ijtimoiy, ijtimoiy-psixologik, psixologik tizimlarda rolning turli kontekstda maqsadga muvofiq bajarilishini ko'rsatib o'tdilar. Bu kontekstdagi asosiy yoki bosh muammo rollarni internalizatsiyalashning yaqqol psixologik mexanizmlari, ular bilan bog'liq bo'lgan normalari, rollar o'rtasidagi psixologik farqlar, shaxs tuzilishida mustashkam joy olgan, unga nisbatan tashqi omillar; qo'zg'atuvchilar tarzida saqlanuvchilar shisoblanadi.

Chet el psixologiyasida olimlar diqqatini keyingi yillarda shaxs modelining psixologik omillari tortmoqda, ularning asosiy variantlari G.Ayzenk, R.Kettell konsepsiyalari bilan bevosita bog'liqdir. Mazkur konsepsiyalar ko'p yoki oz miqdordagi "omillar" (Ayzenkda ular 2-3 ta, Kettellda esa 20 tadan ziyod) ga asoslangan bo'lib, ular muayyan darajada umumlashgan individuallikning yoki shaxs qiyofasini ifodalovchi, psixologik xususiyatlarni aks ettiruvchi ruhiy tizimni qayd qilishga suyanadi. Ammo tub ma'nodagi shaxsning psixologik konsepsiyasi ham individuallik qiyofalarini shaqiqiy ijtimoiy-psixologik moshiyatini ochish imkoniyatiga ega emas, chunki xususiyatlarning qonuniy ravishdagi o'zaro aloqalari tavsif qilinmay qolingan.

Ta'kidlangan paradoks sistemasi yondashuv pozitsiyasi orqali izoshlanishi mumkin, lekin yaxlit tizimning tavsifisiz ayrim komponentlarning mazmundor tasnifini amalga oshirish imkoniyati yo'q. Darshaqiqat shuning uchun "insonning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari yoki aloshida psixologik tizimdan kelib chiqqan holda majmua" deb atashga suyanib ish yuritish orqali shech qanday "shaxs tuzilishi" ni yaratib bo'lmaydi.

Shaxsning dinamik tuzilishidagi modellari sobiq sovet psixologlari taxmin qilgan qiyinchiliklarning oldini olish mazmunida ifodalangan.

B.D.Pariginning qat'iy asoslanib aytishiga ko'ra, shaxsning dinamik strukturasiining yetakchi (farqlanuvchi) alomati yaqqol vaqt oraliq'iga bog'liqligi, shaxs faoliyati yoki psixikaning muayyan holatiga aloqadorligidir. Shaxsning dinamik strukturasiining ikki asosiy jabshaga taalluqligiga, ya'ni psixik holatlarga va xulqqa ishora qilgan B.D.Pariginning mulohazasicha, shaxsning kayfiyati yoki psixologik jihatdan o'zining tayyorgarlik xislati yuksak ahamiyatli yangilanishdir. Olimning talqiniga ko'ra, psixologik tayyorgarlik - bu integral strukturaviy tuzilmadan iborat bo'lib, muayyan vaqt oraliq'ida inson psixikasining jismlil yo'nalganlik darajasi va tonalligini tavsiflaydi. Psixologik tayyorgarlik o'zining tuzilishi bo'yicha uch xil jabshani qamrab oladi (konstantli, dolzarbli, vaziyatli) va faoliyatda muhim funksiyalarni bajaradi. a) muayyan vaqt birligida individ tomonidan qayta ishlanuvchi va idrok qilinuvchi barcha joriy axborotlarning akkumlyatori; b) inson faolligining tonizatori va regulyatori; v) faoliyat va axborotni qabul qilish ustanovkasi; g) shaxsning qadriyatga yo'nalganlik omili shisoblanadi. Inson shayoti va faoliyatining u yoki bu lashzalarida psixikasining (komponentlari) tarkibiy qismlari bilan sodir bo'lishlikning psixik tayyorgarligi sintetik ravishda birlashgandir. Bu muammo pariginchasicha, psixik tayyorgarlik psixik holatlarning dominantligi degan tushunchaga yaqinlashib qoladi.

Vasholanki, shaxsning dinamik va statik tuzilishi munosabatini shisobga olmaydi, psixologik tayyorgarlikning miqdoriy tavsifi yo'llarini ko'rsatib o'tmaydi, natijada uning ko'lami cheksizga aylanib qoladi.

K.K.Platonov tomonidan ilgari surilgan shaxsning dinamik funksional tuzilishi (strukturasi) katta qiziqish uyg'otadi. Olim shaxs xususiyatlarining barcha boyligini qamrab oluvchi, ko'p bosqichli modelini yaratishga intiladi. Shaxs tuzilishining elementlari bo'lib, uning shossalari, xususiyatlari, qiyofasi shisoblanadi. K.K.Platonov shaxs tuzilishining turli tomonlari bilan o'zaro aloqador to'rt tuzilishga ajratadi:

1) shaxsning axloqiy qiyofasi munosabati va yo'nalganlik birlashtiruvchi ijtimoiy hartlangan osttuzilish. Bu osttuzilishga aloqador shaxsning xislatlari tabiiy mayllarga bevosita bog'liqligi yo'q va tarbiyaviy yo'l bilan shakllantiriladi.

2) tajribaning osttuzilishi; unga ta'limiy yo'l bilan egallangan bilimlar, malakalar, ko'nikmalar, odatlar kiradi, ammo bu narsa shaxsni qiyofasining biologik hartlangan ta'siri ostida kechadi (K.K.Platonov). Ushbu osttuzilish orqali shaxs insoniyatning tarixiy tajribasi,

3) shaxsning individual xususiyatlari bilan hartlangan ba'zi psixik jarayonlar (xotira tipi, emosional harakat barqarorligi ko'rsatkichi, mashqlanish yo'li) bilan shakllantiriladi. Biologik hartlangan xususiyatlarning ta'siri yanada aniqroq ko'zga tashlanadi.

4) biologik hartlangan osttuzilish biopsixik xususiyatlarni, fazilatlar, temperament...(shaxsning topologik xususiyatlarini), jinsiy va yosh xususiyatlar, shuningdek, insonning patologik o'zgarishini birlashtiradi. Bu osttuzilish mashqlantirish orqali shakllantiriladi, miyaning morfologik va fiziologik xususiyatlariga bog'liq. K.K.Platonovning fikricha, bu osttuzilishga shaxs qiyofasi (xususiyatlari) ning asosiy jabshalarini kiritish mumkin.

Qisqacha tashlil qilingan K.K.Platonovning shaxs tuzilishiga oid konsepsiyasi (nazariyasi) keng ko'lamdagi ta'lim va tarbiya amaliyoti bilan jips aloqasi tufayli o'ziga tortadi. Ammo muallif bu borada shaxs va inson to'g'risidagi mulohaza yuritganda uning real xususiyatlari va holatlarini yaqqol ochib bermaydi. Ma'lumki, Hozirgi zamonda bir-biridan sezilarli, deyarli farqlanuvchi talqinlar shukm surmoqda, kezi kelganda bashs predmetini sun'iy ravishda o'zgarish shollari uchrab turadi. Uning asarlarini o'rganish jarayonida, shaxs tuzilishi to'g'risidagi mulohazalarda, shaxsning bu muammo funksional psixologik - pedagogik jabsha ekanligi oydinlashib boradi, trenirovka, mashqlanish, ta'lim olish yo'li bilan unda u yoki bu shislatlar shakllantiriladi.

K.K.Platonov "shaxsning tomonlari va uning osttuzilishi" tushunchalarini sinonim sifatida qo'llanilganligini ta'kidlab, uni quyidagicha izoshlab beradi: "shaxsning moddiy jabshalari to'g'risida emas, balki funksional tomonlarining o'zaro ta'siri to'g'risida gap boradi". Bundan ko'rinib turibdiki, shaxsning komponentlari, uning xususiyatlari, tuzilishi nimani bildiradi, degan muammoga javob topib bo'lmaydi.

Yuqorida ta'kidlab o'tilgan hodisalarni (vaqtni fazoviy) basholash ontologik asnoda o'z yechimini topa olmaydi. Chunki struktura yaxlit tuzilma bo'lganligi tufayli u shech qachon jabsha, tomon va jishatlarning shunchaki majmuasidan

iborat bo'lmashligi ravshan. Binobarin, osttuzilish tushunchasini talqin qilishda umumiy qabul qilingan qoidaga ko'ra nisbiy jihatdan mustaqil tarkiblardan tuzilganidan qat'i nazar u bundan kengroq yaxlitlikning qismi bo'lib shisoblanadi. Ana shu fikrdan kelib chiqqan holda quyidagilarni ko'z o'ngiga keltirish muvofiq: birinchidan, shaxsning ijtimoiy sifatlari o'z xolicha shukm surmaydi, balki yaqqol nerv sistemasida qayd qilinadi, ya'ni tabiiy biologik mexanizmlar yordami bilan amalga oshadi. Ikkinchidan, biologik hartlangan shaxs sifatlarining aksariyati filo va ontogenezda bevosita ijtimoiy hart-haroitlarning ta'siri ostida shakllanadi. Shuning uchun biologik hartlanganlikning ijtimoiylikdan ajratishni o'zi o'ta murakkab bo'lib, amaliy jihatdan genotip bilan fenotip o'rtasida demarkasion (fransuzcha demarcation, qat'iy chegara) chiziq o'tkazish mumkin emas. Uchinchidan, na biologik, na ijtimoiy hartlangan sifatlari, fazilatlar, xislatlar inson tomonidan egallanayotgan tajribadan tashqarida namoyon bo'lishi kuzatilmaydi. Shuningdek, insonning o'zlashtiradigan bilimlari, malakalari, ko'nikmalari, odatlarining o'ziga xosligi uning shaxsidagi nuqsonlar kompensasiyasi ko'pincha axloqiy yo'nalganlik va mayllarga bog'liq. To'rtinchidan, aloshida olingan bilim jarayonlarining tipologik xususiyatlari bilan hartlangan shaxs fazilatlarini o'zaro bir-biridan ajratib tashlil qilish ham g'ayritabiiy holatdir. Yuqoridagi mulohazalarning barchasi shaxsda namoyon bo'ladigan xislatlarida o'z ta'sirini, izini qoldiradi.

Xuddi shu boisdan K.K.Platonov tomonidan tavsiya qilingan osttuzilishning tabiiy yaqqol shaxs tuzilmasi majmuasi sifatida qabul qilish o'ta bashslidir. K.K.Platonov bo'yicha shaxsning to'rt "osttuzilish" jabshalari shisoblanadi, chunki turli kontekstdagi ularning har qaysisi shaxs fazilati tariqasida qarash va shunda uning integral tizimini basholash mumkin.

V.S.Merlin ham shaxsning tuzilishi masalasiga aloshida ahamiyat bergan olimlardan biri sanaladi. Uningcha, shaxsning qismlariga ajratib talqin qilinmaydigan jabsha (komponent) - bu uning xislatlaridir. Ularning har biri muayyan yo'nalganlik moshiyatini o'zida mujassamlashtirgan bo'lib, shaxs munosabatini aks ettiradi. Shunga binoan shaxs ning tuzilishi deganda V.S.Merlin insonning o'z-o'ziga, o'zgalarga, mehnatga u yoki bu munosabatini o'zida birlashtiruvchi shaxs xususiyatlarining tashkiliy va o'zaro aloqadorligini anglatuvchi o'ziga xos "simptomokompleks" ni tushunadi.

Olimning muammoga bunday yondashuvi go'yoki juda o'rinli, to'la ashyoviy daliliy tasavvurni vujudga keltiradi. Shaxs tuzilishi muammosini uzil-kesil shal qilinishi, yechimini topish uchun ayrim hartlarga rioya etilishi lozim. Birinchidan, "shaxsning munosabati" tushunchasi moshiyatini yaqqol ochish, ikkinchidan, shaxsning xususiyatlari to'g'risidagi tasavvurlarni detallashtirgan holda ishlab chiqish darkor. V.S.Merlinning faktlar konstatastiyasiga binoan "simptomokompleks" shaxs tuzilishining bayoniy va statik tavsifini bildiradi, xolos", sholbuki shunday ekan "mazkur ijtimoiy haroitlarda shaxs tuzilishining rivojlanishi va yuzaga kelishi qonuniyatlarini" o'rnatilishi joiz.

Ko'pgina psixologlarning qarashlarida shaxsning ijtimoiy-psixologik tavsifi qiyofasining tuzilishida yetakchi rol o'ynashi va qayd etishi ta'kidlanadi. Shu

jumladan, tadqiqotchi N.I.Reynvaldning fikricha, shaxsning tuzilishi va uning har bir qiyofasi (xislati) uch mezon asosida tashlil qilinishi joiz:

- 1) orientirovkaning darajasi va anglanganlik xususiyatiga;
- 2) u yoki bu eshtiyojiy holatlarni harakatlantirishning xususiyati hamda tashkiliyligi;

- 3) paydo bo'lishning jadalligi, jiddiyligi va zo'riqishga, ya'ni insonning emosional irodaviy, bilishga oid sifatleri nuqtai nazariga va boshqalar.

N.I.Reynvaldning izoshlashicha, faoliyatning regulyasiyasida psixik funksiyalarni umumlashgan guruhlashtirish ularning uch o'lchovli (mezonli) tasnifining aql (intellekt), shissiyot (emosiya) va iroda moshiyati zimmasiga tushishi shaxs tuzilishini temperament, xarakter va qobiliyatlarga, ikkinchi tomondan esa ekstraversiya, introversiya omillariga ajratishga barham beradi.

N.I.Reynvaldning ushbu yondashuvi A.R.Luriyaning miya faoliyatining uch blokli roli tasnifiga bevosita mos tushadi, chunonchi, aql (intellekt) ko'p shollarda informasion blok orqali amalga oshadi, iroda (tashkiliylilik) programmalashtirish bloki bilan, xilma-xil emosional holatlar (shissiyot) yuzaga kelishining negizida "energetik" blok yotadi. Aql, shissiyot, iroda va ularni ro'yobga chiqaruvchi miyaning bloklari, harakatlantiruvchilarni emas, balki o'zaro uzviy bog'liq bo'lgan insonning atrof-mushitga nisbatan munosabatining uch lashzasini anglatadi.

Xullas, qarashlarning rang-barangligi muammo yechimining har xil variantlari, invariantlari, modifikasiyalari, modullari va modellari bir davrning o'zida shukm surishini ta'minlaydi hamda sistemali yondashuv majmuasi yuzaga kelishi uchun puxta negiz, mexanizm va barqaror manba shozirlyadi.

7. XXI asr odamlari

Odanzod muammosi azaliy dolzarbligini bilan boshqa insonshunoslik kategorilaridan keskin ajralib turgan va bundan keyingi insonning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotida ham xuddi shunday yuksak nufuzga ega bo'lib qolaveradi. Jamiyat mavjud ekan uning qudrati, harakatlantiruvchi kuchi, moddiy va ma'naviy mashsulot yaratuvchisi bo'lmish insonning axloqi, aql-idroki, yuksak shis-tuyg'usi, irodaviy fazilati, qobiliyati va salohiyati yuzasidan yangi ma'lumotlarga ega bo'lish masalasi o'z mavqeini aslo yo'qotmaydi. Xuddi shu boisdan inson shaxsi, uning kamoloti, unga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillar, faoliyat, tajriba va intilishning roli masalalari XXI asrda tadqiqot etilishga mushtojdir.

Inson shaxsini o'rganish masalasi bilan falsafa, psixologiya, pedagogika, sosiologiya, filologiya, tarix kabi ijtimoiy va gumanitar fanlar shug'ullanadi. Hozirgi davrda inson muammosi aniq, gumanitar, ijtimoiy fanlarning umumiy tadqiqot ob'ektiga aylanib bormoqda va bu jarayon keyingi asrda yanada jadallashadi. Shunga qaramasdan, bir tomondan, insonni o'rganishda differensiasiya hodisasi yuz bermoqda, ikkinchi tomondan, inson taraqqiyotining sintetik (birikuv) tavsifi bo'yicha integrasiya holati ko'zga tashlanmoqda. Inson bir qator fanlarning tadqiqot ob'ekti ekanligi yig'iq, ixcham, yaxlit tarzda tasavvur etish uchun uni biososial va sosiobiologik jihatdan o'rganish maqsadga muvofiq.

Ma'lumki, inson shayoti va faoliyatining operasional (usul, uslub, uquv, operasiya, ko'nikma, malaka, odat) mexanizmi uning ontogenezida funksional

(harakatlantiruvchi) mexanizmga o'sib o'tadi, binobarin, unda komillikning belgilari, alomatlari shakllanadi, natijada u jismoniy va ma'naviy kamolot cho'qqisining muayyan darajasiga erishadi. Muammoni inson - jamiyat - tabiat - turmush munosabatlari nuqtai nazardan tekshirgan jahon psixologiyasining namoyandalari Sh.Byuler, A.Maslou, K.Rodjers, R.Ollport, V.Djems, A.Gezell, L.Termen, J.Piaje, A.Vallon, S.L.Rubinshteyn, L.S.Vigotskiy, A.N.Leontev, B.G.Ananev kabi olimlar odamning ular bilan har xil turdagi va ko'rinishdagi kauzal, strukturaviy, operasional, motivasion, kognitiv, fazoviy va makoniy aloqalar tizimi mavjudligini ta'kidlab o'tgandir.

Jahon psixologiyasidagi turli nazariyalarga asoslangan holda, birinchidan, inson u yoki bu aloqalar tizimiga binoan biologik evolyusiya mashsuli sifatida o'rganiladi. Ikkinchidan, ijtimoiy-tarixiy jarayonning ham ob'ekti, ham sub'ekti tariqasida inson shaxsi tadqiqot qilinadi. Uchinchidan, individ (odamzod) muayyan darajada va ko'lamda o'zgaruvchan, biologik taraqqiyotning genetik dasturiga asoslanuvchi aloshida xususiyatli jonzod tarzida ilmiy jihatdan tekshiriladi.

Bizningcha, insonning jamiyat ishlab chiqarishining yetakchi va asosiy tarkibi, bilish, kommunikasiya va boshqaruv jarayonining sub'ekti, tarbiyalash va tarbiyalanish predmeti sifatida tadqiq etilishi muhim ahamiyatga ega. Xuddi shu boisdan inson va uning borliq, ijtimoiy jamiyat bilan ko'p qirrali, murakkab munosabatga hamda aloqaga kirishishi quyidagi tarzda namoyon bo'lishi mumkin:

1. Tabiatning biotik va abiotik omillari - inson.
2. Jamiyat va uning tarixiy taraqqiyoti - inson.
3. Inson - texnika, texnologiya.
4. Inson - madaniyat, ma'naviyat, qadriyat va ruhiyat.
5. Inson va jamiyat - yer va fazo.

XXI asrda ham odam individ, shaxs, sub'ekt, komil inson sifatida psixologik ilmiy tushunchalar negizida talqin qilinishda davom ettiriladi, lekin har bir tushuncha moshiyatida va ko'lamida sifat o'zgarishlari yuz berishi mumkin, chunki tashqi va ichki omillar, ta'sir etuvchilar, ta'sirlanuvchilar ustuvorligi yo'qola boradi.

Odamga individ sifatida tavsif berishda uning yosh davri, jinsiy va individual-tipologik xususiyatlariga asoslaniladi. Yosh davrning sifatlari ontogenetik, evolyusiya bosqichlarida izchil ravishda namoyon bo'ladi va takomillashuv jarayonida o'z ifodasini topadi, jinsiy dimorfizm xususiyati esa ularga mutlaqo mos tushadi. Individning individual-tipologik xususiyatiga konstitusion (tananing tuzilishi, biokimyoviy individuallik, ya'ni yakkashollik) holatlar, simmetriya va asimmetriya juft reseptorlari, effektorlari funksiyasi kiradi. Bu xususiyatlar, holatlar, hodisalar, mexanizmlar va xossalar birlamchi shisoblanib, shujayra va molekulyar tuzilishning barcha darajalarida ishtirok etadi.

Jahon psixologiyasi to'plagan nazariy va amaliy ma'lumotlarga ko'ra, yosh, jinsiy va individual-tipologik xususiyatlar sensor (subsensitiv), mnemik (xotira), verbal (so'z orqali) va mantiq psixofiziologik funksiyalarining dinamikasi hamda organik eshtiyojlar tuzilishini aniqlaydi.

Individning bu xususiyatlarini ikkilamchi deb atab, ularning integrasiyasi temperament xususiyatlarida va tug'ma mayllarda ifodalanishini ta'kidlab o'tish

maqsadga muvofiq. Chunki yuqoridagi sifatlar ontogenetik evolyusiya jarayondan iborat bo'lib, ular filogenetik dasturga asoslanib shukm suradi. Yosh davrga oid va individual o'zgaruvchanlik insoniyatning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyoti ta'siri ostida har xil ko'rinishlarda namoyon bo'lishi mumkin. Individning dinamik xususiyatlariga shaxsning ijtimoiy mushitda vujudga kelgan sifatlari ta'sir etib, uning individual o'zgaruvchiligi omilini yanada kuchytiradi.

Insonning shaxs sifatida tavsiflanishining muhim psixologik lashzasi uning dinamik xususiyatlari shisoblanib, jamiyatdagi statusi (iqtisodiy, siyosiy, shuquqiy, mafkuraviy negizga bog'liq, ya'ni uning jamiyatda egallagan o'rni, nufuzi, mavqei bilan belgilanadi) orqali ifodalanadi.

Statusning negizida esa hamisha uzluksiz ravishda o'zaro aloqalar tizimi yotadi. Inson bajarishi lozim bo'lgan guruhviy faoliyat va yakkashol turmushga, kasb-shunarga aloqador, ya'ni kasabaviy, oiladagi hamda jamoadagi rolning ijtimoiy funksiyasi, uning muayyan maqsadga, qadriyatga, ma'naviyatga yo'nalganligi, shaxsni faollashtiradi, natijada u barcha jabshalarda ishtirok etish imkoniyatiga ega bo'ladi. Status, rol, qadriyatga yo'nalganlik shaxs xususiyatlari, sifatlari, fazilatlari, xosiyatlari va xislatlarining birlamchilarini tashkil etadi, uning tuzilishida asos bo'lib xizmat qiladi.

Shaxsning tavsifi faoliyat, xulq motivasiyasi xususiyati va ijtimoiy fe'l-atvor (oddiy stereotipdan tortib, to xalq donishmandligi namunalari) tuzilishini belgilab, uning tarkibidan ikkilamchi alomatlar, belgilar sifatida joy egallaydi. Shaxsning birlamchi va ikkilamchi sifatlarining o'zaro ta'sirini birlashtiruvchi yuksak samara tarzida inson xarakteri va mayllari yuzaga keladi. Insonning shaxs xislatlarini rivojlantiruvchi, ularni takomillashtiruvchi va barqarorlashtiruvchi asosiy shakl - uning jamiyatdagi shayot yo'li, muayyan iz qoldirishi va ijtimoiy tarjimai sholi shisoblanadi. Shaxsning xalqiga qilgan xizmati uning e'zozlanishiga, shattoki milliy ma'naviy boylik, tafakkur gulshani va sarchashmasi darajasiga ko'tarilishi mumkin.

Insonning faoliyat sub'ekti sifatidagi asosiy tavsiflari qatoriga uning bu sohadagi taraqqiyotning mashsuli - ongi (ob'ektiv faoliyatning in'ikosi sifatida (va faoliyati) voqelikning o'zgartiruvchisi tariqasida) kiradi. Inson amaliy faoliyatning sub'ekti tarzida uning shaxsiy fazilatlari va xislatlarini tavsiflabgina qolmaydi, balki mehnatning texnik vositalari va texnologiyasi, ularning kuchaytiruvchanlik, tezlashtiruvchanlik va yaratuvchanlik funksiyalari sifatida yuzaga keladi. Amaliy faoliyat umuminsoniy va yakka shaxs tajribasining bir qismi tariqasida, egallanilgan, o'zlashtirilgan, puxta tajribadan foydalanish singari namoyon bo'ladi. Nazariy faoliyatning sub'ekti bo'lmish inson o'zining bilimlari, kasbiy ko'nikmalari, aqliy malakalari bilan tavsiflanadi, qaysiki ular o'ziga xos alomatlar tizimi bilan bevosita bog'liqdir. Aqliy faoliyat ijodiyot darajasiga o'sib o'tishi natijasida ijodiy mashsullar, yangiliklar, qonuniyatlar vujudga keladi va jamiyat taraqqiyotini harakatlantiruvchi kuchiga aylanadi. Ajdodlar merosi va avlodlar salohiyati mashsullarining uzviy bog'lanishi nazariy va amaliy faoliyatning o'zaro uyg'unlashuvini taqozo etadi, vasholanki, har ikkala faoliyat turida ijodiylik alomati, mashsuli ishtirok qiladi, fan va texnika rivojini ta'minlaydi. Faoliyat tajribalar bilan uzviy bog'lansa, uning samaradorligi, maqsadga yo'nalganligi,

amalgga oshish imkoniyati yuksak bosqichga ko'tariladi.

Inson shayotida ijtimoiy hodisa sifatida armon muhim rol o'ynaydi, uning faollikka chorlaydi, harakat qilishga asosiy turtki vazifasini bajaradi. Armon inson uchun go'yoki ushalmagan orzu, g'amgin tuyg'ularning jonlashuvi, komfortga intilishga da'vat etuvchi shissiyot, ijtimoiy va yakkashol turmushni basholash mezoni, faollikka yetaklovchi motiv, ezgu niyatlar og'ushiga tortuvchi doimiy turtki, loqaydlikning oldini oluvchi ichki ruhiy imkoniyatdir. Shaxs uchun eydetik obrazlar qanchalik ahamiyat kasb etsa, barqaror iz qoldirsa, armon ham xuddi shunday xususiyatga ega bo'lib, ulardan farqli o'laroq doimiyliigi, ustuvorligi, maqsadga undovchiligi bilan yuqoriroq nufuzga ega.

Insonning sub'ektiv xislatlari integrasiyasining yuksak shakli ijodiyot (kreasiya) shisoblanib, umumlashgan imkoniyatlar tarzida qobiliyatlar (iste'dod, iqtidor), talant va salohiyat vujudga keladi. Odamning sub'ektiv xususiyatlari, xislatlari rivojining asosiy shakllari ruhan tayyorgarlik, start, kulminasiya va finish sanalib, insonning jamiyatdagi ishlab chiqarish va ijodiyot faoliyatlarini belgilaydi. Mazkur to'rt bosqich, to'rt mezon, taraqqiyotni basholash tizimi o'ziga xos xususiyatlari, imkoniyatlari, sur'ati, davomiyliigi bilan bir-birlaridan ham sifat, ham miqdor jihatdan ajralib turadi.

Jahon psixologiyasi fanida inson sifatleri (xislatlari, fazilatleri, xosiyatlari) ni individual, shaxsga oid va sub'ektiv guruhlariga ajratilishi an'anaviy va kasbiy xususiyatga ega, chunki ular odamning yaxlitligi, bir butunligi, aloshidaligi tavsifidan iborat bo'lib, bir davrning o'zida ham tabiat, ham jamiyat jonzodi ekanligini anglatadi. Mazkur yaxlitlikning mag'zi shaxsning tuzilishidir, unda nafaqat insonning asosiy xislatlari o'zaro kesishadi va umumlashadi, balki uning ijtimoiy va shaxsiy ko'nikmalari muayyan tarkibga keltiriladi, qoidaviy xususiyat kasb etadi.

Bizningcha, individ, shaxs, sub'ekt taraqqiyotining tadqiqotida quyidagi ijtimoiy-psixologik holatlarga e'tibor qilinishi zarur:

1. Inson rivojining determinatori shisoblangan asosiy omillar va hart-haroitlar (ijtimoiy, iqtisodiy, shuquqiy, mafkuraviy, pedagogik va yashash mushitining omillari).

2. Insonning shaxsiy o'ziga taalluqli, asosiy tavsiflar, uning rivojlanishi ichki qonuniyatlari, mexanizmlari, evolyusion negizda kamol topish bosqichlari, barqarorlashuvi va involyusiya (o'sishdan qaytish davri xususiyatlari).

3. Insonni yaxlit, mukammal tuzilishining asosiy tarkiblari, ularning o'zaro aloqalari, shaxsning tashqi ta'sirlarga javobi va munosabati, taraqqiyot jarayonida ularning muttasil ravishda takomillashuvi kabi faktorlar.

Uch xil xususiyatli tadqiqot dasturining tarkibiy qismlari insonning amaliy, nazariy va ijodiy faoliyatining mezonlari shisoblanadi.

Chunki bevosita faoliyatni amalga oshirish jarayonida yashash mushitini va ijtimoiy-tarixiy tajribani egallashning ham interiorizasiya, ham ekoteriorizasiya davrlari yuzaga keladi.

XXI asrda individ, inson, shaxs, sub'ekt va komil insonni o'rganish turli yo'nalishlarda, vaziyatlarda, yosh xususiyatlari, aloshida yondashish negizida, o'ziga xos talshilga, metodologik asosga suyanib olib borilishi maqsadga

muvofig. Chunki jahon psixologiyasi fanida to'plangan nazariy va amaliy xususiyatli materiallar mafkuraviy nuqtai nazardan tahlil hamda tanqid qilmasdan, balki ularni xolisona basholash, ilmiy jihatdan talqin qilish joiz. Binobarin, turli psixologik ilmiy maktablar tomonidan to'plangan natijalarning oqil jihatlarini tanlash va tadqiqotning boshlang'ich nuqtasini belgilashda ulardan omilkorlik bilan foydalanish ko'pgina ilmiy qaytatdan tekshiruvlarning oldini oladi.

Mustaqillik, istiqlol harofati bilan shaxsga oid qarashlar, mulohazalar moshiyati, uning mazmuni va shaklida o'zgarishlar yuz beradikim, buning natijasida erkin fikrlash, ochiq shakldagi ilmiy farazlarni ilgari surish imkoniyati tug'iladi. Respublikamizda yuz berayotgan tub o'zgarishlar xalqimiz, millatimiz ruhiyatini sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tardi, ona yurt madshi, ajdodlar merosidan g'ururlanish, ma'naviyat durdonalaridan faxrlanish shislari vujudga keladi. Vatan va vatanparvarlik tushunchalari o'zining shaqiqiy, chinakam ma'nosini kasb etadi.

Kishilardagi o'ta sabr-toqatlilik, itoatkorlik, tashabbuskorlikning yetishmasligi o'rnini erkinlik, ijodiyot, mehnat, batamom istiqlolga erishish zaruriyati, oilaning butligi, to'kisligi va ularning istiqboli kabi sifatlar, fazilatlar, yuksak tuyg'ular, xislatlar egallay boshlaydi. Buning natijasida shaxsda tabiatga va jamiyatga nisbatan ideal, real, rasional va ijodiy (kreativ) munosabati o'zgarmoqda, shatto ayrim o'rinlarda borliq va voqelikdan begonalashish, uzoqlashish va yaqinlashish holatlari ro'y bermoqda. Bu holatlar ijtimoiy xususiyat kasb etib, umumbahariy ahamiyatga ega, chunki jahon mamlakatlari sivilizasiyalashish darajalari tenglashmoqda. Xuddi shu sababli ijtimoiy garmoniya tariqasida yuqoridagi ilmiy ijtimoiy-psixologik tushunchalar qator (taraqqiyot ko'rsatkichi o'zaro uyg'unlikka ega bo'lgan) mamlakatlarga bir tekis yoyilib, shayot va faoliyatning turli qatlamlariga kirib bormoqda. Mazkur asr odamlarida esa axloqiy, jismoniy va aqliy komillik belgilari, ko'rsatkichlari hamda bosqichlarining mezonlari, ularning oldiga qo'yiladigan talablarning moshiyati o'zgaradi.

Demakki, tabiatga va jamiyatga nisbatan sevinch, sevgi, meshr-mushabbat yuksak shislari, vatanparvarlik va Vatan tuyg'usining tarkiblari, negizi, ularni harakatlantiruvchi mexanizmlari boshqacha yondashishni taqozo etadi, zamon ruhi va nafasiga moslashishni talab qiladi. Insoniyatning bunday yuksak shis-tuyg'ulari, anglashilgan motivlari shaxsning o'qish, mehnat, sport va o'yin faoliyatlarida, bilish hamda muomala jarayonlarida vujudga kelishi mumkin. Borliqqa va jamiyatga nisbatan munosabatning o'zgarishi, uning ierarxiyasi, shakllari, maqomi va moshiyatida namoyon bo'ladi, ularga yo'naltirilgan avvalgi, eski uslubdagi motivasiya o'z ahamiyatini nisbiy jihatdan yo'qotadi.

Hozirgi kunda va kelajakda shaxsga sub'ektiv munosabat muammosini ijtimoiy jihatdan turmushda qaror toptirish uchun:

1. Odam (individ) - inson - shaxs - individuallik - sub'ekt - komillik (barkamollik) ierarxiyasiga rioya qilish.

2. Shaxsga nisbatan sub'ektiv munosabat, ya'ni unda robot sifatida majburiylik tamoyiliga asoslanib (barcha xususiyatlarni bir tekis shakllantirish mumkin, degan xato nazariyadan voz kechish) inson qarshilik ko'rsatishini

shisobga oluvchi yondashishni yo'lga qo'yish, sub'ekt - sub'ekt aloqasini vujudga keltirish.

3. Har qanday sub'ekt - shaxs, lekin har qaysi shaxs sub'ekt emasligi muammosini yechish. Buning uchun mustaqil fikrlashga ega bo'lish, shaxsiy pozitsiyani shimoya qila olish, g'oyani amalga oshirish yo'lida to'siqlarni pisand qilmaslik, mustashkam ishonch, qat'iy maslak, iymon negizida asoslanish, intilishda irodaviya barqarorlik ustuvorligiga erishish. Dunyoqarash va uni shayotga tatbiq qilishning ob'ektiv va sub'ektiv hart-haroitlari mavjudligiga iqrar bo'lish hamda uni tan olish va hokazo.

Bizningcha, individ, shaxs, sub'ekt va komil inson to'g'risida mulohazalar yuritilganda ularning ongsizlik, ongostlilik, onglilik va o'ta (super) onglilik holatlari bilan uzviy aloqadorligini unutmazlik lozim. Yuqorida keltirilgan atamalar ongli mavjudodga taalluqli ekanligi jahon psixologiyasi fanining ilmiy manbalarida atroflicha talqin qilingan, lekin ularning ierarxiyasi, moshiyati bayonida turlicha yondashuv shukmronidir.

Mazkur maqsadni chuqurroq ochishga yo'naltirilgan nazariyalar o'ta bashli bo'lib, uning zaminida faqat ong yotishi tasdiqlanadi, xolos. Aslida esa inson ixtiyoriy diqqat, ixtiyoriy xotira va muayyan maqsadga asoslanib, biron-bir faoliyat inson tomonidan tashkil qilingandagina ong shaxsning ushbu faoliyatini regulyatori (boshqaruvchi) vazifasini bajaradi. Biroq odam funksional holatining o'zgarishi bilan onglilikdan ongsizlik (ixtiyorsizlik) ka o'tishi, ijod, tashabbus uning uchun muomala, faoliyat negiziga aylansa, u holda shaxs ongosti (muvofiqlashuv) holatiga asta kirib borishi mumkin. Xuddi shu boisdan shaxs bir davrning o'zida har uchala holat (onglilik, ongsizlik, ongostlilik) shukmi ostida yashashi, faoliyat ko'rsatishi, ijod qilishi, muomalaga kirishishi mumkin. Har uchala holatning omili negizida shaxsning kamoloti vujudga keladi, ularning har qaysisi bu jarayonga o'ziga xos ulush qo'shadi. Ong holatlari tabiiy ravishda bir-biri bilan uzluksiz tarzda o'rin almashtirib turadi, chunki inson ixtiyorsiz, ixtiyoriy va ixtiyoriydan keyingi bosqichlar shukmi bilan yashaydi va faoliyat ko'rsatadi.

XXI asrda yashovchi inson ongli, ongosti va ongsizlik holatlaridan tashqari o'z-o'zini anglash imkoniyatiga ega bo'ladi. Xuddi shu boisdan o'z-o'zini anglashning quyidagi tarkibiy qismlarga ajratish maqsadga muvofiqdir:

- 1) O'tmishdagi "Men" ("o'zlik");
- 2) Hozirgi "Men" ("o'zlik");
- 3) Bo'lg'usi "Men" ("o'zlik");
- 4) Ideal "Men" ("o'zlik");
- 5) Dinamik "Men" ("o'zlik").

O'z-o'zini anglash jarayoni milliy o'zligini anglash bilan uzviy bog'liq bo'lib, muayyan vaqt, muddat o'tishini, ya'ni ma'lum davrni taqozo etadi, lekin u ham evolyusion, ham revolyusion yo'l ta'sirida amalga oshishi mumkin. o'z-o'zini anglash borliq va jamiyatni in'ikos etishning yuqori bosqichi sanalib, pirovard natija sifatida yuzaga keladi, insonning donishmandligini namoyish qiladi. o'z-o'zini anglash besh tarkibdan iborat bo'lib, u o'ta murakkab jarayon shisoblanib, uning tarkiblari birin-ketin anglashinish imkoniyatiga ega emas. Chunki insonda o'zining shayoti va faoliyati yutuqlari, nuqsonlarini, xulq-atvor ko'nikmalarini,

aql-idrok darajalarini, ichki imkoniyat zaxiralarini, qadriyat hamda ma'naviyat ko'rsatkichlarini oqilona basholash qurbi yetishmaydi. Shaxsda tanqid va o'z-o'zini tanqid, basholash va o'z-o'zini basholash, tekshirish va o'z-o'zini tekshirish, nazorat qilish va o'z-o'zini nazorat qilish, boshqarish va o'z-o'zini boshqarish, takomillashtirish va o'z-o'zini takomillashtirish, rivojlantirish va o'z-o'zini rivojlantirish mutanosibligi maqsadga javob bera olmaydi. Individual va ijtimoiy ongni tobora rivojlanib borishi mazkur mutanosiblikni amalga oshirishni ta'minlaydi, bu esa muayyan muddatni talab qiladi. Inson o'z-o'zini anglash jarayonida ko'pincha reallikdan boshlaydi, Hozirgi va favquloddagi holatni tashlil qiladi, shaxsiy imkoniyati bilan taqqoslaydi, ma'lum mezon yoki namuna, ibrat tanlab, unga tenglashishga intiladi. Keyinchalik esa kelajak, istiqbol rejaları uni qiziqtiradi, o'zining nimalarga qodirligi yuzasidan mulohaza yuritadi va bu borada muayyan qaror qabul qilishga erishadi, lekin uning ongliligi yoki oqilliligiga shubshalanadi. Uni bir necha marta tashlil qilish, qiyoslash, unga o'zgartirishlar kiritish, yangilash orqali bo'lg'usi "Men" iga aniqlik kiritadi va faollik mexanizmiga aylantiradi.

O'z-o'zini anglashning navbatdagi bosqichida shaxs o'tmishini tashlil qiladi, undagi qusurli va ibratli jihatlarini o'zaro qiyoslab ustuvorlikni topishga intiladi, bu borada ayrim siljishlarga erishadi. Ijtimoiy shayotdan u o'ziga ideal bo'luvchi shaxsni tanlaydi va undagi ijobiy xislatlar, xususiyatlar va ko'rinishlarni, ko'rsatkichlarni o'zida mujassamlashtira boradi. Shaxs o'z-o'zini anglash davomida dinamik harakatsiz shech bir narsani ro'yobga chiqara olmasligiga iqror bo'ladi, natijada uzluksiz harakatlar asta-sekin, birdaniga, tavakkaliga amalga oshirish lozimligini tushunib yetadi. Dinamik holatni basholash, tekshirish, nazorat qilish, boshqarish natijasida dinamik "Men" shakllana boshlaydi. o'z-o'zini anglashning besh tarkibiy qismi bir tekis insonning ma'naviy dunyosiga aylansa, demakki, unda mukammallik, barkamollik darajasi vujudga kelganligidan dalolatdir.

O'z-o'zini anglash shaxsning fazilatiga aylanishi uchun muayyan davr, vaqt, muddat talab qiladi, shuning uchun o'quvchilar, talabalar va respublikamizning boshqa fuqarolari bilan dasturiy tadbir-choralar o'tkazish orqali ko'zlangan maqsadga erishish mumkin.

XXI asr odamlari komillikni egallovchi, ya'ni komil insonlikka intiluvchi shaxslardan tarkib topishi lozim. Komillikning bir nechta mezonlari mavjud bo'lib, unda jismoniy barkamollik, axloqiy barkamollik, betakrorlik, aql-zakovatlilik singari shaxsning ijtimoiy tarbiyaviy tarkiblari o'z ifodasini topadi. Komillikning o'ziga xos bosqichlari, ob'ektiv va sub'ektiv xususiyatli hart-haroitlari, omillari mavjuddir. Komil inson imkoniyati cheksiz, o'z iqtidori, iste'dodi, salohiyati, qobiliyati, donishmandligi, qomusiyiligi bilan o'z zamondoshlaridan sezilarli darajada ilgarilab ketuvchi, betakror, o'ta (super) ongli, biosfera va neosfera munosabatlarini anglovchi ongli zotdir (onglilikning ongliligi ustuvordir).

Bizningcha, bu darajaga barcha fuqarolar erishish imkoniyatiga ega emas, chunki buning ham ob'ektiv, ham sub'ektiv omillari, hart-haroitlari mavjuddir. Xuddi shu sababdan shunchaki intilish, mayl, layoqat bilan yuksak kamolot

cho'qqisiga erishib bo'lmaydi, mazkur ijtimoiy holatni chuqurroq tadqiqot qilish farazlarimizni yo tasdiqlaydi yoki inkor qiladi.

XXI asrda yashovchi odamlar insonparvarlik g'oyalarini aks ettiruvchi kishilarning timsoli sifatida shayot va faoliyatda o'z-o'zini nazorat qilish, o'z-o'zini basholash, o'z-o'ziga buyruq berish, o'z-o'zini ifodalay olish, o'z-o'zini kamol toptirish, o'z-o'zini kashf qilish imkoniyatlariga ega bo'lmoqlari lozim, bu esa o'z navbatida muayyan tarixiy davrni taqozo etadi.

Bir ijtimoiy jamiyatning ikkinchisi bilan almashish, shuningdek, mustaqillik va uning ne'matlari respublikamiz fuqarolarida tub o'zgarishlarni vujudga keltirishga muhim zamin shozirlashda davom etadi. Milliy tuyg'u, milliy qiyofa, milliy xarakter, milliy ta'b, milliy kuy va raqs, milliy ma'naviyat, qadriyat ta'siri ostida o'zining tub moshiyatini aks ettira boshlaydi. Lekin bu imkoniyatdan to'la foydalanish uchun barcha xalq yetarli darajada tayyor emas, chunki har bir shaxs ruhiyatida eshtiyoj bilan imkoniyat o'rtasida muayyan qarama-qarshiliklar shukm suradi. Har bir inson o'zining birdaniga tenglik alomatini qo'yib bo'lmaydi, chunki shaxslar orasida tafovutlar mavjud bo'lganligi tufayli "sun'iy" likka yo'l qo'yish odatdan tashqari holatdir.

O'tmishning boy merosi, uning ijtimoiy-tarixiy an'analari, rasm-rusumlari, marosimlari milliy istiqlol tufayli o'z egalariga qaytarilishiga qaramay, xalq uning shukmdoriga aylanishiga ruhiy jihatdan tayyor emasdir. Fuqarolarning ijtimoiy ongi asta-sekin o'zgarib borishi natijasida ulardagi etnopsixologik xususiyatlar tiklana boshlaydi, milliylik, umumbahariylik xislatlari o'rtasida adolatlilik, teng shuquqlilik aloqalari o'rnatila boradi. Baynalmilalchilik milliylik, milliy birlik xususiyatlari bilan uyg'unlashishda davom etsa, millatlararo munosabat o'zaro tushunuv, o'zaro yaqinlik, o'zaro moslik negiziga quriladi.

XXI asrda shaxsni shakllantirishda, axloq-odob qoidalarini ijtimoiy turmushda qaror toptirishda din, shu jumladan islom ham o'zining ijobiy ta'sirini o'tkazishda davom etadi. Diniy bilimlarning moshiyatiga tushunuvchilar safi kengayadi, ularga rioya qiluvchilar, itoatgo'ylar ko'lami ortadi, uning atributlarini qabul qiluvchilar miqdori ko'payadi. Qur'oni Karim, Shadislari ta'siri shaxsni shakllantirishda muhim vositaga va harakatlantiruvchi kuchga aylanadi, imon faollik tushunchasidan harakat, xulq regulyatori vazifasini bajarishga o'sib o'tadi, insonlar o'rtasida poklik, rostgo'ylik, samimiylilik, hamdardlik, o'zaro yordam tuyg'ulari, nisbiy tenglikni keltirib chiqarishga xizmat qiladi. Shaxslararo munosabatda tenglik, jinsiy tafovutni odil basholash, shaqchilik kabi umuminsoniy xususiyatlarni tarkib toptirishda diniy adabiyotlarning roli yanada ortadi, tobora ommaviylashaveradi. Lekin din bilan fanning bir-biriga qarama-qarshi qo'yish vaziyatga barham berish ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotning kafolati shisoblanadi, bunga ajdodlarimiz (Ibn Sino, Al Forobiy, Beruniy, Ulug'bek va boshqalar) tajribasi yorqin misoldir.

Er kurrasida ijtimoiy garmoniyaning (muvofiqlashuvning) mavjudligi, yoshlar o'rtasida g'arb sivilizasiyasiga (kiyinish, raqs, qo'shiq, xulq-atvor, begonalashish, ayrim shirlarga) nisbatan muvaqqat qiziqish, intilish, eshtiyojning shukm surishi milliylikni 25-30 yilga kechiktirish xavfini tug'diradi.

Milliylikning kuchayishi yetuklik davriga to'g'ri keladi, lekin shu vaqt oralig'ida ko'p narsalar boy berilgan bo'ladi, biroq mazkur uzilishni tiklash uchun avlodlar o'rtasida umumiy birlik, milliy stereotip yaratilishi zarur.

XXI asr boshida ham respublikamiz fuqarolarining ongidagi, fikrlash vositasidagi, turmush tarzidagi tafovutlar mavjudligi uchun ular o'rtasida tabaqalanish saqlanib qoladi. Ekologik madaniyat, biosfera va neosferaga zarar keltiruvchi ilmiy-tadqiqotlar inson aql-zakovati bilan boshqariladi, ajal qurollari o'rnini xayrixoshlik, o'zaro yordam, umumbahariy xususiyatlar egallaydi, jamiyat va tabiatni asrash odamlarning e'tiqodiga aylana boradi. Fazoviy aloqalar kengayishi natijasida fan va texnika mashsullariga muayyan aniqliklar kiritiladi, ularning rivojlanishida integrasiya jarayoni yuzaga keladi, tadqiqotlar guruhiiy va jamoaviy faoliyat negizida amalga oshiriladi, bu esa millatlarning o'zaro yaqinlashishiga muhim imkon yaratadi, millatlararo munosabat tenglik asosiga qurilsa, bir millat salohiyati ikkinchisiga ta'sir o'tkazadi, ma'naviyat namunalari bilan xalqlarning boyishi shaxs kamoloti uchun muhim negiz shozirlaydi.

Millatlararo ruhiy mushitning yaratilishi - fan va texnikaning rivojiga ijobiy ta'sir etadi, mutaxassislar tayyorlash sifatini zamon talabi darajasiga ko'taradi. Millatlararo fikr almashuv, tajribalar bilan o'rtoqlashuv XXI asr odamlarining mukammallik darajasi yuksalishiga beminnat xizmat qiladi.

XXI asrda ham odamlarning kamoloti negizi sifatida oila, maktab, ijtimoiy mushit, ishlab chiqarish o'z mavqeini saqlab qolaveradi. Shaxsni tarbiyalash quyidagi manbaalar asosida amalga oshirilishi mumkin:

- 1) muayyan tizimli, uzluksiz tarbiyaviy, dasturiy ta'sir orqali;
- 2) ideal, namuna timsolida o'z-o'zini tarbiyalash, takomillashtirish;
- 3) ijtimoiy mushitdagi shaxslararo munosabatda tashlil qilish, ibrat olish vositalari yordami bilan xulq-odob, fikrlash malakalarini egallash;
- 4) ajdodlarimiz yaratgan badiiy, falsafiy, san'at asarlarini o'zlashtirish orqali yangi xislatlarni o'zlashtirish kabilar.

Ta'lim va tarbiya jarayonida respublikaning tarixi, madaniyati, uzoq ajdodlarimizdan yetishib chiqqan jahongashta kishilar, ilm-fan arboblari, mutafakkir, ma'rifatparvarlar to'g'risida bilim urug'ini sochish yoshlarda g'urur va iftixor tuyg'ularini vujudga keltiradi. o'zbekistonning fan va texnikasi, unumdor tuprog'i, saxiy va zashmatkash xalqi, foydali qazilmalari, jahon va umumxalq bozoridagi paxtasi, ipagi, qorako'li salmog'ining berilishi - ularda milliy ongni o'stiradi, milliy o'z-o'zini anglashga takomillashtiradi, ijtimoiy faollikni jadallashtiradi, ularni ijodiy izlanishlar sari yetaklaydi, aqlni peshlash mashqlari vazifasini bajaradi.

Yoshlar o'rtasida milliy orastalik, soch o'stirish, tarash, o'rish va kiyinish madaniyati, vorislik mas'uliyati, milliy ta'b hamda didga muvofiq ravishda ish yuritish shaqida maslaxatlar, ko'rsatmalar berish, amaliy uquvlar bilan qurollantirish yuqori samara beradi.

Ota-bobolarimizdan xalqimizga meros qolgan saxiylik, mexmondo'stlik, rostgo'ylik, tantilik, sadoqatlilik, poklik, odoblilik fazilatlarini milliy xarakterning eng muhim jishati shisoblanadi. Ushbu xislatlarni ta'lim-tarbiya jarayonida yosh

avlod ongida shakllantirish, ular ruhiyatini xalq durdonalari bilan boyitish, milliy qadriyatlardan oqilona foydalanishga e'tiborni qaratish maqsadga muvofiq.

Axloq va odobli bo'lish, ota-onalar va kattalarga shurmat, samimiylik, inoqlik, qadr-qimmat, vijdonlilik, iffatlilik, o'zaro yordam kabi insoniy xislatlar o'zbek xalqi ma'naviyatining ramzi sanaladi. Milliy ma'naviy boyligimizni o'quvchilar chuqur egallashlari uchun uning bebasho durdonalarini keng ko'lamda namoyish qilishimiz, bular to'g'risida yoshlar ongiga muayyan bilimlarni singdirishimiz zarur.

Odamlarning bir-biriga meshr-oqibat, oqilona munosabati, to'g'ri muloqoti, iltifoti, eshtiromi xalqimizning ichki go'zalligini, boy ma'naviy va ruhiy qiyofasini ifodalaydi. Xalqimizning shaqiqiy insonparvarligi, ma'naviy go'zalligi, vatan, jamiyat manfaati yo'lida jon fido qilishida, inson osoyishtaligi, baxt-saodati uchun qayg'urishida o'z ifodasini topadi. Pok qalbli, sofdil, diyonatli, vijdonli, irodali xalqimizning olijanoblighi, uning tanishga ham, begonaga ham beg'araz yordam qo'lini cho'zishida namoyon bo'ladi. Xalqimizning ajoyib fazilatlaridan biri - do'stlikka sadoqatdir.

Do'stlik bor joyda meshru-mushabbat, vafo, sadoqat, adolat, shaqiqat qaror topadi. Bu esa o'z navbatida insonning ma'naviyati va ruhiyatiga, aql-zakovatiga tetiklik baxsh etadi, uni yaxshilik, samimiylik sari yetaklaydi.

O'zbek oilasida tarbiya moshiyati, mazmuni, tarbiyaning kundalik va istiqbol rejasi, bolalarga ta'sir o'tkazish vositalarini tanlash va ulardan foydalanish o'ziga xos xususiyatga ega, chunki uning asosida xalq an'analari yotadi. O'zbek xalqining etnopsixologik xususiyatlaridan unumli foydalanish - XXI asrda yashash nasib etgan odamlarni barkamol shaxs sifatida tarkib toptirishda muhim rol o'ynaydi. Xuddi shu boisdan ham xalqimizning milliy ruhiyatidagi bunday urf-odatlar, an'analar, udumlar kelajak avlodga obida, meros tariqasida qoldirilishi muqaddas burchdir.

Yuqorida sanab o'tilgan ajoyib milliy fazilatlarimizning barchasini kelajak ajdodlarimiz shaxsiyatida shakllantirish imkoniyatiga umid qilaman, o'ylaymanki ulug'vor insonning ezgu niyati, albatta ro'yobga chiqadi.

8. O'zini o'zi anglash

Hozirgi zamon psixologiya fanining metodologik va nazariy muammolari qatorida qo'llaniladigan asosiy kategoriyalar, tushunchalar, ta'riflarga aniqliklar kiritishdan, tezaurus, kontekst nuqtai nazaridan ularni talqin qilishdan iboratdir. Ushbu mulohazalar moshiyatini o'zini o'zi anglash, axloq, ma'naviyat, taraqqiyot, dinamika va shaxsga oid tushunchalar to'g'risidagi qarashlar tashkil etadi. Mazkur tushunchalar o'zaro ierarxik tuzilmaga ega bo'lib, biri ikkinchisini taqozo etadi va o'ziga xos muayyan tizimni vujudga keltiradi, majmuaning markazida esa inson (shaxs, sub'ekt, komil inson) turadi.

Shu fikrni aloshida ta'kidlab o'tish joizki, psixologiya fanida axloqiy o'zini o'zi anglash ruhiy jarayon, hodisa, voqelik, xususiyat sifatida aloshida o'rganilmaganligi tufayli uni tashlil qilish o'zini o'zi anglash, axloq, milliy xarakter, ma'naviyat, qadriyat kategoriyalari bilan bevosita bog'liq ravishda amalga oshiriladi.

Bizningcha, ajratib ko'rsatilgan kategoriyalar, tushunchalarni o'ziga xos tarzda yoritish psixologiyani asosiy va ustuvor atamasi sanalmish shaxsni yaqqol anglash imkoniyatini yaratadi, axloqiy o'zini o'zi anglashning ijtimoiy-psixologik voqelik tariqasida aniq namoyon bo'lishini o'rganishni kafolatlaydi.

Axloqiy o'zini o'zi anglash "o'zini o'zi anglash" ning xususiy (aloshida) ko'rinishi, jabshasi bo'lganligi tufayli uning ruhiy tuzilishi, tabiati, o'ziga xosligi, tarkib topishi, rivojlanishi va takomillashuvi, ob'ektiv, sub'ektiv, ichki hamda tashqi hart-haroitlari, eng avvalo, o'zini o'zi anglash jarayonining ichki xususiyatlariga ko'p jihatdan bog'liq.

Psixologiya fanida uning nazariy, amaliy va tatbiqiy tomonlari muayyan darajada o'rganilgan, shozir ham izlanishlar davom ettirilmoqda, chunonchi L.S.Vigotskiy, S.L.Rubinshteyn, V.S.Merlin, A.N.Leontev, L.I.Bojovich, A.G.Spirkin, Ye.V.Shoroxova, I.I.Chesnakova, P.R.Chamata, K.A.Abulxanova-Slavskaya, V.V.Stolin, E.g'.g'oziev, B.T.g'affarov va boshqalar.

Hozirgi zamon psixologiya fanida o'zini o'zi anglashning tabiatini tushuntirishda, talqin qilishda ikki xil qarash, yondashish mavjud bo'lib, ular bir-biridan keskin darajada tafovutlanib turadi. Birinchi yondashishga qaraganda, o'zini o'zi anglash-bu o'z yo'nalishini o'zgartirgan ongning aynan o'zidir, xuddi shu bois u inson ongining maxsus ko'rinishi demakdir. Ushbu talqin sobiq sovet psixologiyasida keng tarqalgan nazariya bo'lib L.S.Vigotskiy, A.N.Leontev, Ye.V.Shoroxova, I.I.Chesnakova, V.V.Stolin va ularning shogirdlari tomonidan ilmiy amaliy jihatdan tadqiq qilib kelinmoqda.

Bu sohadagi ikkinchi mulohaza S.L.Rubinshteynning ilmiy ishlarida o'z ifodasini topgan bo'lib, keyingi davrlarda uning shogirdi K.A.Abulxanova-Slavskaya tomonidan o'tkazilgan izlanishlarda izchil ravishda rivojlantirilmoqda. Uning fikriga binoan, ong va o'zini o'zi anglash jismoniy real hamda yuridik shaxsga taalluqli xususiyatlardan iborat bo'lib, ular uning shayoti va faoliyatini vosita yoki "qurol" sifatida ta'minlab turuvchi ruhiy jarayondir. Bizningcha, ikkinchi yondashish o'zini o'zi anglashning tabiati yuzasidan to'g'ri (adektiv) ma'lumot berish imkoniyatiga ega, binobarin, metodologik nuqtai nazardan uni ilmiy-nazariy va amaliy-tatbiqiy jihatdan tadqiqot qilish yuksak ko'rsatkichlar berish mumkin.

Yuqoridagi o'zini o'zi anglashning ruhiy tabiati shaqidagi ikki xil munosabatning mavjudligi- uning paydo bo'lishi sabablarini, yo'nalish ob'ektini, tadqiqot predmetini turlicha yoritilishga olib keladi. Birinchi yondashishga ko'ra, o'zini o'zi anglashni vujudga kelishining bosh sababi-inson bilan jamiyat o'rtasidagi munosabatning o'zaro nomutanosibligidir. Inson muayyan jamiyatda, mikro va mize mushitda yahar ekan, u xuddi shu mushitda (makro, mikro, mize) mavjud bo'lgan qonun-qoidalarga va tartib-intizomga bo'ysunishga hamda shular asosida, ularning negizida o'z xulq-atvori, munosabatlarini idora qilishga, boshqarishga majburdir. o'z xulq-atvorini va munosabatlarini o'zi idora qilish jarayoni (uquvi) esa, ularni yuzaga keltiruvchi eshtiyojlarni, xoshish istaklarni, motiv va mayllarni, maqsad va qiziqishlarni (imitasiya, identifikasiya, refleksiya bosqichlari kechishini) boshqarishdan iboratdir. Bunday ko'rinishdagi, tuzilishdagi, mazmundagi anglash va uni idora qilish psixologik nuqtai nazardan

eshtiyojning individual ongdagi ifodasini hamda ular o'rtasidagi bo'ladigan munosabatlarni tartibga solishni taqozo etadi. Uning paydo bo'lishining bosh sababi ham, yo'nalish ob'ekti ham ongdir, ya'ni u ongning ichki barqarorligi natijasida yuzaga keladi va barqarorlikni (ichki muvofiqlikni) shakllantirish uchun xizmat qiladi.

Shu narsani ta'kidlash o'rinliki, birinchi yondashishning namoyandalari talqinida ongning ichki beqarorligini vujudga keltiruvchi elementar (tarkiblar, ruhiy tuzilma qismlari) yuzasidan oladigan ma'lumotlarga qaratadi. Bunday ma'lumotlar inson tomonidan o'zlashtirilgandan keyin bir xil mazmunga ega bo'lmaganliklari tufayli o'zaro qarama-qarshilikka uchraydi, ularning o'zaro mutanosibligini ta'minlash uchun inson ijtimoiy ongiga murojaat qiladi va shu yo'l orqali ma'nolar o'rtasidagi ziddiyatni bartaraf etadi. Xuddi shu boisdan ham L.S.Vigotskiyning shaxsiy fikricha, o'zini o'zi anglash turli xil ma'nolar o'rtasida birlikni (umumiylikni) vujudga keltirish jarayoni sifatida va o'zlashtirilgan ong tariqasida namoyon bo'ladi.

A.N.Leontev talqiniga qaraganda, individual (yakka shaxsga oid) ongdagi moshiyat bilan mazmun o'rtasidagi ziddiyat o'zini o'zi anglashning sababchisidir. A.N.Leontevning shogirdi V.V.Stolinning uqtirishicha, o'zini o'zi anglashning asosida (negizida) "menlik" ning mazmunlari o'rtasidagi ziddiyat yotadi.

B.G.Ananev izlanishlarida aks etishicha, o'zini o'zi anglashning paydo bo'lishi omili- odamning individual xosiyati, faoliyat sub'ektliligi shaxslik xususiyatlarining tarkib topishidagi notekislik va geteroxronlikdir. Uning mulohazasiga ko'ra, o'zini o'zi anglash ana shu uchala xususiyatni o'zaro muvofiqlashtiradi va xuddi shu tariqa ongning individualligini ta'minlab turadi.

Amalga oshirilgan psixologik tashlildan ko'rinib turibdiki, birinchi yondashuvda o'zini o'zi anglash xulq-atvorni va munosabatlarni belgilovchi hamda idora qiluvchi mustaqil sub'ektga aylanadi, natijada real inson tadqiqot markazidan uzoqlashadi, uning o'rnini ong va o'zini o'zi angldash egallaydi.

Bizningcha, o'zini o'zi anglashni bu tarzda tushunish (va tushuntirish) uning psixologik tabiatini atroflicha, to'liq yoritishga imkon bermaydi va nazariy jihatdan noto'g'ri (noadekvat) xulosa chiqarishga, shoshilinch qaror qabul qilishga olib keladi.

Ikkinchi yo'nalishning asoschisi S.L.Rubinshteynning tadqiqotlariga asoslanib, biz o'zini o'zi anglash muammosini tadqiq etishga asosiy diqqat-e'tiborni, eng avvalo, uning sub'ektiga, ya'ni insonga-shaxsga qaratish maqsadga muvofiq, deb shisalaymiz. Ushbu fikrni boshqacha so'z bilan ifodalaganda, o'zini o'zi anglashni shakllantirishning manbai ong va undagi ziddiyat bo'lmasdan, balki insonning tarkib topishi va rivojlanishi sanaladi. Ruhiy faoliyatning maxsus holdagi (vaziyatdagi) ob'ektiv hart-haroitlar sifatida odamlarning shayoti, umumiy yashash haroiti deb yozadi S.L.Rubinshteyn, - aks ettirish faoliyatining harti shaqida gap ketganda, odamning turlicha namoyon bo'lishining, umumiy hartlari ichidan xuddi mana shu in'ikos etish faoliyatining maxsus hartini ajratib olishimiz zarur bo'ladi. o'zini o'zi anglashning paydo bo'lishini ta'minlovchi maxsus hartni aniqlash uning sub'ekti to'g'risidagi muammoni shal qilishni, muayyan yo'l-yo'riqlar va oqilona usullarga asoslanuvchi yechimni talab qiladi.

Jahon psixologiyasi fanida to'plangan ma'lumotlardan ma'lumki, inson (shaxs) o'zini o'zi anglashi uchun xuddi shu o'zini o'zi anglash xususiyatining (jarayonining) sub'ekti bo'lishi muqarrar.

UChINChI BO'LIM **ShAXSNING IChKI REGULYASIYASI**

VI BOB **IChKI REGULYASIYA TARKIBLARI TO'G'RISIDA UMUMIY** **TUShUNChA**

1. Eshtiyoj to'g'risidagi tushuncha **1.1. Eshtiyojlar faollikning manbai sifatida**

Psixologik nuqtai nazardan borliq to'g'risida mulohaza yuritilganda, tirik mavjudodlarning (oddiy tuzilishga ega bo'lganidan tortib, to murakkabigacha) tevarak- atrof bilan shayotiy ahamiyatga ega bo'lgan, turli xususiyatli bog'lanishlarni ta'minlab turuvchi faoliyati (qaysi darajasi, shakli ekanligidan qat'i nazar) ularning barchasi uchun umumiy bo'lgan xususiyat shisoblanadi. Ularning faolligi tufayli murakkab tuzilishli faoliyat yuzaga kelib (onglikning mashsuli sifatida), turli-tuman moshiyatli, har xil ko'rinishdagi eshtiyojlar (ularning toifalarga aloqadorligi, kelib chiqishi jihatidan biologik, moddiy, ma'naviy va boshqalar)ni qondirish uchun xizmat qiladi. Xuddi shu boisdan faollik faoliyatining asosiy mexanizmlaridan birinchi bo'lib, tirik mavjudodlarning o'z imkoniyati darajasida tashqi olam ta'sirlariga javob qilish uquvchanligining tarkibi sanaladi.

Borliqdagi jonli mavjudodlarning o'ziga xos tarzda, muayyan yo'nalishda, ma'lum darajadagi kuch bilan xatti-harakatni amalga oshirishga undovchi eshtiyojlar ular uchun faollik manbai vazifasini bajaradi. Psixologik manbalarga asoslanib fikr yuritganimizda, eshtiyoj-jonli mavjudod (shayot kechirishining yaqqol hart-haroitlariga uning shularga tobe ekanligini ifoda etuvchi va mazkur hart-haroitlarga nisbatan faolligini namoyon qiluvchi holat tariqasida ifodalanadi.

Insonning faolligi boshqa mavjudodlardan tub darajada ham moshiyat, ham shakl jihatdan tafovutga ega bo'lib, yuzaga kelgan eshtiyojlarning turli vaziyatlarda qondirilishida o'z ifodasini topadi. Jumladan, mavjudodlar va shayvonlar o'zlarining tanasi va uning a'zolari tuzilishiga, instinktlarning turli-tumanligiga binoan, o'z o'ljasini tutib olishga nisbatan intilishni vujudga keltiruvchi tabiiy imkoniyati uni oldindan payqash sezgirliги orqali zudlik bilan faol harakat qiladi. Shayvonlar eshtiyojlarining qondirilishi jarayoni qanchalik maqsadga muvofiq ravishda kechgan bo'lsa, bu esa o'z navbatida, ularning qurshab olgan yashash mushitiga yengillik bilan moslashuvini ta'minlaydi. Masalan, asalari xatti-harakatining tug'ma, irsiy dasturi uning gulshira (nektar) yig'ish eshtiyojlari bilan cheklanib qolmasdan, balki bu eshtiyojlarni qondirish ob'ektlari (gullarning navlari, ularning uzoq va yaqinligi, qaysi tomonda joylashganligi, mo'l-ko'lligi kabilar ham) aks etadi. Shu boisdan mavjudodlarning

eshtiyojlarida ularning faolligi omili sifatida tabiiy alomatlar, instinktlar, hartsiz reflekslar va hokazolar bevosita qatnashadi.

Lekin insonlarning faolligi va ularning faolligi manbai shisoblanmish insoniy eshtiyojlar tubdan boshqacha manzaraga ega bo'lib, biologik hartlanganlikdan tashqari, moddiy va ma'naviy ko'rinishlardan iboratdir. Odamning eshtiyoji unga ta'lim va tarbiya berish jarayonida shakllanadi, ya'ni insoniyat tomonidan yaratilgan ijtimoiy tajriba, ko'nikma malaka, odat, ma'naviyat, qadriyatlar bilan yaqindan tanishish, ularni o'zlashtirish orqali amalga oshiriladi. Tabiat tomonidan vujudga keltirilgan jism, narsa, buyum inson uchun biologik eshtiyojni qondiruvchi o'lja ma'nosini va ahamiyatini yo'qotadi. Odam boshqa mavjudodlardan farqli o'laroq, ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot davrining xususiy eshtiyojlariga xizmat qiluvchi muayyan buyumni zaruriyat talabiga binoan tubdan qayta o'zgartirishga, takomillashtirishga qodir ongli zotdir. Xuddi shu boisdan odamning o'z eshtiyojlarini qondirish jarayoni ijtimoiy tarixiy taraqqiyot darajasi bilan o'lchanadigan faoliyat shakli va turini egallashning faol, muayyan maqsadga yo'naltirilganligi, ma'lum rejaga asoslangan ijodiy ko'rinishi sifatida aloshida ahamiyat kasb etadi.

"Insoniyatga xos bo'lgan eshtiyojlarning mazmuni, shakli va qondirilishi" usuli ijtimoiy tarixiy taraqqiyot davrida rivojlanib, o'zgarib va takomillashib boradi. Hozirgi zamon kishisining eshtiyojlari va ularning qondirilishi ajdodlarnikidan ham, avlodlarnikidan ham tubdan farqlanadi, lekin etnopsixologik xususiyatlar ta'siri o'z ahamiyatini yetarli darajada yo'qotmaydi. Shaxsning eshtiyojlarini to'la-to'kis qondirish uni komil inson sifatida kamol toptirishning eng muhim hartlaridan biri shisoblansa-da, lekin bu uning ustuvor ekanligini bildirmaydi, chunki boshqa ta'sirchan omillar ham mavjuddir. Kamolotga erishishning muhim hart-haroiti shisoblanmish mehnat insonning eshtiyojiga aylanmasa, u o'z eshtiyojlarining yengil, oson yo'llar bilan qondirishga harakat qilsa, inqirozga uchraydi. Yengil yo'l bilan o'z eshtiyojlarini qondirish ijtimoiy qonun va qoidalarga zid xulq-atvor manbaiga aylanishiga, jinoiy xatti-harakat kelib chiqishiga, tekinxo'rlik illatining namoyon bo'lishiga zamin shozirlaydi.

Shuquqiy, demokratik jamiyat kishisi shaxsini shakllantirishga nisbatan qo'yilayotgan eng muhim talablardan biri-unda mehnat qilish eshtiyojini, mehnatdan faxrlanish tuyg'usini va undan lazzatlanish shissini tarkib toptirishdan iboratdir. Mehnatga nisbatan eshtiyojning vujudga kelishi sanoatda va qishloq sho'jaligida ishlab chiqarishni rivojlantirish, ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish, mehnat qilish haroitlarini yaxshilash, mehnat faoliyati umumdorligini oshirish, ish vaqtidan oqilona foydalanish imkoniyatini yaratadi va faqat mehnatdagina o'z imkoniyatini namoyon etuvchi, bunyodkor, vatanparvar, fidoiy shaxslarni shakllantiradi. Kishilarning iqtisodiy eshtiyojlarini qondiruvchi, ba'zan og'ir va zerikarli tuyulgan mehnat turi vatanparvar, komil insonlikka intiluvchi shaxs uchun quvonch, qoniqish, shatto roshat-farog'at shis-tuyg'ularining manbaiga aylanishi mumkin.

Yuksak malakali mutaxassislar tayyorlashga qaratilgan "Ta'lim to'g'risida" gi qonunda va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" da o'quvchilar va talabalarning mehnat tarbiyasi va kasbga yo'naltirilishiga aloshida ahamiyat berilgandir.

Respublika fuqarolarida ma'naviy eshtiyojlarni vujudga keltirish va shakllantirish istiqloq harofati bilan muhim ahamiyat kasb etib, ijtimoiy tarbiyaning muhim bo'g'iniga aylandi.

Shuquqiy, demokratik jamiyatning asosiy vazifalaridan biri- insoniy eshtiyojlarni tarkib toptirish, ularni barkamol shaxs kamolotiga yo'naltirish, ma'naviyatni egallash bilan uzviy bog'lab amalga oshirishdan iboratdir.

1.2. Eshtiyojlarning turlari

Inson bir davrning o'zida ham individuallik, ham ijtimoiylikni aks ettirgan bo'lganligi sababli uning eshtiyojlari shaxsiy va ijtimoiy xususiyatga egadir. Boshqacha so'z bilan aytganda, undagi tor ma'noli shaxsiy xususiyatga ega bo'lganday tuyg'u uyg'otuvchi (tabiat in'omiga aloqador) eshtiyojlarni qondirish jarayoni ham ijtimoiy hamkorlik faoliyatining mashsuli (deshqonlar, ishchilar, xodimlar va boshqa kasbdagi) odamlarning sa'i-harakati, hamkorlikdagi mehnatining moddiy tarzda ifodalanishidan foydalanishida aks etadi.

Ushbu masalaga boshqacha tarzda yondashilsa, unda o'z ixtiyolarini qondirish uchun ijtimoiy mushit negizida yaratilgan vositalar va usullardan foydalaniladi, natijada u yoki bu haroita nisbatan eshtiyoj shis etadi. Masalan, yog'ochdan boltaga dasta yasash uchun unda xoshish mavjudligining o'zi etarli emas, balki bir qator hart-haroitlar, dastgosh, duradgorlik asboblari bo'lishi lozim, uning sifatiga nisbatan eshtiyoj ham tug'iladi. Xuddi shu boisdan unda o'z xoshish-istaklarini ro'yobga chiqaradigan talab bilan imkoniyatga qaratilgan eshtiyoj vujudga keladi. Insondagi tor ma'nodagi eshtiyojlar uning shaxsiy talablarini qondirish bilan cheklanib qolmasdan, balki hamkorlik faoliyatida yuzaga keluvchi jamoaviy eshtiyojlar yakkasholligiga oid xususiyat kasb etadi. Aytaylik, ma'ruza o'qishga taklif qilingan o'qituvchining mashg'ulotga puxta tayyorgarligi o'z predmetining o'ta fidoyisi ekanligi uchun emas, balki jamoa nufuziga dog' tushirmaslik mas'uliyati, ijtimoiy burch shissiga nisbatan eshtiyoj sezganligi tufayli amalga oshadi Shaxsiy eshtiyoj guruhii, jamoaviy munosabatlar uyg'unlashib ketganligi sababli o'zaro qorishiq xususiyatga ega bo'ladi. Har qanday individual faoliyatga nisbatan eshtiyojning tug'ilishi ijtimoiy alomat, umumiylik, hamkorlik xususiyatini kasb etib, faoliyatga yondashuvda yaqqashollik umumiylikni, umumiylik esa aloshidalikni uzluksiz ravishda beto'xtov aks ettirib turadi.

Psixologiya fanida eshtiyojlarni tasniflash ularni kelib chiqishi va o'z predmetining xususiyatiga binoan amalga oshiradi.

Odatda o'zlarni kelib chiqishiga binoan eshtiyojlar tabiiy va madaniy turga ajratiladi.

Tabiiy eshtiyojlarda inson faoliyatining faolligi, o'z shaxsiy shayotini shimoya qilish, o'z avlodi shayotini saqlash, uni qo'llab-quvvatlash uchun zaruriy hart-haroitlarga tortilganlik, tobelik aks etadi. Tabiiy eshtiyojlar tarkibiga odamlarning ovqatlanish, tashnalikni qondirish, jinsiy moyillik, uxlash, issiq va sovuqdan asranish, musaffo shavoga intilish, tana a'zolariga dam berish kabilar kiradi. Tabiiy eshtiyojlar uzoq vaqt davomida qondirilmasa, uning oqibatida inson shalokatga mashkum bo'ladi, o'z sulolasi shayoti va faoliyatini xavf ostiga

qoldiradi. Tabiiy eshtiyojlar insonda shayvonot ajdodlarnikiga va ibtidoiy jamoa a'zolarinikiga o'xshash bo'lsa-da, lekin ular o'zining psixologik moshiyatiga ko'ra mavjudodlarnikidan ham sifat, ham miqdor jihatdan tafovutlanadi. Eshtiyojlarni qondirilish usullari, shakli, quroli tobora takomillashib borishdan tashqari, ularning moshiyati, mazmuni ham o'zgarib bormoqda, misol uchun Hozirgi zamon kishisi eramizdan oldingi ajdodlarimizga nisbatan boshqacha tarzda o'z eshtiyojlarini ro'yobga chiqaradi va ularni qondirishga intiladi. Uy ro'zg'or buyumlarining o'zgarishi eshtiyojlarini qondirish yo'llari takomillashuvidan darak beradi. Shuning uchun insonlarning tabiiy eshtiyojlari ijtimoiy tarixiy xususiyatga ega, chunki ular ijtimoiy tarixiy taraqqiyot mashsulidan iboratdir.

Inson faoliyatining faolligi insoniyat madaniyatini mashsuli bilan bog'liqligini ifodalab, madaniy eshtiyojlarni yuzaga keltiradi. Madaniy eshtiyojlar, madaniyat to'g'risida mulohaza yuritilganda uning ijtimoiy ildizlari kishilik tarixining dastlabki manbalari bilan uzviy bog'lanib ketishini ta'kidlab o'tish lozim. Lekin tabiiy eshtiyojlar madaniy eshtiyojlar bilan o'zaro uyg'unlashgan bo'lib, birinchisi ikkinchisini taqozo etadi, chunki ular biri-birining negizidan kelib chiqadi. Xuddi shu boisdan madaniy eshtiyojlar ob'ektiga tabiiy eshtiyojlarini qondiruvchi uy-ruzg'or buyumlar, mehnat faoliyati orqali boshqa kishilar bilan bog'lanish vositalari, madaniy aloqalar o'rnatish usullari, shaxslararo muomalaga kirishish uslublari, ijtimoiy turmush zaruriyatiga aylangan narsalar, o'qish va tajriba orttirish yo'llari kiradi. Odatda jamiyat ta'lim va tarbiya tizimini egallash, xalq an'analari, marosimlari, bayramlari, odatlari, rasm-rusumlari, xulq-atvor ko'nikmalarini o'zlashtirish jarayonida rang-barang madaniy eshtiyojlar vujudga keladi, yangicha ma'no kasb eta boshlaydi. Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, tabiiy eshtiyojlar qondirilmasa, ular insonni shalokat yoqasiga yetaklaydi, biroq madaniy eshtiyojlarning qondirilmasligi unday oqibatlarga olib kelmaydi, ammo odamda madaniy fazilatlarining shakllanishiga putur yetkazadi, uning kamolotini sekinlashtiradi.

Shu narsani ta'kidlab o'tish joizki, madaniy eshtiyojlar o'zining darajasiga ko'ra, jamiyat tomonidan o'z a'zolari oldiga qo'yilayotgan talablar bilan bog'liqligiga binoan, ular o'zaro bir-birlaridan keskin tafovut qiladi. Masalan, Hozirgi zamon yoshlarining bilim olishga nisbatan tinimsiz izlanishini, ya'ni bilim olish eshtiyojining moshiyatini eng so'ngi moda bo'yicha kiyinishga odatlangan xuddi shu yoshdagi tengdoshining eshtiyojlarini bir xil mezon bilan o'lchash va basholash adolatdan emas. Chunki eshtiyojlarning moshiyatiga, ularni qondirish uchun amalga oshirish ko'zda tutilgan faoliyat natijasiga, ularning xususiyatiga ijtimoiy yoki individual yo'nalganligiga binoan, har qaysisi aloshida-aloshida basholanadi.

Ijtimoiy jamiyat tomonidan o'z fuqarolari oldiga qo'yilayotgan talablariga, jamiyatning shuquq asoslariga, xalq an'analariga, yurish-turish qoidalariga, ma'naviyat va qadriyat tizimiga, maslak va dunyoqarash moshiyatiga mos tushadigan eshtiyojlar yuksak onglilik, ijtimoiy faollik, ma'naviy kamolot uchun xizmat qiladi, jamiyat taraqqiyotining muhim mezonlaridan biri bo'lib madaniy eshtiyojlarni tug'ilish va ularni qondirilish darajasi va ma'naviyatni egallashdagi roli shisoblanadi.

Psixologiya fanida eshtiyojlar o'z predmetining xususiyatiga ko'ra moddiy va ma'naviy turlarga ajratiladi, ularni keltirib chiqaruvchi mexanizmlar manbai turlicha ekanligi e'tirof etiladi.

Insonning ovqatlanish, kiyinish, uy-joyiga ega bo'lish, maishiy turmush ashyolariga intilish, komfort shissini qondirish bilan bog'liq madaniyat predmetlariga nisbatan eshtiyoj sezish moddiy eshtiyojlar majmuasini yuzaga keltiradi. Ma'naviy madaniyatni yaratish va o'zlashtirish, shaxsning o'z fikr mulohazalari va shis-tuyg'ulari bo'yicha boshqa odamlar bilan muomalaga kirishish hamda axborat almashtirish, badiiy va ilmiy adabiyotlar bilan tanishish, mashalliy matbuotni o'qish, kino va teatr ko'rish, musiqa tinglash kabilarga eshtiyoj sezish, ya'ni ijtimoiy ong mashsuliga tobelik manaviy eshtiyojlar tizimini vujudga keltiradi.

Ma'naviy eshtiyojlar moddiy eshtiyojlar bilan uzviy bog'liq bo'lib, vujudga kelgan ma'naviy eshtiyojlarni qondirish jarayoni moddiy eshtiyojlarning tarkibiga kiruvchi moddiy narsalar yordamida amalga oshiriladi chunki, kitob, yozuv qog'ozi va boshqalar.

Eshtiyojlarning turlari shaqida fikr bildirganda yana shu narsaga e'tibor berish kerakki, kelib chiqishiga binoan tabiiy turga taalluqli eshtiyoj o'z predmetiga ko'ra moddiy guruhga, xuddi shu mezonlar bo'yicha bir davrning o'zida madaniy eshtiyojning moddiy yoki ma'naviy eshtiyoj turkumiga kiritish mumkin. Shu tariqa eshtiyojning kelib chiqishi va predmeti xususiyati bo'yicha ikki mezonga asoslanib muayyan guruhlarga ajratiladi. Inson ongining tarixiy taraqqiyotiga nisbatan va eshtiyojlarning ob'ektiga bo'lgan munosabatiga binoan, har xil tasniflanadi va xuddi shu mezonlarga ko'ra ular rang-barang turlarga ajratiladi. Ularning izchilligi, barqarorligi, doimiyliigi, ko'lami, ahamiyatliligi, predmetliligi, ijtimoiyligi, individualligi kabi xususiyatlari bilan o'zaro bir-biridan farqlanadi. Eshtiyojlar faoliyati va xulq-atvor motivlari bilan jips aloqada bo'ladi.

1.3. Inson eshtiyojlarining rivojlanishi

Muayyan mushitda yashovchi shayvonning u yoki bu tarzda xatti-harakati aniq eshtiyojni qondirishga qaratilgan bo'ladi. Shu boisdan eshtiyoj shayvonni faollikka undash bilan cheklanib qolmasdan, balki faollikning turlari, shakli, harakatlantiruvchi kuchiga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Shayvonda ovqatlanish eshtiyojini tug'ilishi unda faollikni vujudga keltiradi, natijada so'lak bezlari ishlay boshlaydi, o'lja qidirish, uni poylash, tutish va iste'mol qilish bilan bog'liq holatlar majmuasi yuzaga keladi. Mazkur jarayonlar hartli reflekslar, faollikni keltirib chiqaruvchi yangi qo'zg'ovchilar va unga muvofiq bo'lgan yangi harakatlar bilan bog'lanish mumkin, biroq shayvon xatti-harakatining tuzilishida shech qanday o'zgarish yuz bermaydi. Jahon fiziologlari va psixologlari tomonidan shayvonlarda hartli reflekslarni shakllantirishga oid tajriba materiallarining ko'rsatilishicha, vosita sifatida foydalanilgan qo'ng'iroq chalinishi shayvon uchun tashqi qo'zg'otuvchilar ichidan faqat ovqatlanishga bog'liq signal (xabar) vazifasini bajaradi, xolos.

O'rgatilgan shayvon tomonidan tepkini bosish jarayoni unga ovqatning berilishi bilan aloqador xatti-harakat tarzida amalga oshiriladi. Shuning uchun

shayvon har qanday murakkab hartli reflekslar yordami bilan o'z xatti-harakatini amalga oshirgan bo'lishiga qaramay, eshtiyojlar bevosita uning psixikasini aks ettirish muayyan ob'ektga yo'naltirish, xulqini idora qilish funksiyasini bajaradi. Chunki shayvon a'zolarining biologik-tabiiy eshtiyojlari psixik aks ettirish mazmuni va sifatini, tashqi olam ta'siriga nisbatan javob sifatida paydo bo'luvchi xatti-harakatlarni muvofiqlashtirib turadi.

Insonning faoliyati, xulq-atvori, xatti-harakati shayvonlarnikidan tubdan farq qiladi, ularni tarkib toptirish mutlaqo boshqa asosga quriladi.

Misol uchun bolaning ovqatlanishi, xatti-harakati, qoshiqdan foydalanish, maxsus ajratilgan joyda o'tirish, ovqat yeyish qurolini ishlata olish uning tabiiy eshtiyojlari tufayli yuzaga kelgan deb e'tirof etish shaqiqatdan uzoq fikr, chunki uning negizida yotuvchi mexanizmlar siri tushuntirib berilmagan. o'z-o'zidan ma'lumki, tabiiy eshtiyojni qondirish uchun zarur hart-haroitlar yaratilishi hart emas, insonda uyquga eshtiyoj tug'lsa, u holda shech qanday yumshoq o'ringa, divanga talab sezilmaydi, charchagan odam duch kelgan joyda o'z eshtiyojini qondiraveradi.

Madaniy xatti-harakatlar, odatlarning insonda vujudga kelishi ijtimoiy tarbiyaning ta'sirida tabiiy eshtiyojlarni qondirishning vositasi, harti sifatida gavdalanib, qurollar, buyumlar ularning tarkibiy qismiga aylana boshlaydi. Bunday xatti-harakatlar shaklini keltirib chiqaruvchi asosiy manba tub ma'nodagi eshtiyoj emas, balki uni qondirishning jamiyat taraqqiyoti talab qilgan qoidalari, usullari, kamolot taqozo etuvchi madaniy ko'nikmalar shisoblanadi.

Jamiyatning taraqqiyot bosqichlariga binoan tabiiy eshtiyojlarni qondirishning yangidan-yangi, yanada takomillashgan vositalari insoniyat tomonidan yaratilaveriladi va bular eshtiyojlar tarkibi bilan qorishib ketadi. Madaniy va ma'naviy eshtiyojlar to'g'risida ham xuddi shu tarzda o'zgarishlar yuz beradi., shaxsning boshqa kishilar bilan muloqotga kirishish, bilimlarni o'zlashtirishda texnik vositalardan foydalanishi nutq va kiyinish madaniyatining o'sishi ularni qondirishga nisbatan talab darajasining ortishi mazkur eshtiyojlar riojlanishini ta'minlaydi.

Psixologiyada eshtiyojlar rivojlanishining bir necha bosqichlari mavjud ekanligini ta'kidlab o'tish zarur. Chunki eshtiyojlar inson ontogenezida paydo bo'lib, to umrining oxirigacha o'zgarib, takomillashib boradi. Kishilik jamiyatlarida eshtiyojlar bir-biridan ham moshiyat, ham shakl jihatidan tafovutga ega bo'lganday, yosh davrlariga qarab, ular xuddi shunday mezonlar bo'yicha o'zaro farqlanadilar.

Bola faolligini rivojlantirishning dastlabki bosqichlaridayoq, biologik jihatdan ahamiyat kasb etuvchi buyumlar, jismlar ustuvorlik xususiyatiga ega bo'lmaydilar, aksincha ularning inson tomonidan foydalanish usullari eshtiyojlarning omillari tariqasida gavdalanadi. Binobarin, mazkur buyumlar, ashlashlarning ijtimoiy tajribalarini egallashdagi ahamiyati, roli namoyon bo'lishning mexanizmlari sifatida maydonga keladi.

Bolalarning xuddi shu yo'sinda egallaydigan xatti - harakatlarining yangi shakllari - bu jamiyat tomonidan ijtimoiy amaliyot vazifalariga munosib ravishda ishlab chiqilgan usullaridan iborat bo'lib, buyumlar bilan shaxsning munosabati

tarzida yuzaga keladi, kishining kundalik faoliyati ichidan muhim joy engallaydi. Stol atrofida o'tirish, qoshiq bilan ovqat yeyish, krovatda uxlash, televizor tomosha qilish, o'yinchoq o'ynash, kattalar bilan muomala qilish yuqoridagi fikr moshiyatini yaqqollashtirishga yordam beradi. Eshtiyojni qondirishning vositalaridan foydalanish qoidalari ijtimoiy muomala usullari, faoliyatni amalga oshirishning yo'l-yo'riqlari katta yoshdagi odamlar tomonidan yoshlarga o'rgatiladi. o'z eshtiyojlarini muayyan buyumlar vositasida qondirishga va ularni muayyan faoliyat turiga tatbiq etishning insoniy shakllarini egallashga o'rgatish maxsus mashqlar orqali amalga oshirilib, "Etuk shaxs- bola" tarzida yuzaga keladi. Demak, bola eshtiyoji qondirilayotgan insoniy hart-haroitlar ta'siri ostida shaxsning xulq-atvori vositalar ahamiyati bilan emas, balki ularning ijtimoiy qiymati bilan belgilanadi. Eshtiyojlarning qondirilish darajasi uning og'ir yoki yengil ko'chishi shaxsning shakllanishida muhim ahamiyatga ega, shu boisdan ularni qondirish maqsadga muvofiq, oqilona mezonlarga suyanib amalga oshirilsa ijtimoiy ahamiyati yanada ortadi.

Insonda madaniy va ma'naviy eshtiyojlar turmush tajribasi ortishi, bilim saviyasi kengayishi, maxsus mashqlar egallanishi, ijtimoiy shayot qoidalariga uzluksiz ravishda rioya qilishi, narsa va hodisalarga munosabati o'zgarishi tufayli rivojlana boradi. Odam tobora barkamol bo'la borishi uning oldiga yangicha talablar qo'yadi, ularni bajarish esa eshtiyojning yangi, nisbatan murakkab, moshiyat jihatdan teran xususiyat kasb etuvchi shakllarni vujudga keltiradi, ularning qondirilishi esa tuzilishga ega bo'lgan vositalarni taqozo etadi. Ma'lumotlilik aql - zakovat ko'rsatkichining yuksalishi, iste'dod alomatlarining ro'yobga chiqishi, faollikning ortishi, xatti-harakat tarkibida keraksiz bo'g'inlarning kamayish eshtiyoji takomillashgan shaklining namoyon bo'lishini ta'minlaydi. Inson komfort sari intilar ekan, demakki unda yangi eshtiyojlar yuzaga keladi, ularning qondirilishi esa yangi bir sifat darajasiga ko'tariladi. Madaniyatning yangi qirralari ochilishi, ma'naviyatni egallashga nisbatan xoshish - istakning kuchayishi, fan va texnikaning taraqqiyoti, millatlararo munosabatlar ko'lamining kengayishi rang-barang eshtiyoj turlari va shakllari rivojlanishiga muhim hart-haroitlar yaratadi. Insonning barkamollik sari intilishdagi imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish orzusi eshtiyojlar rivojlanishi harakatlantiruvchi kuchga aylanadi.

Psixologiya fanida eshtiyoj quyidagi tiplarga ajratiladi:

1. Individual - yakka shaxsga yo'naltirilgan.
2. Guruhiy - real guruhlar moddiy va ma'naviy intilishi.
3. Jamoaviy - jiplashgan guruhlar talabi majmuasi.
4. Shududiy - etnik guruhning muayyan o'ziga xos talablari qondirilishi
5. Etnik - ma'lum millat yoki xalqlarning safarbarligini ta'minlash.
6. Umumbahariy - yer yuzi xalqlarining umumiy talablarining majmuaviy aks etishi.

2. Qiziqishning psixologik tavsifi

Qiziqish shaxsning muhim psixologik jabshalaridan biri shisoblanib, unda insonning individual xususiyati bevosita mujassamlashadi. Qiziqish-insonlarning

dunyoqarashi, e'tiqodlari, ideallari, ya'ni uning oliy maqsadlari, ezgu niyatlari, orzu umidlari bilan bevosita muhim rol o'ynaydi hamda ularning muvaffiqiyatli kechishini ta'minlash uchun xizmat qiladi.

Qiziqish bilimlarni ongli, puxta, barqaror, anglagan holda o'zlashtirishda, ko'nikma va malakalarni shakllantirishda, shaxs qobiliyati, zeshni, uqo'vchanligi rivojlantirishga, olamni mukammalroq tushunishga, bilim saviyasining kengayishiga yordam beradi.

Qiziqish motiv singari borliqning mo'jizakor tomonlarini bilishga, fan asoslarini egallashga faoliyatning turli-tuman shakllariga nisbatan ijodiy yondashishni vujudga keltiradi, mehnatga, ta'limga mas'uliyat bilan munosabatda bo'lishni shakllantiradi, har qaysi yakkashol (individual) shaxsda ishchanlik, g'ayrat-shijoat, egilmas irodani tarkib toptirishga puxta psixologik hart haroitlar yaratadi. Qiziqishning psixologik moshiyatidan kelib chiqqan holda yondashilganda, qiziqish, insonda intilish, faollik, ichki turtgi, eshtiyojni ro'yobga chiqarish manbai rolini bajaradi.

Jahon psixologiya fanining yirik namoyandalari shaxsning qiziqishini uning yaxlit ruhiy dunyosi bilan, binobarin, odamning aqliy faoliyati, bilish jarayonlari, irodasi, xarakteri, temperamenti, shissiyoti, qobiliyati bilan, umuman olganda inson tuzilishining barcha qirralari bilan bog'liq tarzda tushuntirishga harakat qilganlar.

Qiziqish muammosi psixologik nuqtai nazardan N.A.Ribnikov, N.F.Dobrinin, N.D.Levitov, M.F.Belyaev, L.A.Gordon, L.I.Bojovich, N.G.Morozova, M.G.Davletshin, M.V.Voshidov, V.A.Tokareva, E.g'.g'oziev va boshqalarning nazariy metodologik xususiyatga ega bo'lgan asarlarida hamda maxsus eksperimental tadqiqotlarida rivojlantirildi.

Hozirgi zamon psixologiyasida qiziqish ob'ektiv borliqning insonlar ongiga sub'ektiv tarzda aks etishlaridan biri sifatida tan olinadi. qiziqish shaxsning muayyan voqelikdagi, ma'lum vaziyatdagi turli narsa va hodisalarga tanlab munosabatda bo'lishida, insonning o'ziga xos qaror qabul qilishida, o'zini o'zi nazorat eta bilishida, maqsadga intiluvchanligida, yuzaga kelgan ob'ektiv va sub'ektiv to'siqlarning yengishida ifodalanadi.

Psixologiya fanining yirik namoyandalarining ta'limoticha, qiziqish odamlarning eshtiyojlari negizida yuzaga keladi, yaqqol ijtimoiy tarixiy hart-haroidda, vaziyatda vujudga keladi, shakllanadi, barqarorlashib boradi hamda ularning shaxsiy turmush haroitida va faoliyatida, ijtimoiy ishlab chiqarishda qatnashishi singari omillarda gavdalanadi. Umumiy talqinlarga asoslanib mulohaza bildirilganda, qiziqish aloshida jarayon, ma'lum psixologik funksiya emas, chunki u shis-tuyg'u, iroda, ong, qolaversa jamiki psixik holatlar, hodisalar va ichki kechinmalarning o'zida mujassamlashtirgan, murakkab tizimli ruhiy voqelikdir.

Qiziqishni psixologik moshiyatining dastlabki ko'rinishi-bu uni odamlar tomonidan anglab yetishi yoki tushunish imkoniyatidir. Shaxs qiziqish mashsulini, uning oqibatini anglash, tasavvur etish orqaligina ob'ektiv borliqdagi narsa va hodisalarga ongli, tanlab munosabatlarda bo'ladi. Lekin bu voqelik (anglash, tushunish) insonda birdaniga sodir bo'lmaydi, balki muayyan vaqt davomida unda

bilish jarayonlari, shaxsiy fazilatlarini, individual-tipologik xususiyatlari rivojlanishi tufayli yuzaga keladi. Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, qiziqishning psixologik moshiyati namoyon bo'lishi aqliy jarayonlar muhim rol o'ynashi hodisasi qayd qilinishi u faqat intellektdan tashkil topadi, degan ma'no anglatmaydi, albatta.

Xuddi shu boisdan, qiziqishni psixologik moshiyatining ikkinchi ko'rinishi-uning shis tuyg'ular, emosional holatlar bilan uyg'unlashgan, mujassamlashgan tarzda ifodalanishidir. Ma'lumki, shis-tuyg'ular, shuningdek, emosional holatlar (emosional ton, kayfiyat, shijoat, eshtiros va boshqalar) shaxsning borliqdagi aniq voqelikka, narsa va hodisalarga, muayyan faoliyatga nisbatan intilishni, sa'iharakatlarni kuchaytiradi, jadallashtiradi, safarbarlikni ob'ektga yo'naltiradi. Inson o'z shaxsiy qiziqishini qondirgandan keyin unda yoqimli shis-tuyg'ular uyg'onadi, ruhiy qoniqish esa o'z navbatida lazzatlanish (praksik) shisni vujudga keltiradi, buning natijasida frustrasiya (ruhi tushish) uning shaxsiyatini egallaydi.

Qiziqishni psixologik moshiyatining uchinchi ko'rinishi-uning irodali sifatlarini bilan yoinki iroda akti bilan umumlashgan tarzda vujudga kelishidir. Irodaviy zo'r berish, muayyan qaror bo'yicha intilish, ba'zi qiyinchiliklarni yengish, mustaqillik namoyon qilish qiziqishni qaror toptiradi, shaxsni maqsad sari yetaklaydi. Qiziqishni psixologik moshiyatining to'rtinchi ko'rinishi- uni oliy nerv faoliyati xususiyatlari va temperament tiplari bilan birga mujassamlashgan holda namoyon bo'lishidir. Qiziqishning nerv-fiziologik mexanizmlari to'g'risida mulohaza yuritilganda, dastavval rus olimi I.P.Pavlovning oliy nerv faoliyati shaqidagi ta'limotini ta'kidlab o'tish joiz. Uning "bu nima?" refleksi, ya'ni orientirovka (mo'ljal olish) refleksi qiziqishning moddiy negizini tushuntirishda muhim ahamiyat kasb etadi. I.P.Pavlov va uning shogirdlaridan keyin P.K.Anoxin, N.A.Bernshteyn, B.M.Teplov, V.S.Merlin, V.D.Nebilisin va boshqalar insondagi qiziqishning nerv-fiziologik mexanizmlarini bosh miya katta yarim harlari po'stlog'ida orientirovka refleksi negizida murakkab muvaqqat bog'lanishlarning vujudga kelishidir, degan yo'sinda talqin qilmoqdalar. qiziqishning moddiy asoslari- o'zaro induksiya qonuni, po'stloqdagi optimal qo'zg'alish o'chog'i va dinamik stereotiplar (I.P.Pavlov), dominanta (A.A.Uxtomskiy), orientir murakkab psixofiziologik hodisa ekanligi (E.N.Sokolov) va boshqalar bo'lib shisoblanadi.

Hozirgi davrda qiziqish shaxsning individual psixologik xususiyatidan iboratdir, degan xulosa odatiy narsaga aylanib qoldi. Shunga qaramasdan, ba'zi manbalarda qiziqish-muayyan soha bo'yicha to'g'ri mo'ljal olishga, yangi omillar bilan tanishishga, voqelikni to'la va chuqur aks ettirishga yordam beradigan motividir, degan ta'rifga ham egadir. Shunga mutanosib tarzda qiziqish bilish jarayoni tusini kashf etadigan, ijobiy shis-tuyg'ularda yo'naltirilgan ob'ekt bilan chuqurroq tanishishga, u shaqda ko'proq ma'lumotga ega bo'lish, uni moshiyatini anglab yetishga nisbatan shaxsning istagida namoyon bo'ladi, qabilida mulohazalar shukm suradi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, shaxsning ishtiyog'ini qondirishga yo'naltirilganligini aks ettiruvchi qiziqishning qondirilishi, shech qachon uning so'nishini ifodalamaydi, aksincha ob'ektning noma'lum qirralarini aniqlashga nisbatan intilish davom etaveradi. Shu bilan birga qiziqishlar bilishning, uning

jarayonlari funksional holatining doimiy qo'zg'atuvchi mexanizmi sifatida vujudga keladi va aks ettirishda davom etadi.

Psixologiyada qiziqish mana bunday tiplarga ajratilishi mumkin: 1) mazmuniga ko'ra: shaxsiy va ijtimoiy; 2) maqsadiga binoan: bevosita va bilvosita; 3) ko'lamiga qaraganda: keng va tor; 4) qiziqishlar darajasi bo'yicha: barqaror va beqaror va boshqalar.

Qiziqishning mazmun jihatidan o'zaro tafovutlanishi quyidagilarda mujassamlashadi: bilish eshtiyojlarining ob'ektlari qaysilar, bilishning mazkur faoliyat maqsadi bilan mutanosibligi, shaxsning yashayotgan mushitiga nisbatan munosabati kabilar. Shaxsda nimalarga nisbatan qiziqish uyg'onadi, uning bilish eshtiyojlari ob'ektining ijtimoiy qiymati qanday ahamiyat kasb etadi? Insonning shaxsiy qiziqishi kelib chiqishiga ko'ra birlamchi bo'lishiga qaramasdan, u bir davrning o'zida ijtimoiylik xususiyatini kasb etaveradi. Uning kasbiy faoliyatiga nisbatan qiziqishi oxir oqibatda jamiyat uchun naf keltirishi, ravnaqi uchun qiymatlidir. Ijtimoiy xususiyatli qiziqishlarning paydo bo'lishi shaxsiy ahamiyat kasb etish sari etaklashi muqarrar. Chunki umumiylik (ijtimoiylik) bilan xususiylik (shaxsga oidlik) uyg'unlashgan holda shukm suradi va ular bir bosqichdan boshqa bir bosqichga avtomatik ravishda o'taveradi yoki ular doimo o'rin almashtirib turishadi. Shaxs o'z qiziqishi tufayli biron-bir narsani kashf etsa, individual eshtiyojini qondiradi, shuningdek, jamiyat, jamoa uchun ishlab chiqarishni takomillashtirishga bu narsa xizmat qiladi. Shu boisdan jamiyatning, jamoaning eng dolzarb vazifalaridan biri-yoshlarning mustaqil, faol bilishga, ijtimoiy ahamiyatga moyilik mehnat faoliyatiga nisbatan qiziqish uyg'otishdan iboratdir. Toki ularda jiddiy, sermazmun, jamiyat tomonidan rag'batlantiriluvchi, meshr-mushabbatga sazovor qiziqishlar shakllansin.

Qiziqishning maqsad jihatidan farqi bevosita va bilvosita namoyon bo'ladigan qiziqishlarning mavjudligini aniqlaydi. Bevosita qiziqishlar voqelikning, jismlar va hodisalarning emosional jozibaliligi, shis-tuyg'ularga ega bo'lishligi, tashqi ta'sirlarga beriluvchanligi tufayli vujudga keladi. Bevosita qiziqishlar o'rganilayotgan narsaning ma'nosi bilan uning shaxs faoliyati uchun ahamiyati mos tushgan taqdirda paydo bo'lishi mumkin.

Psixologiyada bevosita qiziqishning yuzaga kelishini faoliyatning maqsadini anglash bilan bog'liq bo'lgan bilishni eshtiyoj deb atash qabul qilingan.

Mehnat va o'qish faoliyatida hamisha shis-tuyg'uga, jozibaga tayanib ish tutish imkoniyati mavjud bo'lmasligi sababli jismoniy va aqliy mehnatni ongli idora qilishda muhim ahamiyat kasb etadigan bivosita qiziqishlarni tarkib toptirish masalasi ishlab chiqarish hamda ta'lim tizimi oldida turgan muhim vazifasi shisoblanadi.

Shunday qilib, u yoki bu narsalarni (hodisalar moshiyatini) bilish, ko'rish, idrok qilish, anglab yetish uchun qiziqarli tuyulgan ichki kechinmalar bevosita qiziqishni aks ettiradi. Bilvosita qiziqishlar mehnat faoliyati yoki ta'lim olish jarayonining muayyan ijtimoiy ahamiyati bilan uning shaxs uchun sub'ektiv ahamiyati o'zaro mos tushganida bilvosita qiziqish yuzaga keladi. Binobarin, shaxs mazkur jarayonda bu narsalar meni qiziqtirgani uchun juda qiziqarlidir, degan xulosaga keladi. Mehnat faoliyati va ta'lim jarayonini ongli tashkil etishi yetakchi

va ustuvor rol o'ynaydigan bilvosita qiziqishlarni tarkib toptirish uchun maxsus treninglarga, omilkor yo'l-yo'riqlarga o'rgatish maqsadga muvofiqdir.

Odamlarning qiziqishlari o'zining ko'lami bilan bir-biridan farq qiladi. Shunday shaxslar toifasi ham mavjudki, ularning qiziqishlari faqat birgina sohaga qaratilgan bo'ladi. Boshqa bir toifaga taalluqli odamlarda esa qiziqishlar qator sohalarga, fanlarga, ob'ektlarga yo'naltirilganligini uchratish mumkin. Lekin turli sohaga nisbatan qiziqishlarning biri ikkinchisiga salbiy ta'sir etishi mumkin emas, agarda ular oqilona boshqarish imkoniyatiga ega bo'lsa. qiziqishning torligi ko'pincha salbiy hodisa sifatida basholanishi mumkin, lekin ayni chog'da ularning kengligi ham nuqson tariqasida tashlil qilinsa bo'ladi. Biroq shaxsning barkamol shaxs bo'lib kamol topishi qiziqishlar ko'lamini tor emas, balki keng miqyosda bo'lishni taqozo etadi.

Qiziqishlar o'zlarining darajasiga qarab barqaror va beqaror turlarga ajratiladi. Barqaror qiziqishga ega bo'lgan shaxs uzoq vaqt davomida yoqtirgan predmetlariga, ob'ektlariga, hodisalarga nisbatan o'z maylini shech o'zgarishsiz saqlab tura oladi. Shu boisdan inson eshtiyojlarini o'zida mujassamlashtiruvchi, shaxsning ruhiy fazilatiga aylana boshlagan qiziqishlar barqaror qiziqishlar deyiladi. Barqaror qiziqish shaxs qobiliyatining rivojlanganligidan darak berishi mumkin. Ana shu nuqtai nazardan olib qaraganimizda, mazkur qiziqish tashxis qiluvchanlik xususiyatiga ega. Biroq insonlarda barqaror qiziqishning mavjud yoki mavjud emasligini aniqlash uchun ularning mehnat faoliyati va o'quv jarayonidagi qiziqishlarining tashqi ifodasini atroflicha o'rganishga to'g'ri keladi. Odatda qiziqishning tashqi ifodasi shaxsning o'ziga o'zi basho berish, o'zini o'zi tashlil qilish faoliyatlarida namoyon bo'ladi. Barqaror qiziqish to'g'risida mulohaza yuritilganda, uning boshqa tarkibiy qismlari va qirralarini shisobga olish lozim, chunki bu narsa ko'p jihatdan shaxsning irodaviy sifatleri, xarakterining vazminligiga bog'liq.

Qiziqishning barqarorligi uning nisbatan jadal tarzda namoyon bo'lishi hamda uzoq davom etishi bilan ifodalanadi. Shaxsning zaruriy eshtiyojlarini yuksak darajada aks ettiradigan, shuningdek, uning psixologik tuzilishiga xos xislatlarga aylanib boradigan qiziqishlari barqaror qiziqish deyiladi. Barqaror qiziqish qobiliyatning bir ko'rinishiga o'xshash bo'lib, maqsadga yo'nalganligi bilan muhim ham individual, ham ijtimoiy ahamiyatga, qiymatga egadir.

Qiziqishlarning ba'zi holatlarda beqaror bo'lishligi insonlarning yosh, jins, tipologik xususiyatiga bog'liqdir. Bunday toifadagi odamlarda qiziqishlar g'oyatda eshtirosli kechadi, biroq qisqa muddatli bo'lishi mumkin. Masalan, bir vaqtning o'zida ular bir nechta fanlarga, tabiat hodisalariga qiziqadi, barcha narsaga ishtiyog' bilan kirishib, muammo moshiyatiga chuqur kirib bormasdan, boshqa holatlar bilan mashg'ul bo'lib ketadilar. Unday xususiyatli shaxslar mashg'ulotlarga tez kirishadi va shunday yo'sinda so'nib turadi ham. qiziqishlar salohiyatli voyaga yetgan odamlarning, yoshlarning o'z iste'dodlarini maqsadga yo'naltirgan tarzda amalga oshishini ta'minlaydi.

Shaxsdagi qiziqishlarni rivojlantirish va barqarorlashtirish uchun ularning negizini tashkil etadigan faoliyat bilan mashg'ul bo'lishga, maqsadga muvofiq ravishda shug'ullanishga, mayl uyg'otishga puxta zamin shozirlash zarur, toki

qiziqishlar motiv, eshtiyoj, e'tiqod funksiyasini bajarishga aylansin. Shunday qilib, qiziqishlar-shaxs faoliyati asoslarining tansho yo'nalishi emas, lekin uning eng muhim jihatidan iboratdir.

Psixologiya fanining so'ngi davrdagi ma'lumotlariga asoslangan holda qiziqishning bir nechta darajalarga ajratish mumkin: a) sinchkovlik, b) qiziquvchanlik, v) bilishga qiziqish, g) turg'un yoki kasbiy qiziqish. Sinchkovlik qiziqishning biror narsaga nisbatan kuchli intilishdan iborat qisqa muddatli turi yoki darajasidir. qiziquvchanlik shaxsning voqelikdagi narsa va hodisalarga, ularning bilishga nisbatan faol munosabatidan iborat qiziqish darajasidir. Bilishga qiziqish anglashinilgan darajadagi, maqsadga muvofiqlashgan, jismoniy va aqliy faoliyatning yangi qirralarini egallashga yo'naltirilgan qiziqish turidir. Turg'un qiziqish shaxsning kasbiy ko'nikmalar, malakalar va bilimlarni egalashga yo'naltirilgan, kasbiy tayyorgarlik darajasi bilan uyg'unlashgan, maqsadga erishish yo'lida faollik ko'rsatuvchi qiziqish turidir.

Shaxslar ixtiyoriga piktogramma, anagramma, turli xususiyatli testlarni shavola qilish ularda qiziqishning ichki mexanizmlarini keltirib chiqaradi.

Bu narsa o'z navbatida ularda o'z qiziqishini o'zi boshqarish ko'nikmasini shakllantiradi, har qanday qo'zg'oluvchiga javob berishdan iborat stereotip shosil bo'ladi. Qiziqishning bu turi va uning yuqori bosqichi shaxsning voqelikdagi ichki bog'lanishlarni, munosabatlarni bilib olishga yo'llaydi hamda ruhiy to'siqlar va qiyinchiliklarni yengadigan, muvaffaqiyatsizliklardan cho'chimaydigan, qat'iyatlik, intiluvchan, toliqmas individual xususiyatni shakllantirishga yordam beradi. Odamlarda o'zini o'zi boshqarish, shaxsiy qiziqishini idora qilish, o'ziga o'zi buyruq berish, o'zini qo'lga olish, o'zini o'zi takomillashtirish singari shaxs xususiyatlarini shakllantirish ijtimoiy, tarixiy hamda ijtimoiy psixologik ahamiyat kasb etadi.

3. Shaxsning ustanovkasi yoki anglanilmagan mayllari

Psixologiya fanida xulq-atvor va faoliyatga qaratilgan anglanilmagan mayllar orasida muayyan darajada tadqiq etilgani ustanovka (ko'rsatma berish, yo'l-yo'riq ko'rsatish) muammosi shisoblanadi. Ushbu umumiy psixologik masala gruzin psixologi D.N.Uznadze va uning shogirdlari tomonidan keng ko'lamda o'rganilgandir.

Ustanovka inglizcha set deyiladi, o'zbek tilida esa ko'rsatma berish, anglanilmagan mayllar, yo'l-yo'riq ko'rsatish ma'nosida qo'llanilib kelinadi. Lekin keyingi atamalar uning shaqiqiy moshiyatini, ma'nosini o'zida mukammal aks ettirmaydi, shuning uchun termini shech o'zgarishsiz qoldirsa ham bo'ladi. Odatda ustanovka deganda, bilish faoliyati bilan bevosita bog'liq bo'lgan eshtiyojni ma'lum uslubda qondirishga ruhiy jihatdan tayyor turishlik tushuniladi. Ustanovka shaxsning o'zi anglab yetmagan muayyan ruhiy holati yoki maylidir. Bunday holatda shaxs biron bir eshtiyojni qondirish mumkin bo'lgan ma'lum faoliyatga nisbatan ruhan tayyor turadi. Ustanovkaning mavjudligi va uning qonuniyatlari eksperimental tarzda ta'kidlab o'tilgan ilmiy maktab namoyandalari tomonidan aniqlangan. Mazkur tajribada sinaluvchiga ikkita, bittasi katta, ikkinchisi esa kichikroq soqqachani uzluksiz ravishda bir nechta (10-15) marta

ko'zi yumuq holda paypaslab taqqoslash taklif qilinadi. Eksperimentning navbatdagi bosqichida soqqachalar almashtirilib, baravar jismlar har xil tuyuladi, ya'ni sinaluvchida illyuziya (noto'g'ri aks ettirish) holati yuzaga keladi. Bunday psixologik voqeaning vujudga kelishiga asosiy sabab shuki, ob'ektiv jihatdan o'zaro teng soqqachalar taqqoslanganligida ular bir biriga teng emas, degan mayl bilan favqulodda sub'ektiv haroidda ish tutilganligidir. Ushbu holat oddiyroq qilib tushuntirilganda, taqqoslash jarayoni ustanovka (ko'rsatma berish, yo'l-yo'riq ko'rsatish) asosida amalga oshirilganligi uchun shunday oqibatga olib kelgandir.

D.N.Uznadzening ta'kidlashicha, insonda ustanovka bilan bog'liq psixofiziologik holat markaziy nerv sistemasigina emas, balki uning periferik qismi faoliyatini ham mashsuli bo'lib shisoblanadi. D.N.Uznadzening tajribalarida sinaluvchining o'ng qo'lga navbat bilan avval katta, keyin kichik soqqachalar berib turiladi va bu vaziyat 10-15 marta takrorlanadi. Tajribaning oxirgi bosqichida sinaluvchining chap qo'lga bir-biriga teng soqqalar beriladi. Buning natijasida uning chap qo'lida ham ilyuziya, ya'ni noto'g'ri idrok qilish vujudga keladi. Ko'z bilan idrok qilishda ikkita o'zaro teng ob'ektlarni qayd qilishdagi ustanovka o'ng ko'zga ham o'z ta'sirini o'tkazgan. Eksperimental tarzda o'rganilgan ustanovkali vaziyatlarni takrorlash evaziga insoning o'ziga sezilmagan holda muayyan ob'ektlarda sub'ektga taalluqli "fiksial ustanovkalar" (qayd etilgan ustanovkalar) vujudga kelganligi aniqlangan. Demak, ustanovkani eksperimental tadqiqot etish natijasida anglanilmagan mayllar asta-sekin qayd qilinuvchi (fiksasion) darajasiga o'sib o'tish mumkin.

Ijtimoiy turmushda D.N.Uznadzening natijalariga o'xshash qator ma'lumotlar shaxsda mustaxkamlanib qolganligi tufayli ustanovka funksiyalarini bajarib kelmoqda: 1) boshlang'ich sinf o'quvchilarining oldida turgan ustanovkalar xuddi shunday toifaga kirganligi sababli o'qituvchining barcha topshiriqlarini darhol bajarishga tayyor turadilar; 2) shisobchilarga nisbatan qo'rs, rasmiyatchi deyishlik; 3) olimlarga nisbatan parishonxotirlik; 4) savdo xodimlariga nisbatan uddaburonlik, daromat qilishga ustasi faranglik; 5) bolaning shaqgo'yiligi, sir tutmasligi; 6) qariyaning so'zi tugaguncha-o'salning joni uzilishi to'g'risidagi fikr mulohazalar ustanovkaga yaqqol misol bo'la oladi.

Shuningdek, ba'zi jamoalarda, guruhlarda, oilalarda ustanovkaga asoslanish, ularga ishonch noxush oqibatlarga olib keladi. Avtoritar tafakkur, milliy stereotip, etnik rasm-rusumlar ham ustanovkaga misoldir. Davolovchi shifokorning ustanovkalariga bemorning rioya qilishi irqchilik munosabatlari, ilmiy unvonli ziyolilarga berilgan super (ortirma) basholar va boshqalar ustanovkaning anglanilmagan shaklini o'zida mujassamlashtiradi. Shuni ta'kidlash joizki, ba'zi shollarda shaxs uchun anglanilmagan ustanovka o'z pozitsiyasini aniq namoyish qilishda e'tiqot sifatida gavdalanadi, anglanilmagan omillar tariqasida aks etadi.

Gruzin psixologlari tomonidan ustanovkaning turlicha xislatlari (qo'zg'aluvchanlik, dinamiklik, statiklik, plastiklik-dag'allik, labillik-stabillik, irradiyasiya-generalizasiya) va tiplari (diffuz, differiansiialashgan, fiksasiyalashgan) aniqlangan. Ularning fikricha, ustanovkaning ba'zi bir xislatlari mutanosibliigi uning har xil tiplarining vujudga keltiradi. Psixoz va nevrozlar ustanovkaning patologik o'zgarishlarida o'z ifodasini topadi. Shuningdek, ustanovka inson

shukmronligini va qudratini tashkillatirishning yuksak darajasi sanaladi. U xulq-atvorining batartibliigi va izchilligining asosi shisoblanadi. Ularning mulohazalaricha, ustanovka insoning muayyan shaklda munosabat bildirishga yuksak yo'sinda umumlashgan tayyorgarlik holati, reaksiyaning yaqqol natijasining kodlashtirilgan neyrodinamik modeli, mazkur reaksiya vaqtini oldindan payqash, qolaversa yaxlit faoliyat tuzilishining ajralmas jabshasi shisoblanadi. Shuning uchun ustanovka o'zgaruvchanlik va barqarorlik jips birligini aniqlashga xizmat qiladi. U o'zining o'zgaruvchanlik bilan munosabat bildirishi javob qaytarishning barqarorligini ta'milaydi.

Ustanovkaning yuksakroq bosqichi anglanish ko'rinishga ega bo'ladi. Guruhiy va jamoaviy munosabatlarda uning a'zolarini ishontirish (ularga ta'sir o'tkazish) orqali muayyan yo'nalishga safarbar qilish; fikrlarda umumiylikni vujudga keltirish holatlari bunga yorqin misoldir ishonish va ishontirish odamlarning xarakter xislatiga, xulq-atvoriga bevosita bog'liq. Bu holat psixologiyada eksperimental tarzda tadqiq etilgan. Masalan, sinaluvchilarga ma'lum vaqt oralig'ida soatiga qaramay, sekundlarini o'z ichida sanash orqali bir minutning cho'zilishini aniqlash imkoniyatiga ega bo'lganlar. Keyinchalik bu sanash signal berish bilan tekshirilib turilgan, ba'zan "yolg'on" signallar, ya'ni lampochka yonish bilan tajriba bo'linishga yo'l qo'yilgan. qatnashchilarda eksperimentorga ishonch bo'lganligi sababli xatolarga yo'l qo'yishgan.

Ishonuvchanlikni aniqlashda "konformizm" (kelishuv, murosa-yu, madora) dan foydalanilgan. Ichki va tashqi kelishuvchanlik (konformizm), ichdan kelishmovchilik (nokonformizm) guruhiy ishonuvchanlik moshiyatini o'rganish uchun ob'ekt sifatida foydalanishgan. Bir guruh odamlarning ochiq ovoz berish konformizmning namoyon bo'lishidir. Lekin konformizm "soxtalik"ni ham keltirib chiqarish mumkin, uning aks ettiruvchisi esa konformist deb ataladi, ko'pincha ideallardan voz kechish shollari ham uchrab turadi.

Xulq-atvor va faoliyatning anglanilmagan omillari qatoriga mayllar kiradi. Shali differensiyalashmagan, yetarli darajada anglanilmagan eshtiyojdan tashkil topgan xulq-atvor va faoliyatini amalga oshirishga undovchi omil mayl deb ataladi. Moyillik holatiga kirib borayotgan shaxs uchun jalb qilayotgan ob'ektida uni nima qiziqtirayotgani va qaysi alomat o'ziga tortayotgani sababi noaniqligi. Faoliyat maqsadi sub'ektiga noma'lumligi tufayli mayl shukm suradi. Bunday psixik holat insonlarda tez-tez uchrab tursa-da, lekin o'zining tezkor o'tkinchligi bilan boshqa voqealardan ajralib turadi. Odatda ushbu moshiyatli psixik holatni harakatlantiruvchi eshtiyoj so'nishi yoki tilakka aylantirish mumkin. Binobarin, u xoshish, niyat, orzu, fantaziya kabi shakllarga aylantirish tufayli shaxs tomonidan anglaniladi. Bunday shakldagi mayllarning odamlarda mavjud bo'lishi ularning yaqin va uzoq kelajakka intilishlardan dalolat beradi.

Z.Freyd mayllarga nisbatan o'ziga xos nazariya yaratgan bo'lib, u aksariyat holatda jinsiy (instinktiv) mayllar to'g'risida mulohaza yuritadi (libido-jinsiy mayl), "edip kompleks" ("Shosh Edip" asari bo'yicha), "psixoanaliz" atamallari orqali qo'rqish, shimoya, begonalashish singari instinktiv moyillikni talqin qiladi.

Shuni ta'kidlab o'tish o'rinlik, har qanday anglanilmagan mayllar o'zidan o'zi yo'qolib ketmaydi, balki ular bir bosqichdan, ko'rinishdan ikkinchi turga,

shakllarga almashadi, mutlaqo boshqacha yangi sifatga ega bo'ladi. Ular maqsadga, talabga o'sib o'tishi bilan anglanilganlik darajasiga erishadi. Ko'ngil g'ashlik, ruhan bezovtalanish, noma'um xatti-harakatlar sababi insonga noma'lum bo'lsa, ular anglanilmagan darajada ekanligini bildiradi va mayl funksiyasini bajaradi.

4. Shaxsning e'tiqodi va dunyoqarashi

Jahon psixologiyasi ma'lumotlarining ko'rsatishicha, xulq-atvorning muhim motivlaridan biri bo'lib e'tiqod shisoblanadi. Ba'zi manbalarda unga mana bunday ta'rif berilgan: e'tiqod-shaxsni o'z qarashlariga, prinsiplariga, dunyoqarashiga muvofiq tarzda qarorga kelishga undaydigan muhim motivlar tizimidir. Boshqa so'z bilan aytganda, e'tiqod shaklida namoyon bo'ladigan eshtiyojlarning mazmuni-bu tabiat, tevarak-atrofdagi olam to'g'risidagi bilimlar va ularning muayyan tarzda tushunilish demakdir. Bu bilimlar falsafiy, estetik, tabiiy-ilmiy nuqtai nazardan tartibga solinsa va ichki uyushgan tizimi tashkil etilsa, u taqdirga shaxsning dunyoqarashi sifatida talqin qilinishi maqsadga muvofiq.

Psixologiya fani dunyoqarashning shakllanish jarayonini tadqiqot qiladi, ijtimoiy tarixiy taraqqiyot hodisalarining to'g'ri basholanishini, evolyusion yo'sinda tarkib topishini, axloqiy prinsiplar, didlar yuz berishini, tabiat hodisalariga va jamiyatning qonuniyatlariga nisbatan qarashlarning shakllanishi qay tariqa yuz berishini va boshqalarni aniqlaydi.

5. Motivasiya.

5.1. Motivasiya va motivlarning nazariy muammolari

Motiv va motivasiya muammosi jahon psixologiyasida turli tuman nuqtai nazardan yondashish orqali tadqiq qilib kelinmoqda. Uzoq va yaqin chet ellarda o'ziga xos psixologik maktablar vujudga kelgan bo'lib, ularning negizida ilmiy pozisiyalar va konsepsiyalar moshiyati jihatdan farqlanuvchi g'oyalar va yo'nalishlar mujassamlashdi. Shozir ularning ayrimlariga qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Rus va sobiq sovet psixologiyasi namoyandalari K.D.Ushinskiy, I.M.Sechenov, I.P.Pavlov, V.M.Bexterev, A.F.Lazurskiy, V.N.Myasishev, A.A.Uxtomskiy, D.N.Uznadze, S.L.Rubinshteyn, A.N.Leontev, P.M.Yakobson, V.S.Merlin, L.I.Bojovich, V.I.Selivanov, V.G.Aseev va boshqalar mazkur muammo yuzasidan tadqiqot ishlari olib borganlar. Ushbu mualliflarning qarashlari oldingi shisobotda berilganligi uchun ularga qaytatdan to'xtalishga shojat yo'qdir.

Rus va sobiq sovet psixologiyasi vakillaridan tashqari Yevropa va Amerika mamlakatlarida motivasiyaga oid 30 (o'ttiz)dan ortiq ilmiy konsepsiyalar mavjuddir. Ana shu psixologik maktablarning ayrim namoyandalarning tadqiqotlari yuzasidan mulohaza yuritishga harakat qilamiz: interospektiv psixologiya, bixeviorizm, geshtalpsixologiya, psixoanaliz, strukturaviy psixologiya, assosianistik psixologiya, empirik psixologiya, analitik psixologiya, gumanistik psixologiya, antropologik psixologiya va hokazolar.

Bixeviarizmning asoschisi DJ.Uotson (1878-1938) psixologiya faninig bosh vazifasi xulqni tadqiq etishdan iborat deb tushunadi. U psixik hodisalardan mutlaqo voz kechib, xulqni ikki shaklga, ya'ni ichki va tashqiga ajratadi, ular o'zaro javoblar stimuli bilan uzviy bog'liq ekanligini ta'kidlab o'tadi. Bixeviorizm uchun "xulq" asosiy tushunchaga aylanib, uning psixikasi bilan aloqasi chetlab o'tilganidir. Shunga qaramasdan, ba'zi bixeviaristlar, jumladan E.Torndayk, E.Tolmen, K.Xall, D.Xebb kabilar xulq motivasiyasiga muayyan darajada e'tibor qilganlar.

Ular o'zlarining izlanishlarida xulq motivasiyasining "quyi darajalari" ni o'rganib, kalamushlarda tajriba ishlarini olib borib, jonivorda ochlik, tashnalik va ularning turlicha darajalarini reaksiya tezligiga nisban namoyon bo'lish xususiyati, har xil haroitda motivasiyaning kuchi to'g'risida muayyan qonuniyatlar ochishga intilganlar. Hozirgi zamon bixevioristlari stimulni tashqi qo'zg'atuvchi sifatida talqin qiladilar va organizmning ichki energiyasini faollashtiruvchi deb shisoblaydilar. Neobixevioristik nazariyalar yangi qo'zg'atuvchilar, doayvalar paydo bo'lishiga asoslangan bo'lib, ular insonning organik eshtiyojlarini qoniqtirish bilan stimol natijasining uyg'unlashuvi tariqasida tashlil etiladi. Ularning ta'kidlashiga ko'ra, ikkilamchi qo'zg'ovchilar organik qo'zg'atuvchilarning go'yoki qobig'iga o'xshaydi, xolos. Vilyam Makdugall (1871-1938) motivasiyaning irsiy (tabiatdan beriladigan) xususiyatga ega degan holatni asoslash uchun tug'ma instinktlar masalalari bilan mazkur voqelikni bog'lab tushuntirishga harakat qilgan.

Uning fikricha, tug'ma instinktlar ham insonlarga, ham shayvonlarga bir tekis taalluqli bo'lib, ular odamlarning motivida oldin 14 ta, keyinchalik esa 18 tagacha "asosiy instinktlar" sifatida shukm surishi mumkin. Umuman olib qaraganda, bixevioristlar uchun bir qator holatlar o'ziga xoslikka ega:

1. Bixeviorizm motivasiya modelini topish bilan shug'ullanib va xulq prinsiplarini vujudga keltira borib, shayvon xulqi hamda ularda kashf etilgan xulq motivasiyasi qonuniyatlariga asoslanib insonning xulq motivasiyasi yuzasidan xulosa chiqarishga harakat qiladi.

2. Bixeviorizm insonni biologik mavjudod sifatida qarab, unga biologik jabshada yondashadi, oqibat natijada uning ijtimoiy moshiyati tadqiqot predmetidan chetda qolib ketadi.

3. Bixeviorizm ham insonga, ham shayvonlarga xos bo'lgan xulqning umumiy prinsiplarini topishga intiladi.

4. Bixevioristlar insonni shaxs sifatida taraqqiy etish jarayonini ifodalovchi o'ziga xosligini yo chetlab o'tadilar yoki o'ta sodda tarzda izoshlashga moyildirlar.

5. Shayvonlarning xulq motivasiyasi shakllarini juda sodda tarzda tushuntirishga asosan tadqiqot natijalarini insonning murakkab va boshqa bir sifat bosqichidagi motivasiyasiga ko'chirish ishonchli dalillarga ega emas.

6. Inson motivasiyasini o'rganishda foydalanilayotgan bixeviorizmning tushunchalari, chunonchi, birlamchi mayllar, organizmni qitiqlovchi tug'ma eshtiyojlar kabilar odamning motivasiya doirasi tuzilishi moshiyatini juda yuzaki ocha oladi, xolos.

Psixoanalitik konsepsiyalar negizida motivasiya ortganlik ravishda inson mayllariga xosdir, degan g'oya yotadi. Ularning manbai maylni aks ettiruvchi qaysidir organdagi yoki uning qismidagi somatik jarayon tushuntiriladi.

Z.Freydning konsepsiyasida mayllar va instinktlar tushunchalari o'rtasida shech qanday tafovut yo'qdir. Ongsizli ta'limotining asoschisi Z.Freyd xulq motivalari va eshtiyojlari muammosini ishlab chiqayotir, motivasiyaning manbai instinkt, u tur va individning saqlanish hartidir deb taqdirlaydi. Mazkur holatni muallif individning energetik potentsiya sifatida talqin etadi. Eng asosiy masala shuki, Z.Freyd motivasiya regulyatori va motivasiya energiyasining irsiy manbai sifatida "u" tushunchasiga qanday ma'no yuklamoqchi. Uningcha, "u" tushunchasining mazmuni tug'ma va o'zgarmasdir. Xuddi shu bois mantiq qonunlari va aql darajalari, ko'rsatkichlari unga shech qanday ahamiyat kasb etmaydi Z.Freyd affektiv, impulsiv shakldagi mutlaqlashgan qo'zg'ovchilarni nazarda tutgan bo'lsa ajab emas. Ushbu qo'zg'atuvchilar (turtkilar) ning impulsivlik, taxminiylikning affektiv moshiyati, notanqiydiylik, ongli va irodaviy nazoratga itoat etishda qiyinchilik kabilarning dinamik xususiyatlarini mutlaqlashtirish bo'lib, ularning asosida quyi genetik va strukturaviy darajadagi qo'zg'atuvchilar yotadi. Z.Freyd takidlab o'tgan dinamik xususiyatlar va xossalari moshiyatida motivasiyaning chuqur asosiy manbasini ko'radi. Uning konsepsiyasida inson xulqi va harakatining dvigateli jinsiy instinkt hamda uning transformasiyasi ustuvor o'rin egallaydi.

Ushbu mulohazani yanada mukammallashtirish maqsadida nofreydistlar shisoblanmish A.Adler, K.Yung kabilarning nazariyalarini tashlil qilishga o'tamiz. A.Adlerning fikricha, insonni harakatga undovchi asosiy kuch, uning faoliyati maqsadini aniqlovchi, ularga erishish yo'llari shukumatga va qudratga erkdir. Xorni, Fromm va boshqalarning asarlarida o'z ifodasini topgan ma'lumotlar moshiyati Freyd tomonidan kiritilgan psixika tushunchasi va uning harakatlantiruvchi nazariyasini almashtirishga intilish yaqqol ko'zga tashlanadi. Xorning nuqtai nazaricha, inson qanchalardir tug'ma kuchlarga ega bo'lib, uning negizi bolalarcha yordamga mushtojlikka qurilgandir, bu holatlar birlamchi bezovtalanish tuyg'usida va tug'ma qo'rqinch shissida o'z ifodasini topadi. Xorning ta'kidlashicha, inson xulqining motivasiyasi boshqa motivlar yordami bilan aniqlanishi mumkin, jumladan, birlamchi bezovtalanish (bolalarcha yordamga mushtojlik keltiruvchi) atrof-mushitga nisbatan dushmanlik shissini tug'diradi, xavfsizlikka eshtiyoj esa insonni boshqa odamlar tomonidan basholash va o'z-o'zini basholashga nisbatan ichki intilishni vujudga keltiradi. Fromm ham o'z qarashlarida libido masalasiga katta e'tibor bermaydi, chunki uni qiziqtirgan muammo inson xulqi jabshalarda ijtimoiy va psixologik omillarning o'zaro ta'sir o'tkazish jarayonidir. Insonni individualizasiyalash unda tansholik shissini vujudga keltirishga olib keladi, shuningdek, o'z qadr-qiymatini anglash sari yetaklaydi. Tansholik shissiyotidan forig' bo'lishga intilish tuyg'usi inson motivizasiyasini va uning xulq shakllarini aniqlaydi.

Neofreydistlarning ilmiy asarlarida inson xulqiga ta'sir qiluvchi intim omillariga va uning motivasiyasiga muayyan darajada ahamiyat berilgan bo'lsa-da,

lekin oqibat natijada xulqning harakatlantiruvchisi sifatida anglashilmagan tug'ma kuchlar asosiy o'rinda turadi.

Geshtaltpsixologiya maktabi namoyandalari uchun motivasiya o'ziga xos talqinga ega bo'lib, uning moshiyatini eksperimental tarzda o'rganishga, ochib berishga intilish ko'rsatkichi bilan boshqalardan ajralib turadi. K.Levin (1890-1947) motivlarni eksperimental o'rganish metodikasini ishlab chiqib, ularni mutlaqo mustaqil holat sifatida tushuntirishga harakat qilgan va bu borada muayyan muvaffaqiyatlarga erishgan.

Geshtaltpsixologiya maktabining namoyandalariga obraz tushunchasi qanchalik o'ta ahamiyatli bo'lsa, K.Levinning maydon nazariyasi uchun motiv kategoriyasi xuddi shunday muhim xususiyat kasb etadi. Obraz va motiv o'zaro aloqasiz shukm surishi ta'kidlanadi, motivasiyani amalga oshiruvchi vaziyatning predmetli, ma'noviy mazmuni esa inkor qilinadi. K.Levin xalqni mana bunday izoshlashga intiladi, muayyan muvaqqatli mikrointervalda shaxsning bevosita yaqqol mushit bilan munosabatlaridan kelib chiquvchi voqelikdir. Uning mazkur nazariyasida insonda har xil ma'no anglatuvchi ikkita motivasion o'zgaruvchi shukm surishi tan olinadi, ularning bittasi tug'ma, shayvonlar turtkisiga o'xshash va turmush davomida egallangan faqat insongagina xos bo'lgan.

Geshtaltpsixologlarning asarlarida shunday holatlar ham mavjudkim, ularda xulq motivasiyasi muammolari shaxsning muhim (asosiy) xususiyatlarini tashlil qilish negizidan kelib chiqib qaraladi. Ushbu holat G.Ollport konsepsiyasida yaqqol ko'zga tashlanadi, uningcha, eng muhim jihat bu inson xulqini o'zgarish sabablarini ochishdir. Shuning bilan birga mazkur vaziyatga olib keluvchi motivlarning omillarini tekshirish ham aloshida ahamiyatga ega ekanligini anglab olish qiyin emas. Bu borada individning javoblari o'ziga xosligi bilan o'zaro ta'sir o'tkazish o'rtasida qandaydir aloqa mavjudligini o'rnatish ham ikkinchi darajali narsa sifatida talqin qilinmaydi.

Sobiq sovet psixologiyasida inson xulq-atvorini harakatlantiruvchi kuchi shisoblangan motivlar chuqur va yetarli darajada tadqiq qilinmagan.

Ularning psixologik mexanizmlari, uzluksizligini ta'minlovchi omillar, zarur hart-haroitlar moshiyati, vujudga kelish imkoniyatlari to'g'risida juda yuzaki ma'lumotlarga muayyan darajada tartibga keltirilgan, tub ma'nodagi motivlar tabiati izchil ravishda, pedagogik va yosh psixologiyasi fanlari qonuniyatlariga asoslangan holda tadqiq qilinmagan. Bu esa respublikamizda ularning keng ko'lamda o'rganishga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Motivlarning falsafiy metodologik ahamiyati shundan iboratki, ular sabab-oqibat, ichki murakkab bog'lanishlar tuzilishini yuksak darajada rivojlangan tizim sifatida talqin qilinadi. Bunday yondashuv esa o'z navbatida materiya rivojlanishining oliy mashsuli ekanligi to'g'risidagi xulosaga olib keladi. Chunonchi, maqsadga yo'naltirilgan va maqsadga muvofiqlashtirilgan har xil mazmundagi savollar, axborotlar, ma'lumotlar, xabarlar kishilar faoliyatining ongli xususiyati ta'kidlab o'tilgan mulohazalar moshiyati tarkibiga kiradi. Motivlar tuzilishini amaliy (tatbiqiy) yo'nalishga qaratish-inson shaxsiga motivasion, irodaviy, axloqiy, shissiy, kognitiv, regulyativ ta'sir o'tkazishning omilkor shakllarining ilmiy asosi yuzaga kelishiga muhim imkon va zarur hart-haroitlar

yaratadi. Insonning mehnat faoliyati tizimining murakkablashuvi ishlab chiqarishda axloqiy, ma'naviy, nafosat, ruhiy tarbiya jabshalari hamda radio, televidenie va targ'ibot-tashviqot ta'sirini samarali olib borishi, kasbiy tayyorgarlikning ekstremal va stress holatlarning haroitlari barqarorlashuvi, takomillashuvi, yaxshilanuvi, maqsadga muvofiqlashuvi kabi omillarning barchasi shaxs motiv doirasining o'zgarishiga bog'liq. Shaxsning motiv doirasi uning eshtiyojlarida, irodaviy sifatlarida (aktlarida) va funksional imkoniyatlarida o'z aksini topadi. Motivning tadqiqot tarixidan kelib, unga yondashsak, bu holda u insonlar (goshu shayvonlar xatti-harakati) shayoti va faoliyatini ruhiy jihatdan boshqaruvchisi sifatida talqinidan iborat o'ziga xos turidir. Motiv tushunchasi, asosan, sut emizuvchi shayvonlarga taalluqli ekanligi ilmiy manbalarda ta'kidlab o'tiladi. Insonlarga aloqador motivlar tushunchasi qo'zg'atuvchilar va qo'zg'ovchilarning barcha turlari (ko'rinishlari, modalliklari, shakllari) ni o'z ichiga oladi (chunonchi, motivlar, eshtiyojlar, qiziqishlar, maqsadlar, intilishlar, motivlashgan ustanovkalar va boshqalar).

Motiv keng ma'noda xulq-atvor determinasiyasi belgilanishiga qaramay, ko'pgina chet el tadqiqotchilari shaxs motivlarini juda tor ma'noda talqin qilib, uni ilmiy jihatdan tekshiradilar, shattoki ular hartsiz reflektor aktlarining miqdorini, affektiv, stress va ekspressiv reaksiyalarni motiv tizimiga kiritmaydilar. Bir qator psixologlar motivni energetik, ma'noviy va ma'naviy tomonlarini o'zaro solishtiradilar, ular motivni sof ma'nodagi energetik bioquvvat faolligining manbai sifatida talqin qilib, uning ma'noviy va ma'naviy jabshalarini shisobga olmay turib, o'ziga xos ravishda tushuntirishga intiladilar. Jumladan, Z.Freyd (856-1939) motivning qonun -qoidalarini faqat dinamik energetik holat tariqasida talqin qiladi. Bir guruh chet el psixologlarining fikriga qaraganda, motiv - bu tajriba va reaksiyalarning energetik jabshasidan iboratdir (ushbu ta'rifga nisbatan munosabat o'ta bashsli bo'lganligi sababli mualliflarga tanqidiy fikr bildirishni tadqiqotning boshqa bo'limida bildiramiz).

Sobiq sovet psixologlari motivlarni tushuntirishda va uning tarkibiy qismlarini belgilashda dinamik va ma'noviy (ma'naviy) tomonlarining uyg'unligidan kelib chiqqan holda talqin qiladilar. Ularning ayrim namoyandalari qarashlarini tashlil qilish bilan cheklanamiz, xolos.

S.L.Rubinshteyn motivning psixologik moshiyati to'g'risida quyidagi mulohazalarni bildiradi: motivasiya - bu psixika orqali shosil bo'ladigan determinasiyadir; motiv - bu shaxs xulq-atvorining kognitivistik jarayonini bevosita tashqi olam bilan bog'lovchi sub'ektiv tarzda aks etish demakdir.

Bizningcha, shaxs o'zining motivlari yordamida borliq bilan uzviy aloqada bo'ladi. Insonning xulq-atvori (xulqi)ni harakatlantiruvchi kuchi sifatida namoyon bo'luvchi motivlar shaxsning tuzilishida (tarkibida) yetakchi o'rin egallaydi. Motivning tuzilish (strukturaviy) tarkibiga shaxsning yo'nalishi, uning xarakteri, emosional holati (shis-tuyg'usi), qobiliyati, ichki kechinmalari, faoliyati va bilish jarayonlari kiradi. Psixologiya fanida to'plangan nazariy ma'lumotlarning ko'rsatishicha, shuningdek, bir qator psixologlarning fikricha, xarakter shaxs motivlarining dinamik tomonlari asosini tashkil qiladi, degan ta'limot mavjud. Jumladan, xarakterning u yoki bu sifatleri sof dinamik xususiyatli tavsiflarni

tashkil qilsa, qolganlari esa faqat dinamik tabiatinigina emas, balki uning ma'naviy va ma'noviy jabshalarini ham yuzaga keltiradi.

Motiv shissiyot bilan ham bog'liq bo'lib, ular xulq-atvor moshiyatidan tashqarida bo'lmaydi, balki shissiy kechinmalar, motivlashgan omillar tizimi bilan uzviy aloqaga egadir. Shissiyotning eng muhim funksiyalaridan biri shundan iboratki, unda inson uchun muhim ahamiyat kasb etuvchi daqiqalar uning uchun qanchalik zaruriyat ekanligini belgilashga xizmat qiladi. Shissiyotning bu sohadagi boshqa bir funksiyasi nisbatan umumiyroq bo'lib, odamning tashqi olamga, shaxslararo munosabatga, shis-tuyg'ularga negizlik muammosi shisoblanib, uning uchun ahamiyatli voqea va narsalarga nisbatan bog'lovchilik xususiyatiga ega bo'lgan muloqoti zaif emosional holatlar doirasidan tashqariga chiqib, faol, barqaror, turg'un jarayonlarni o'z ichiga oladi.

Yuqoridagi mulohazalardan tashqari, motivlar funksional-energetik tomonlarini dinamik boshqarish vazifasini amalga oshiradi.

Insonning qobiliyati bevosita motivlashgan mexanizmlar bilan uzviy bog'liq bo'lib, ularning mushitini belgilaydi va dinamik, ma'naviy ta'sir etish munosabatini o'zida aks ettiradi. Motiv bilan qobiliyatning munosabatlari psixik faollikning bevosita bajarish negizi shisoblangan faoliyat orqali namoyon bo'ladi. Motivlashgan tizimning tarkiblarini amaliyotda ro'yobga chiqaruvchi nafaqat faoliyatnigina aniqlash bilan cheklanib qolmasdan, balki faoliyatning keyingi istiqbol rivoji yoki uning boshqa sohalar bilan qorishib ketish eshtimoli darajasini ham belgilaydi. Lekin muayyan insonning funksional imkoniyati, faoliyati va xuddi shu faoliyatning ob'ektiv tomonlarining yaqqol ro'yobga chiqishi motiv barqarorlashuvi, rivojlanish (takomillashuv) ga yo'nalganligi ham faoliyatning ob'ektiv hart-haroitiga moslasha boradi. Umuman shakllanish jarayoni, shaxsning rivojlanishi motivning faoliyatiga, faoliyatning esa motivga o'zaro ta'siri bilan tavsiflanadi, bizningcha, mazkur ta'sirning ko'rsatkichi, mezonni vazifasini bajaradi. Motivlarning rivojlanishi tufayli tarbiyaviy talablarni anglashda, eshtiyojlarni ichdan qayta qo'rishda xulq-atvor qoidalari, mezonlari yordami bilan faoliyat doirasining kengayishida, shaxsning borliq bilan munosabati kabilarda o'zgarishlar sodir bo'ladi.

Shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, motivlarning rivojlanishi, motivlashgan yangi ma'lumotlarning paydo bo'lishi, faoliyat mushiti doirasidagi o'zgarishlar tufayli amalga oshiriladi. Motiv mexanizmi shaxs sifatlarini qayta qurish, ularni rivojlantirish jarayonining faollashuvi tarzida yuzaga chiqadi, shu bilan birga inson kamol topish jarayoniga, faoliyat mushiti va haroiti asta sekin yoki tez o'zgarishi - motivlarning takomillashuvi, barqarorlashuvi kabi omillarga ta'sir etadi. Insonni mehnat faoliyatida qayta tarbiyalash va muayyan fazilatlarni shakllantirish yuqoridagi mulohazalar moshiyatidan iboratdir. Bu o'rinda faoliyat faol vaziyat shisoblanib, mavjud eshtiyojlar, qiziqishlar doirasidagi psixologik holatlardan uzoqlashib boradi, so'ngra yangi qiziqish, eshtiyoj va intilishlarni shakllantiradi, motivlar moshiyati va shakllarni o'zgartiradi.

Ushbu mulohazani aloshida ta'kidlab o'tish joizki, motivasiyaning faoliyat darajasidan tashqari chiqishi eshtimoli yoki faoliyatning motivasiya doirasidan tashqari chiqishi imkoniyati to'g'risidagi talqinlar nisbiy xususiyatga ega.

Binobarin, motivasiya faoliyatdan tashqarida va faoliyat esa motivasiyadan aloshidalikka ega degan xulosaga kelmaslik maqsadga muvofiq. Bu holatni yaqqolroq namoyish qilish niyatida quyidagi shayotiy shaqiqatga murojaat qilamiz. Har bir talaba oliy maktabga o'qishga kirayotganida unda diplom olish motivi paydo bo'ladi, o'qishga joylashganda esa o'quv predmetlarini o'zlashtirish jarayoni o'qishga nisbatan intilish, eshtiyoj, qiziqish, safarbarlik kabi psixik omillar yuzaga keladi.

A.N.Leontevning fikricha, faoliyatning tuzilishi: maqsadga qaratilgan xatti-harakatlar va operasialardan iboratdir. Odatda faoliyat o'zining predmeti va motiviga ega bo'lib, agarda motiv bilan predmet (jism, narsa) o'rtasida mutanosiblik (moslik) vujudga kelsa, demak shundagina u tub ma'nodagi faoliyatga aylanadi. Masalan, bir talaba imtishondan (reytingdan) o'tish uchungina birlamchi manbalarni o'qiydi, lekin boshqasi esa o'zini tekshirish va shaqiqiy bilimlarni egallash uchun dars tayyorlaydi. Birinchi holatda talaba yoki o'quvchida motiv imtishonga qaratilgan bo'lib, o'quv predmeti mazmuni bundan mustasnodir, xuddi shu boisdan uning faoliyati faqat xatti-harakatlar tizimidan iboratdir, degan xulosa chiqarishga imkon beradi. Ikkinchi holatda esa motiv o'quv predmetini o'zlashtirishga qaratilganligi sababli uning intilishi faoliyatiga o'sib o'tadi (E.g'. kursiv bizniki: bu mezon vazifasini o'taydi), degan fikrga kelishga kafolat beradi.

5.2. Motiv muomalasi va uning yechimiga doir mulohazalar

Sobiq sovet psixologiyasi motivlar muammosini dialektik materializm prinsplariga asoslanib tadqiqodlangan. Bu esa eng avvalo motivlar tizimi inson shayoti va faoliyatiga murakkab tuzilgan boshqaruvchisi (regulyatori) sifatida tushunishni bildiradi. Mazkur yo'nalishga daxldor psixologlar o'rtasida shaxsning faolligi, ongning faolligi shaqidagi g'oyalar keng tarqalgan. Jumladan, S.L.Rubinshteyn motivlashgan tizimning inson borliqni aks ettirishdagi asosiy rolini ko'rsatib, shunday mulohazalarni ta'kidlab o'tadi: birinchi bo'lib kuzatish ob'ektlari emas, balki eshtiyoj ob'ektlari va inson xatti-harakatlari beriladi. Motivlashgan ustanovkalarining faollikka oid o'ziga xosligi ham shunday tuzilgan va u o'zi xoshlagan borliqning elementi va holatini belgilashga xizmat qiladi. Ularning fikricha, tashqi olamga munosabatning faol motivasion xususiyatini ko'rsatib o'tishning o'zi kifoya. S.L.Rubinshteyn "ong-bu faqatgina aks etish emas, balki insonning tashqi mushitga nisbatan munosabati hamdir" deb yozadi.

Motivlarning tuzilishi bilan bevosita borliq ongning bosqichli tuzilishi muammosi psixologlar tomonidan tezkorlik bilan shal qilish, yechish, tekshirish, tadqiq etish zarur bo'lgan dolzarb masalaga aylanib bormoqda.

S.L.Rubinshteyn ongning rolini ko'rsatish bilan bir qatorda psixikaning ko'pqirraliligi nuqtai nazaridan turli bosqichlarda ruhiy jarayonlarning vujudga kelishi, kechishi holatlarini tushuntirib berishga erishgan. Har qanday shaxsning xulq-atvorini psixologik jihatdan tushuntirishda quzg'atuvchilar (qo'zg'ovchilarni) turli bosqichlarda o'zaro murakkab bog'liqlikda olib qarash, ko'rish lozim, deb ta'kidlaydi. Bu ko'p bosqichli tuzilma boshqarishni anglashilgan bosqichi singari anglanmagan motivasion tendensiyalarni o'z ichiga oladi.

Sobiq sovet psixologlari motiv tuzilishining bosqichli konsepsiyasini ishlab chiqarishda quyidagi mulohazalarga tayanganlar:

- a) ongning tarixiy kelib chiqish jarayoni bilan inson xulq-atvorini boshqarishning murakkab tizimiga ega ekanligi;
- b) ontogenezda bola shaxsining individual (yakkashol) shakllanish jarayoni bo'lmish genetik dalillarga asoslanganligi va boshqalar.

Motivlar tuzilishini genetik bosqichda shakllanish eshtimolini tashlil qilish natijasida uning sodda, bir bosqichli tizimdan murakkab, ko'p bosqichli yuksak darajaga o'sib o'tish jarayoni ishonchli omillar yordami bilan yaqqol ko'rsatib beriladi. Umumlashtirilgan ma'lumotlarga ko'ra, sobiq sovet psixologlari motivlarning tuzilishi muomalasini tadqiq qilishda ularning dinamik va ma'noviy tomonlarining birligi prinsipidan kelib chiqish maqsadga muvofiq. Ular faol motivning dinamik holati shaqida mulohaza yuritganlariga mazkur faoliyatning ba'zi jarayonlarida uning dinamikasi o'ta bo'rttirib talqin qilinadi.

Shuni aloshida ta'kidlab o'tish maqsadga muvofiqki, sobiq sovet psixologlari motiv tuzilishiga oid masalaga yondashish jarayonida butun e'tiborini uning mazmuniy jabshasini aloshida ko'rsatishga, ma'noviy tomonlarining birlamchiligini belgilashga yo'naltiradi.

5.3. Shaxsning shakllanishida motivasiyaning roli

A. Insonning motivlar oqimi to'g'risida mulohazalar.

Insonning motivlari tuzilishini, ularning asosiy funksional mexanizmlarini hamda shakllanish jarayoniga yo'naltirishning strategik rejasini ishlab chiqish muammosini psixologik jihatdan tushuntirish uchun bolaning psixik rivojlanishi tashliligiga o'ziga xos ravishda taktik yondashish ma'qul. Shaxsning motivlari oqimi muammosi uning ham metodologik, ham nazariy munosabatni tekshirish demakdir. Chunki to Hozirgi davrgacha sobiq sovet psixologiyasida uning ko'pgina qismlari o'z yechimini topa olmagan. G'arb mamlakatlari hamda AqSh psixologlari orasida "biologik eshtiyojlar asosida inson motivlari yotadi", degan qarashlar majmuasi keng ko'lamda qo'llanib kelinmoqda. Chunonchi, AqSh psixologi B. Damellning fikricha, to'qimada vujudga kelgan eshtiyojlar qo'zg'atuvchining asosiy manbai shisoblanadi. Mazkur g'oya yuzasidan mulohaza yuritgan Danlep esa "qo'zg'alish biologik to'qimalardan chetga chiqmaydi", degan fikrga qat'iy ishonadi. Gilfordning ta'kidlashicha, faollikning birlamchi manbai ovqatdan" iboratdir. Lekin muallif o'z fikrini izchil ochib berishga intilmaydi.

Bu vaziyatni basholashda psixologik muammolar oqimi bilan motivlarning biologik oqimi o'rtasida yuz beruvchi o'zaro o'rin almashishning sodir bo'lishini mulohaza doirasidan tashqari chiqmaslik lozim. Chunki biologik hartlangan reja faollik manbai o'zaro o'rin almashish jarayonlari assimilyasiya va dissimilyasiya sifatida namoyon bo'ladi. Sholbuki biologik holatlar psixik jarayonlarning moddiy asosini tashkil qiladi. Xuddi shu boisdan, ular birlamchi manba va psixik faollikning negizi tariqasida yuzaga keladi.

B. Ilk bolalik yosh davrida xulq-atvor motivlari. Ikki-uch yoshli bolaning motivlari tuzilishi kristallashmagan (amorfligi bilan, shuningdek, ularning qat'iy ierarxiyasi yo'qligi bilan tavsiflanishi namoyon bo'ladi. Bola shaxsiga aloqador

motivlar tizimi bir qator motivlar yig'indisini ifodalovchi, o'zaro bir-biri bilan tasodifiy o'rin almashib turish xususiyatiga egadir. Motivlarni o'zaro o'rin almashish jarayonida yagona anglashish darajasidagi nazorat tizimiga bo'ysunmaydi.

S.L.Rubinshteyn bolalik davrining motivlariga quyidagicha psixologik tavsif beradi: "Bevosita bolaga ta'sir etuvchi har bir qo'zg'atuvchi (qo'zg'ovchi) ilk bolalik davrida uning o'sishida shukmronlik qiladi. Chunki undagi ichki motivlar shali mustashkam emas, shuning uchun har xil vaziyatda bola boshqa quzg'atuvchi shukmronligiga tobe bo'lib qolishi mumkin. Shu boisdan beqaror, kuchsiz, betartib motivlar xuddi shunday xatti-harakatlarga bog'liq.

Muallif vaziyatning stixiyali ta'siri shaqida mulohaza yuritib, u bolalik beixtiyor intilishining xulq-atvoriga ta'sirini ko'rsatib turishini ta'kidlaydi.

Nazariy va amaliy malumotlarga asoslanib, ilk bolalik davridagi individning xulq-atvori, birinchidan, impulsivlik bilan, ikkinchidan, vujudga kelgan vaziyat xususiyati bilan tavsiflanadi. Shaxsni boshlang'ich genetik qobig'idagi shakllanish pallasidagi motivining dinamik asosi - xatti-harakati qo'zg'alishini muvaqqat, tor mushitidan tashkil topadi. Chunki bola shali motivlashgan ustanovkalarni uzoq vaqt ushlab tura olmasligi sababli u tez yo'qoladi. Muhim ahamiyat kasb etuvchi qo'zg'alishlarda bola chalg'isa, demak, ularni u tezda esdan chiqaradi.

Eshtiyoj qondirilishida, affektiv reaksiyalarda, chalg'ish jarayonida qo'zg'alish berilgan vaqt doirasidan chetlashadi. Psixologik doiradagi boshqarishning o'ziga xos vositalari, faoliyatni tashkil etishni ta'minlovchi motivlar - inson faoliyatining energetik darajasini strukturaviy aks ettiradi. Bolaning intellektual darajasi va bilimlarning yetarli emasligi oqibatida kichik bir amaliy tajriba yaqqol amaliy faoliyat mushitini siqib chiqarishi mumkin. Bola biron-bir ob'ektga yo'naltirilgan faoliyatni, uni boshqarishni yuksak funksional-energetik bosqichida motivlarni o'z sholicha uzoq vaqt saqlab yurish imkoniyatiga ega emas.

Inson faoliyatining samaradorligi (mashsuldorligi)ni oshirish shaqidagi psixologik usulning rolini L.S.Slavina III-IV sinf o'quvchilarida tajriba yo'li bilan dalillab berdi. L.S.Slavina murakkab va uzoq davom etadigan faoliyatlarni tashlil qilish kezida uni nisbatan mustaqil va sodda tarkibiy qismlarga ajratib chiqadi hamda ularning har birini aloshida nazorat qilish kerak, binobarin, uni xuddi mustaqil faoliyat strukturasi va takomillashuvi va rivojlanishi natijasidagina motivlar tuzilishining takomillashuvi va rivoji namoyon bo'ladi. Muallifning fikriga qaraganda, xulq-atvorning muayyan maqsadga bo'ysundirilishi kichik maktab yoshining pirovard bosqichida amalga oshirilib, mazkur bosqich ixtiyoriy xulq-atvor shakllanishining boshlang'ich davri bo'lib shisoblanadi.

5.4. O'quv faoliyati motivlari to'g'risida mulohazalar

Psixologik ma'lumotlarga ko'ra, har qanday faoliyat muayyan motivlar ta'sirida vujudga keladi va yetarli hart-haroitlar yaratilgandagina amalga oshadi. Shuning uchun ham ta'lim jarayonida o'zlashtirish, egallash va o'rganishni amalga oshirishni ta'minlash uchun o'quvchilarda o'quv motivlari mavjud bo'lishi hart. Bilish motivlari shaxsning (sub'ektning) gnoseologik maqsad sari, ya'ni bilish

maqsadini qaror toptirishga, bilim va ko'nikmalarni egallashga yo'naltiriladi. Odatda bunday turdosh va jinsdosh motivlar nazariy ma'lumotlarning ko'rsatishicha, tashqi va ichki nomlar bilan atalib, muayyan toifani yuzaga keltiradi.

Tashqi motivlar jazolash va taqdirlash, xavf-xatar va talab qilish, guruhiy tazyiq, ezgu niyat, orzu-istak kabi qo'zg'atuvchilar ta'sirida vujudga keladi. Bularning barchasi bevosita o'quv maqsadga nisbatan tashqi omillar, sabablar bo'lib shisoblanadi. Mazkur holatda bilimlar va malakalar o'ta muhimroq boshqa, shukmron (etakchi) maqsadlarni amalga oshirishni ta'minlash vazifasini bajaradi (yoqimsiz holat va kechinmalar yoki noxush, noqulay vaziyatdan qochish, ijtimoiy yoki shaxsiy muvaffaqiyatga erishish; muvaqqat erishuv muddaosi mavjudligi va hokazo). Bu turdagi yoki jinsdagi tashqi motivlar ta'sirida ta'lim jarayonida bilim va ko'nikmalarni egallash (o'zlashtirish)da qiyinchiliklar kelib chiqadi va ular asosiy maqsadni amalga oshirishga to'sqinlik qiladi. Masalan, kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning asosiy maqsadi o'qish emas, balki ko'proq o'yin faoliyatiga moyillikdir.

Mazkur vaziyatda o'qituvchining o'qishga ularni jalb qilish niyati o'quvchilarning o'yin maqsadining ushali shahiga shalaqit berishi mumkin, lekin izosh talab dalillar yetishmaydi.

Motivlarning navbatdagi toifasiga, ya'ni ichki motivlar turkumiga individual xususiyatli motivlar kiradiki, ular o'quvchi shaxsida o'qishga nisbatan individual maqsadni ro'yobga chiqaruvchi qo'zg'alish negizida paydo bo'ladi. Chunonchi, bilishga nisbatan qiziqishning vujudga kelishi shaxsning ma'naviy (madaniy) darajasini oshirish uchun undagi intilishlarning yetilishidir. Bunga o'xshash motivlarning ta'sirida o'quv jarayonida nizoli, ziddiyatli holatlar (vaziyatlar) yuzaga kelmaydi. Albatta bunday toifaga taalluqli motivlar paydo bo'lishiga qaramay, ba'zan qiyinchiliklar vujudga kelishi eshtimol, chunki bilimlarni o'zlashtirish uchun irodaviy zo'r berishga to'g'ri keladi. Bunday xossalarga ega bo'lgan irodaviy zo'r berishlar tashqi shalaqit beruvchi qo'zg'atuvchilar (qo'zg'ovchilar) kuchi va imkoniyatini kamaytirishga qaratilgan bo'ladi. Pedagogik psixologiya nuqtai nazardan ushbu jarayonga yondashilganda to'laqonli vaziyatgina optimal (oqilona) deyiladi.

Ta'lim jarayonida bunday vaziyatlarni yaratish o'qituvchining muhim vazifasi shisoblanib, uning faoliyati ichki anglanilgan motivlar o'quvchilar xulq-atvorini shunchaki boshqarish bilan cheklanmasdan, balki ular shaxsini shakllantirishga, ularda maqsad qo'ya olish, qiziqish uyg'otish va ideallarni tarkib toptirishga qaratilgan bo'ladi.

Aniq narsalar, hodisalar va xatti-harakatlar insonning faolligi muayyan manbalar bilan uzviy bog'lanishga ega bo'lsa, uyg'unlashib borsa faoliyat motivlari darajasiga o'sib o'tadi. Psixologiyada manbalar o'z moshiyatiga ko'ra turkumlarga ajratib talqin qilinadi.

A) Inson eshtiyohlari bilan belgilanuvchi ichki manbalar. Organizmning tabiiy eshtiyohlarni namoyon qiluvchi tug'ma xususiyatli va jamoada shakllanuvchi ijtimoiy eshtiyohlarni vujudga keltiruvchi orttirma xususiyatga ega bo'lishi mumkin.

Tug'ma eshtiyojlar orasida o'qishga nisbatan ma'no kasb etuvchi aloshida ahamiyatga ega bo'lgan faollikka nisbatan eshtiyoj va axborot, ma'lumot, xabarlar olishga eshtiyoj muhim rol o'ynaydi.

Motivga genetik yondashilganda shu narsani aloshida ta'kidlab o'tish lozimki, bola tug'ilgandan e'tiboran bevosita faollik ko'rsatishga moyillik shukm suradi: u kuladi (noverbal muomala shakli), qimirlaydi (fazoda o'rin almashish), qo'l va oyoqlarini harakatlantiradi (moslashish), o'ynaydi (mushit-bola munosabati), gaplashadi (shaxslararo munosabatga kirishish), savollar beradi (dialogik muloqot va boshqalar). Bunga o'xshash xatti-harakatlarning o'zi ularni qoniqtiradi, voqelikni insonning axborotlarga nisbatan eshtiyojini tajribalarda ko'rsatish mumkin: agar tekshiriluvchini ma'lum vaqtga tashqi olamdan ajratib qo'yilsa, natijada uning irodasida, shissiyotida, intellektida buzilish sodir bo'lishi, zerikishi, irodaviy akt tizimi yo'qolishi, fikr yuritish jarayoni parchalanishi, illyuzion, gallyusional holatlar uchrashi mumkin.

Ijtimoiy turmush haroitida faollik va informasion taqchillik odamlarni salbiy shis-tuyg'u va kechinmalarga olib keladi, faoliyat tuzilishi va uning dinamikasiga putur yetkaziladi. Ijtimoiy turmushda shakllanuvchi eshtiyojlar orasida o'quv faoliyatida muhim rol o'ynovchi va uni kuchaytiruvchi ijobiy xususiyatli sosial va gnostik eshtiyojlar aloshida ahamiyat kasb etadi, shaxsni kamol toptirish jarayonida shukmron voqelikni egallaydi.

Ularning turkumiga bilimlarga nisbatan eshtiyoj, jamiyatga foyda keltirishga intilish, umumbahariy yutuqlarga erishishga intilish kabilar kiritiladi. B) Inson shayoti va faoliyatining ijtimoiy haroitlarida aniqlanuvchi tashqi manbalar. Bunday manbalarni talabchanlik, orzu (kutish) va imkoniyatlar tashkil qiladi. Jumladan, talabchanlik insonga faoliyat va xulq-atvorning muayyan turini hamda shakli (ko'rinishi)ni taqozo etadi. Mazkur holatni quyidagi mulohazalar yordamida izoshlash mumkin: ota-ona boladan ovqatni qoshiqda yeyishni, stulda to'g'ri o'tirishni, "rashmat" deyishni talab qilsa, maktab o'quvchidan ma'lum belgilangan vaqtda darsga yetib kelishni, o'qituvchilarga quloq solishni, berilgan vazifalarni bajarishni qat'iy belgilaydi. Jamiyat esa xulq, fe'l-atvor orqali ma'lum axloqiy normalar va qoidalarga rioya qilishni, shaxslararo muomalaga kirishish shakllari (vositalari)ni egallashni hamda aniq vazifalarni bajarishga amal qilishlarini o'z fuqarolariga o'rgatadi.

Psixologiya fanining atamalari moshiyatida orzu yoki kutish jamiyatning shaxsga nisbatan munosabatining ifodalanish mexanizmi yotadi. Etnopsixologik stereotiplarda uyg'unlashgan xulq-atvor belgilari va faoliyatning shakllari o'ziga xoslikka ega. Odatda odamlar bir yoshli bola tik yurishi kerak, deb shisoblaydilar va ular bu tushfani boladan kutganligi tufayli unga aloshida munosabatda bo'ladilar. Psixologiyada kutish tushunchasi talabdan farqli o'laroq, faoliyat yuzaga kelishi uchun umumiy mushit yaratadi.

Imkoniyatlar to'g'risida fikr yuritilganda ma'lum faoliyatning kishilar irodasi bilan bog'liq (iroda akti, sifati, prinsipi) ob'ektiv hart-haroitlarni o'zida aks ettiradi. Agarda odamlarning shaxsiy kutubxonasi boy bo'lsa, ularning o'qish imkoniyati yuqori darajaga ko'tariladi.

Kishilarning xulq-atvori psixologik nuqtai nazardan tashlil qilinganda, ko'pincha ularning ob'ektiv imkoniyatlaridan chiqib, unga yondashiniladi.

Agarda bola qo'liga tasodifan biologiya kitobi tushib qolsa, uning shu predmetga nisbatan qiziqishi ortishi kuzatiladi.

V) Shaxsiy manbalar - odamlar qiziqishlari, intilishlari, ustanovkalari va dunyoqarashlari jamiyat bilan munosabatini aks ettirishdan iboratdir. Inson faolligining manbai - qadriyat orqali ifodalanib, shaxs statusi (roli)da egallana boriladi.

5.5. Motiv klassifikasiyasi

Jahon psixologiyasi fanining nazariy mushoshadalariga va o'zimizning shaxsiy ma'lumotlarimizga asoslanib, motivlarni quyidagi turkumlarga ajratishni lozim topdik.

I. Shaxsning ijtimoiy eshtiyojlari bilan uyg'unlashgan, ularning moshiyati mezoni orqali o'lchanuvchi motivlar:

- 1) dunyoqarashga taalluqli, aloqador bo'lgan g'oyaviy motivlar;
- 2) ichki va tashqi siyosatga nisbatan munosabatni aks ettiruvchi, shaxsiy pozisiyani ifodalovchi siyosiy motivlar;
- 3) jamiyatning axloqiy normalari, prinsiplari, turmush tarzi, etnopsixologik xususiyatlariga asoslanuvchi axloqiy motivlar;
- 4) borliq go'zalligiga nisbatan eshtiyojlarda in'ikos etuvchi nafosat (estetik) motivlari.

II. Vujudga kelishi, hartlanganlik manbai bo'yicha umumiylikka ega bo'lgan, boshqaruv va boshqariluv xususiyatli motivlar:

- 1) keng qamrovli ijtimoiy motivlar (vatanparvarlik, fidoiylik, altruistik);
- 2) guruhii, jamoaviy, shududiy, umumbahariy motivlar;
- 3) faoliyat tuzilishi, moshiyati va tuzimiga yo'naltirilgan prosessual motivlar;
- 4) faoliyat mashsulini basholashga, maqsadga erishuvga mo'ljallangan rag'batlanuv, mukofot motivlari.

III. Faoliyat turlari moshiyatini o'zida aks ettiruvchi motivlar:

- 1) ijtimoiy-siyosiy voqeliklarni mujassamlashtiruvchi motivlar;
- 2) kasbiy tayyorgarlik va mashoratni o'zida namoyon etuvchi motivlar;
- 3) o'qishga, bilishga (kognitiv), ijodga (kreativ) oid motivlar.

IV. Paydo bo'lish xususiyati, muddati, mushlati, barqarorligi bilan umumiylikka ega bo'lgan motivlar:

- 1) doimiy, uzluksiz, longityud xususiyatli motivlar;
- 2) qisqa muddatli, bir lashzali, bir zumlik va soniyalik motivlar;
- 3) uzoq muddatli, vaqt taqchilligidan ozod, xotirjam xatti-harakatlarni talab etuvchi motivlar.

V. Vujudga kelishi, kechishi sur'ati bioquvvat bilan o'lchanuvchi motivlar:

- 1) kuchli, qudratli, ta'sir doirasidagi shijoatli motivlar;
- 2) paydo bo'lishi, kechishi o'rta sur'atli motivlar;
- 3) yuzaga kelishi, kechishi zaif, bo'sh, kuchsiz, beqaror motivlar.

VI. Faoliyatda, muomalada va xatti-harakatda vujudga kelishi xususiyati, xislati hamda sifatini aks ettiruvchi motivlar:

- 1) aniq, yaqqol, voqe bo'luvchi real motivlar;
- 2) zarurat, yuksak talab va eshtiyojlarda ifodalanuvchi dolzarb motivlar;
- 3) imkoniyat (potensiya), zoshira (rezerv), yashirin (latent) xususiyatlarini o'zida mujassamlashtiruvchi motivlar.

VII. Aks ettirish darajasi, sifati nuqtai nazardan ierarxiya vujudga keltiruvchi motivlar.

- 1) biologik motivlar;
- 2) psixologik motivlar;
- 3) yuksak psixologik motivlar.

TO'RTINCHI BO'LIM **SHAXSNING SHISSIY-IRODAVIY JABSHALARI**

VII BOB **SHISSIYOT**

1. Shissiyot to'g'risida umumiy tushuncha

Shissiyot borliqqa, turmushga, shaxslararo munosabatga nisbatan shaxsni sub'ektiv kechinmalarining aks ettirilishidir. Shaxs tirik mavjudod bo'lishi bilan birga jamiyat a'zosi hamdir, shuningdek, yakkashol (individual) inson sifatida tevarak-atrofdagi narsalar va hodisalarga nisbatan munosabatlarini xolisona (ob'ektiv) aks ettiradi, in'ikos qiladi. Aks ettirish jarayoni favqulodda o'z ichiga quyidagilarni qamrab oladi: a) shaxsning eshtiyojini qondirish imkoniyatiga egalikni; b) qondirishga yordam beradigan yoki qarshilik ko'rsatadigan ob'ektlarga sub'ekt sifatida qatnashishni; v) uni harakat qildiruvchi, bilishga intiltiruvchi munosabatlarini va hokazo. Sub'ektiv munosabatlarning inson miyasida shis-tuyg'ular, emosional holatlar, yuksak ichki kechinmalar tarzida aks etishi shissiyot va emosiyani yuzaga keltiradi. Shissiyot -yaqqol voqelikning eshtiyojlar sub'ekti bo'lmish shaxs miyasida ob'ektlarga nisbatan uning uchun qadrlı, ahamiyatli bo'lgan munosabatlarining aks ettirilishidir.

Mulohazalardan ko'rinib turibdiki, munosabat atamasi bir necha marta matnda qayd qilindi, shuning uchun unga ayrim izoshlar berish maqsadga muvofiqdir. Psixologiyada shali bir talay terminlar, atamalar, tushunchalar mavjudkim, ularga moshiyat, ma'no, qo'lam, sifat, shakl jihatidan qo'llanilishi yuzasidan ba'zi bir tuzatishlar kiritilishi ayni muddao bo'lar edi.

Psixologiya fanida munosabat tushunchasi ikki xil ma'noda qo'llanilib kelinadi: 1) sub'ekt (shaxs) bilan ob'ekt (narsa) o'rtasida tabiiy holda (tarzda) yuzaga keladigan o'zaro aloqa o'rnatish (ob'ektiv munosabatlar); 2) o'rnatilgan aloqalarning aks ettirilishi (ularning kechinmasi), xususiy sub'ektning eshtiyojlari va ularning ob'ektlararo munosabati (sub'ektiv munosabatlar), binobarin, namoyon bo'lgan eshtiyojlarni qondirishga shay turgan narsalar bilan odam o'rtasidagi munosabat ma'nosida ishlatiladi. Shissiyot tushunchasi kundalik turmushda va ilmiy psixologik manbalarda har xil ma'noda qo'llaniladi. Jumladan, shissiyot

o'rnida sezgilar, anglanilmagan mayllar, anglanilmagan xoshishlar, tilaklar, maqsadlar, talablar tushunchalardan foydalaniladi. Bu holatlar o'rtasidagi o'zaro o'xshashlikka asoslanib ishlatilishi kundalik turmush voqealari bo'lib shisoblanadi, xolos.

Ilmiy nuqtai nazardan kelib chiqib tashlil qilinganda "Shissiyot" odatda tirik mavjudodlar miyasida, ya'ni shaxslarning eshtiyojlarini qondiruvchi va unga monelik qiluvchi ob'ektlarga nisbatan uning (odamning) munosabatlarini aks ettirish ma'nosida qo'llaniladi.

Jahon psixologiyasida "shissiyot" bilan "emosiya" terminlari (ayniqsa chet mamlakatlarda) bir xil ma'noda ishlatiladi, lekin ularni aynan bir xil holat deb tushunish mumkin emas. Bunday nuqson ommabop adabiyotlarda, chet ellarda chop etilgan darsliklarda aksariyat shollarda uchraydi. Odatda tashqi alomatlar yaqqol namoyon bo'ladigan shis-tuyg'ularni ichki kechinmalarda ifodalanishdan iborat psixik jarayon yuzaga kelishining aniq shaklini emosiya deb atash maqsadga muvofiq. Masalan, ranglarning o'zgarishi, yuzlarning ta'bassumlanishi, lablarning titrashi, ko'zlarning yarqirashi, kulgu, yig'i, g'amginlik, ikkilanish, sarosimalik va boshqalar emosiyaning ifodasidir. Lekin vatanparvarlik, javobgarlik, mas'uliyat, vijdon, meshr oqibat, sevgi- mushabbat singari yuksak xislatlarni emosiya tarkibiga kiritish g'ayritabiiy hodisa shisoblanar edi. Ushbu shissiy kechinmalar o'zining moshiyati, kuch-quvvati, davomiyligi, ta'sirchanligi, yo'nalganligi bilan bir-biridan keskin farq qilishlariga qaramay, ularni emosiya sifatida talqin qilish oddiy safsataga aylanib qolgan bo'lar edi. Shu boisdan ularning o'zaro eng muhim farqi shundaki, birisi ijtimoiy (shissiyot), ikkinchisi esa (emosiya) individual, xususiy ahamiyat kasb etadi.

Ta'kidlab o'tilgan mulohazalarga qaramasdan, shissiyot bilan emosiyaning o'zaro bir-biridan qat'iy cheklab qo'yish ham ba'zi anglashilmovchilikni keltirib chiqarishi mumkin. Faoliyat, xulq-atvor, muomala sub'ekti o'zining shaxsi hamda jamiyati uchun ahamiyati shisoblangan narsalar va hodisalarni aks ettiruvchi munosabati shissiyotda mujassamlashadi. Shaxsning individual shayoti va faoliyatiga aloqador (xosh foydali, xosh zararli bo'lishdan qat'i nazar) omillar, qo'zg'ovchilar, turtkilarni ifodalovchi hamda kelib chiqishi instinktlar, hartsiz reflekslar, irsiy belgilar (ovqatlanish, jinsiy, shimoyalanih, qo'rqish va boshqalar) bilan bog'liq sodda shissiy holatlar "emosiya" deyiladi. Emosiyalar nafaqat insonlarga, balki jonli rivojlangan mavjudodlarga ham taalluqli ruhiy (psixik) holatlardir. Shayvonlardagi emosiyalar o'zgarishi murakkab bo'lgan tabiiylik (irsiy) alomatlariga asoslanuvchi sodda tuzilishga egadir. Odam bilan shayvon emosiyalari o'zlarining moshiyati, tuzilishi, ta'sirchanligi, jadalligi, sifati, shakli bilan keskin tafovutlanadi. Emosiyalar tashqi ko'rinishga xosligi bilan, muvaqqat xususiyatga ega ekanligi bilan shissiyotdan farqlanadi.

Shuni aytib o'tish joizki, shissiyot shayvonot olamiga xos kechinma emas, u aql-zakovat sub'ekti sanalmish shazrati insongagina xos, xolos, chunki empatik (hamdardlik) shis-tuyg'ular shaxsning mukammallik bosqichiga ko'tarilishiga kafolat negizidir.

Shissiyot bilan emosiya (uning yuksak darajalari nazarda tutiladi) inson shaxsining ijtimoiy shayotiy hart-haraitlarida yuzaga kelgan, odamning ijtimoiy

tarixiy taraqqiyotida shakllangan (evolyusion yo'sinda), muayyan ijtimoiy mushitda (jamiyatda) istiqomad qiluvchi kishilar tomonidan o'zlashtirilgan g'oyalar, me'yorlar, qonun-qoidalar, nizomlar, qadriyatlarni aks ettiruvchi anglanilgan shis-tuyg'ular, murakkab ichki kechinmalarni vujudga kelish jarayonidir.

2. Shissiyotning o'ziga xosligi

Shissiyotda shaxs psixikasining o'ziga xos jabshalari, inson faoliyatining ayrim jishatlari sifatida harakatdagi, tevarak-atrofdagi voqelikni odam bosh miyasida turli-tuman shaklda ichdan aks ettiriladi. Shuning uchun shissiyot borliqda sodir bo'layotgan narsa va hodisalar yuzasidan shaxs uchun ahamiyatli, qadr-qiyimatli alomatlari tuyg'usidan darak beruvchi signallar sistemasi tarzida talqin qilinadi. Yaqqol voqelikda sezgi a'zolariga ta'sir etuvchi har xil qo'zg'ovchilaridan ba'zi birlari aloshidalanadi, o'zaro mos tushganlari esa birlashadi, favqulodda namoyon bo'la boshlagan shis-tuyg'ular bilan ular aralashib ketadi. Buning natijasida muayyan qo'zg'ovchilar tirik mavjudodlar uchun xotirjamlik yoki bezovtalik signaliga aylanadi, shissiy kechinmalar esa insonning shaxsiy tajribasini shakllantiruvchi hartli reflekslar tizimini barqarorlashtiruvchi omil tariqasida aks etadi. Shissiyotning bunday tarzda signal funksiyasining bajarishi uning impressiv (lotincha *impressio*-so'zidan olingan bo'lib, taassurot degan ma'no anglatadi) jishati deb nomlanishda o'ziga xosligi shundaki, shissiyot tasavvur qilinayotgan obrazlarga, fikran rejalashtirilayotgan maqsadlarga mayl, faollik, intilish uyg'otadi, shaxsning faoliyati va xatti-harakatlarining muvaqqat yoki uzluksiz motiviga aylanadi. Ushbu fiziologik jarayonning moshiyatini tushuntirilishda I.P.Pavlov mana bunday yondashadi: tirik mavjudodlarning tabiiy mushitga moslashuvida qat'iylashadigan yoki zaiflashadigan dinamik stereotiplar tufayli shissiy va emosional kechinmalarning ijobiy yoki salbiy ko'rinishi vujudga keladi. I.P.Pavlovning talqinicha, dinamik stereotip-bu tashqi taassurotlarning ma'lum tarkibda takrorlanishi natijasida shosil qilingan hartli reflekslar ta'siridagi nerv bog'lanishlarining barqaror tizimidir. Tirik mavjudod shayoti va faoliyatida qiyinchiliklarga, qarshiliklarga uchrasa, dinamik stereotip "zaiflashuvi" yuzaga keladi, buning oqibatida salbiy emosional holatlar, kechinmalar shosil bo'ladi.

Shis-tuyg'ular va emosional holatlar kechishining turli shakllari, ko'rinishlari nafaqat signal funksiyasini bajaradi, balki ular shaxsning faoliyati, xulq-atvori ustidan boshqaruvchanlik funksiyasini amalga oshiradi. Yuksak shislar bu ma'noda ustuvor rol o'ynaydi (vijdon shissi, mas'uliyat va vatanparvarlik tuyg'usi, empatik, ya'ni hamdardlik kechinmalari va boshqalar). Shatto emosional holatlar, hodisalar, harakatlar shaxsning tana a'zolari o'zgarishida o'z ifodasini topadi va ichki shissiy kechinmalarning tashqi alomatlarini aks ettiruvchi muhim ko'rsatkichi shisoblanadi. Ovoz oshangi, sur'ati, tembri, chastotasi o'zgarishi, mimika, imo-ishora, pantomimika, organizmning qizarishi, oqarishi, nafas olish va qon bosimidagi beqaror holatlar ixtiyorsiz yoki ixtiyoriy, ongli ravishda kechishidan qat'i nazar emosiyaning ekspressiv (lotincha *expressio*-degan atamadan olingan bo'lib, ifodalash degan ma'noni bildiradi) jabshasi deyiladi.

Shaxs shissiyotning sub'ekti shisoblanib, mazkur holatning namoyandasi, uni aks ettiruvchi tariqasida olamni anglash, bilish jarayonida o'zining shaxsiy faoliyatini (xulq-atvorini) maqsadga muvofiq amalga oshirish uchun shissiy kechinmalarni o'zgartirish qudratiga ega. Shis-tuyg'ular shaxsdan ajralgan holda vujudga kelmaydi, shuning uchun ular shissiyot sub'ekti bilan birga shukm suradi, binobarin, shissiy kechinmalar aniq insonga taalluqli bo'ladi, xolos. Insonda emosional taassurot qoldiradigan, yuz tuzilishida ta'bassum yoki qayg'u, gosho ajablanish uyg'otadigan narsa va hodisalar shissiyotning ob'ekti bo'lib shisoblanadi. Shaxsdagi emosional o'zgarishlar uning shayoti va faoliyatida, shaxslararo munosabatida, insonlar bilan muomalaga kirishishda, ayrim shollarda biron bir voqelik to'g'risida xayol surganda, armon tuyg'usi odamga xotirjamlik bermaganida yuzaga keladi.

Shissiyot sub'ektiv ichki kechinmalarda ifodalansa ham uni aniqlash mumkin, chunki dildagi qayg'u alamlar, afsuslanish, achinish, quvonish, o'zidan nolish, ko'z va yuz harakatlaridagi bezovtalanish, shadiksirash, shayajonlanish tashqi tana a'zolarida, nutq faoliyatida, sustlik, loqaydlik shukmronlik qilganida bevosita ifodalanadi. Shis-tuyg'ular ixtiyorsiz ravishda vujudga kelmaydi, shuning uchun ular qat'iy ravishda determinasiyalashgan (sababiy bog'langan) psixofiziologik xususiyatga egaligi tufayli u yoki bu tashqi ko'zg'atuvchi ta'siriga nisbatan munosabat bildirish (javob reaksiyasi) tarzida shosil bo'ladi. Vaziyat, hart-haroitlar shissiyotning mexanizmi tariqasida xizmat qilishi mumkin. Shuni ham aniqlashtirish lozimki, vaziyat ham, haroit ham tabiiy (biologik), sub'ektiv (shaxslararo munosabat) ko'rinishlarda vujudga kelganligi sababli shissiyotning moshiyati, sifati va shakliga bevosita o'z ta'sirini o'tkazadi. qattiq sovuq, favquloddagi chang-to'zon, xonada tok bo'lmasligi, qo'pol muomala, loqayd munosabat, avtoritar xulq-atvor va boshqalar vaziyatga, haroitga yaqqol misol bo'la oladi.

Shissiyotning determinizm (sababiy bog'lanish) prinsipiga asoslanganligidan qat'i nazar shaxs o'zining faoliyatida, xulqida, muomalasida shissiyotini, emosional holatlarini idora qilishga, ba'zi shollarda o'zini tutib turishga, voqelikka yoki hodisalarga nisbatan oldingi bashosini o'zgartirishga, ichki murakkab kechinmalarini ongli ravishda boshqarishga intiladi. Shaxsda vujudga keluvchi sub'ektiv holatlar, shis-tuyg'ular o'zining yuzaga kelishi, namoyon bo'lishi, moshiyati jihatidan hamisha ob'ektiv voqelikning timsoli, inson miyasiga singdirilgan, qayta ishlangan ko'rinishidir. Ob'ektiv borliq yuzaga keltiradigan sub'ektiv shis-tuyg'ular, kechinmalar moddiy tana a'zolaridagina aks etish bilan cheklanmasdan, balki muayyan o'zgarishlar shaxsning faoliyatida, nutqida, mulohazasida, xulqida bevosita ifodalanadi.

Shaxs shissiyot ob'ektiga nisbatan qanday shaxsiy munosabatda bo'lishi favquloddagi holatda "Men" lik ifodalanishi shis-tuyg'ularning sifati deyiladi. Masalan, shaxsning mushabbati, rashm-shafqati, shayajonlanishi, qashr-g'azabi, bezovtalanishi, ruhan ezilish kabi sifatlarning muayyan tasnifi (klassifikasiyasi) mavjuddir. Sifatlar ikki xil yo'sinda vujudga kelishi mumkin, jumladan, shaxsning o'z eshtiyojini qondirishga va unga qarshilik (to'sqinlik) qilishga aloqador narsa va hodisalarga nisbatan munosabatlari son-sanoqsiz bo'lishi mumkin. Shissiyotning

sifatlari shaxsning narsa va hodisalarga nisbatan emosional munosabatining o'ziga xos va zaruriy alomatlari bo'lib shisoblanadi. Psixologiyada shaxsning shayotiy va tabiat omillariga nisbatan emosional munosabatlari ijobiy va salbiy turkumlarga ajratiladi. Ijobiy sifatlar narsa va hodisalarga nisbatan eshtiyoj maqsadga muvofiq ravishda qondirilsa, u holda roshatlanish, quvonch shislari ifodasi yuzaga keladi. Eshtiyojlarni qondirishda to'siqlar, xalaqit beruvchi omillar namoyon bo'lsa, u taqdirda noxush kechinmalari, norozilik shislari tug'iladi. Ijobiy va salbiy sifatlar bevosita yo'sindagi emas, balki bilvosita yo'l bilan ham vujudga kelishi mumkin. Masalan, shayot quvonchlarini eslash dalillikni uyg'otsa, muvaffaqiyatsizlikni xayolga keltirish shadiksirashni shosil qiladi.

Shaxs individual eshtiyojlaridan tashqari, ijtimoiy eshtiyojni qondirish bilan bog'liq motivlar ta'siri tufayli ham ijobiy yoki salbiy shissiyot sifatlarini aks ettirishi kuzatiladi. Masalan, talabaning tanlovda qatnashishi quvonch shislarini yuzaga keltirsa, ikkinchi turdagi muvaffaqiyatsizlik xafagarchilik tuyg'usini namoyon etadi. Shaxsning maqolasi (gazeta, jurnalda) bosilib chiqsa faxrlanadi, kimningdir tomonidan u tanqid qilinsa ruhan eziladi. Ota-ona farzandini maqtasa quvonadi, koyisa esa xafa bo'ladi va hokazo.

Shissiyotning ijobiy va salbiy sifatlaridan tashqari, uning ikkiyoqlamalik (yunoncha amphi ikkiyoqlama vazifa, lotincha valentia "kuch" degan ma'no anglatib keladi) va noaniqlikdan iborat asosiy xislatlari mavjuddir. Bu ruhiy holatlarda shaxsda ikkilanish shollari, noaniq tushunish munosabatlari aks etadi, lekin roshatlanish bilan qanoatlanmaslik shislarini bir-biriga qo'shish mumkin emas.

Ambivalent (ikkiyoqlama) shissiyotda roshatlanish bilan azoblanish tuyg'ulari o'zaro qo'shilib ketish bilan cheklanibgina qolmasdan, balki uyg'unlashgan, aralashgan holda ularning kechishi muhim xususiyatlaridan biri bo'lib shisoblanadi. Masalan, rashk shissida mushabbat bilan nafrat bir-biri bilan uzviy bog'lanib ketadi. Xo'randa qorni ochligi uchun sho'r ovqatni yeb biologik eshtiyojni qondirib, bir tomondan roshatlanishi, ikkinchi tomondan esa noxush shisni kechirishi mumkin. Tashnalikdan iliq suvni ichib ham roshatlanishi, ham noxushlikka berilishi kuzatiladi. Kiyimi yupun shaxsga qalinroq to'n berilsa, bir tomondan quvonadi, ikkinchi tomondan esa uyaladi. Oshiqlarda sevish va o'zidan nafratlanish holati kechadi yoki shijron shirin qayg'u, lekin yoqimli istirob tarzidagi kechinmalar ikkiyoqlama shissiyotga yorqin misoldir.

Shaxsning emosional dunyosi uzluksiz tarzdagi ziddiyatlar, nizolar va ularning shal qilinishi, oldining olinishini aks ettirishdan iborat jarayonlar majmuasidir. Asosan ijobiy, salbiy va ikkiyoqlama shissiyotni keltirib chiqaradigan omillar quyidagilardan iboratdir: 1) shaxs bilan mushit o'rtasidagi (tabiiy mushit, ijtimoiy mushit orasidagi) har xil mazmun hamda shakldagi munosabatlar; 2) tana a'zolari, ichki organizm tarkiblari mushitidagi munosabatlarning nisbiy muvozanati o'zgarib turishi; 3) favquloddagi vaziyatlar tufayli yuzaga keladigan har xil kechinmalar va boshqalar.

Shis-tuyg'ularning yana bitta (to'rtinchi) sifati shaxsning shissiyot ob'ektlariga nisbatan emosional munosabatlarining qisqa muddatli aks ettirishini ta'minlovchi tashqi ta'sirining noaniqligi ifodalanishidir. Shuningdek, ob'ektlarning

taassurotlari uzoq muddatli xususiyatga ega bo'lsa, bunday emosional holatlar munosabatlarning sifati bo'lishi mumkin; Shaxs o'zining turmush tajribasiga noma'lum, yap-yangi narsalarga duch kelsa, bu voqelik uni to'liqlantirishi, shayratlantirishi, unda shavas va qiziqish uyg'otishi mumkin. Bu shissiy voqelik (hodisa) yangi taassurotni anglashning shissiy jabshasi bo'lib shisoblanadi. Tabiiy va ijtimoiy mushitning anglab olish chigal hodisasi eshtiyoj bilan bog'lanishdan hamda muayyan barqaror munosabat yuzaga keltirishdan oldin shissiy holatning predmetiga aylanadi. Shuning uchun ma'lum kechinmalarning negizida tansho "bu nima refleks"ini tushunish eshtiyoji yotadi. Bilish faoliyati bilan uyg'unlasha borgan anglash shissi beqarorligi, qisqa muddatligi bilan tafovutlanadi hamda ob'ektga nisbatan yengilroq salbiy yoki ijobiy munosabat sifatiga aylanada.

Shissiyotning mazmuni turli-tuman bo'lib, u shaxsning shayoti va taraqqiyoti imkoniyatlari bilan bog'liq ob'ektlarga, shatto bevosita roshatlanish (azoblanish) shislarini yuzaga keltiruvchi narsalarga nisbatan munosabatlarida ifodalanadi. Demak, shaxsning shissiyotlari turlicha moddiy va madaniy eshtiyojlariga asoslanadi, ularni qondirishga yordam beradigan omil ijobiy emosiyani yuzaga keltiradi, so'ng barqaror shissiyot singari mustashkamlanadi. Inson eshtiyojini qondirishga xalaqit beradigan narsa salbiy emosional holatni vujudga keltiradi hamda shissiyot tariqasida mujassamlashadi.

Shissiyotning mazmuni to'g'risida mulohaza yuritilganda shu narsani eslatib o'tish joizki, shis-tuyg'ular barqarorligi, maqsadga muvofiqligi: birinchidan, shaxsga shech qanday xavf-xatar, tashdid solmayotganligini, ikkinchidan, insonning shayoti va faoliyatida uni baxt-omad kutayotganligini, uchinchidan, shaxslararo munosabati, jamiyatda tutgan mavqeini, to'rtinchidan, tana a'zolarining salomatligini ro'y rost aks ettiradi. Bu ko'rinishlarning barchasi ijobiy sifatlar ustuvorlik qilayotganligidan darak beradi, binobarin, yutuqlarga erishish eshtimoli darajasi yuksakligi, ijtimoiy yoki shaxsiy kutilma esa kafolatlanganligini anglatadi. Shaxs shaxslararo munosabatning mashsuli bo'lganligi tufayli undagi shissiyotlarning mazmuni, inson kamol topishi bilan uzviy bog'liq tarzda, ko'lam kengayib boradi, buning natijasida emosional holatlar shaxsiy tor doiradan tashqari chiqib, tabiat hodisalari, jamiyat muammolari (iqtisodiy, siyosiy, tarixiy, ma'naviy jabshalar) ga taalluqli munosabatlarni o'zida ma'naviy mazmuniy shakliy jihatdan mujassamlashtiradi. Xuddi shu bois mas'uliyat va loqaydlik, muloqotmandlik va odamovilik, g'azab va shavq, simpatiya va antipatiya, optimizm va pessimizm, xursandlik va xafalik, qashramonlik va qo'rqqoqlik, quvonch va qashr, ishtiyiq va zerikish, egoistlik va alturistik, sofdillik va g'arazgo'ylik, mehnatsevarlik va dangasalik, samimiylik va laganbardorlik kabilarning barchasi kelib chiqishi (genezisi) jihatidan ijtimoiy xususiyatga ega bo'lib, quyidagi jabshalari bilan ajralib turuvchi: a)shaxsning shaxsiy nuqtai nazari; b)ijtimoiy shayotda egallagan mavqei; v)shayot va faoliyatda faolligi; g)jamiyatdagi hamkorlik faoliyatda qatnashishi; d) guruh yoki jamoada shakllangan shaxslararo munosabatlari bilan bog'liq shissiyotlardir. Shuni ta'kidlab o'tish o'rinliki, shaxsning ba'zi shis-tuyg'ulari ularni ro'yobga chiqaruvchi omillarning takroran ta'siri natijasida mustashkamlanib, uning(insonning) shukmron, ustuvor, barqaror emosional xususiyatiga aylanadi. Shu sababdan shaxslarning xushfe'l yoki jaholatli,

qiziquvchan yoki sovuqqon, qo'rqoq yoki jasur, meshribon yoki bag'ritosh, xushmuomala yoki qo'pol, kamgap yoki maxmadona degan yo'sinda inson (shaxs) sifatida tavsiflash, basholash mumkin. Milliy tarbiyaning, milliy g'oyaning asosiy vazifalaridan biri mamlakatimiz fuqarolarida milliy istiqlol g'oyalariga sodiqlik, fidoiylik, vatanparvarlik, mas'uliyatlilik ruhidagi yuksak shis-tuyg'ularni shakllantirishdan iboratdir. Mustaqillik ideallariga munosib shaxslarni kamol toptirish uchun, vatan ishqini bilan yonuvchi faol, shijoatli, irodasi bukilmay, barqaror motivasiyaga ega bo'lgan insoniy sifatlarni ularda shakllantirish maqsadga muvofiq.

Shuni eslab o'tish lozimki, shissiyot o'zgaruvchanlik xususiyatiga ega bo'lib, uning kuchayishi yoki susayishiga qarab qanday oqibatlarga olib kelishini oldindan bashorat qilish yoki payqash mumkin. Shaxsning shis-tuyg'ularida ham barqaror, ham o'zgaruvchan jabshalari birgalikda shukm suradi.

Shu sababdan shaxsning shissiyotida shukmron, ustuvor shis-tuyg'ular mavjud bo'lishiga qaramay, ular vaziyat, haroit yangilanish bois keskin o'zgarishlarga uchraydi, dinamik stereotiplar zaiflasha boshlaydi. Shuning uchun psixologiyada shissiyot o'zgarishining dinamikasi degan atamalar birikmasi uzluksiz ravishda qo'llanilib kelinadi.

Shaxsda namoyon bo'layotgan shissiyot asta-sekin jadallashib borgani evaziga u ruhiy kechinma sifatida mustashkamlanib qolishi mumkin. Masalan, jahon xalqlarida yer kurrasining u yoki bu joylarida qo'poruvchilik ko'rinishlariga jirkanch nazar bilan qarash tuyg'usi uyg'ongan bo'lsa, keyinchalik terrorizmga (lotincha terror kuch ishlatish bilan qo'rqitish demakdir) shafqatsiz kurash, nafrat umumiy militarizmga (latincha militaris harbiylashtirish ma'nosini anglatadi) yo'naltirildi. Xalqlarda narkotik (yunoncha harkotikos miyani aynitadigan) moddalarga nisbatan jirkanch tuyg'usi kuchayib borishi, dinamikasi sababli narkobiznesga (inglizcha business foyda degani) bilan ayovsiz kurash insoniyat genini (zotini) buzilishiga yo'l qo'ymaslikka o'sib o'tdi. Shaxs kechirayotgan shis-tuyg'ular mazmundor, aks ettirilayotgan hodisalarrang-barang, o'zaro ta'sirlar, aloqalar, munosabatlar serqirra, ko'pyoqlamalik xususiyat kasb etsa, u holda shissiyot dinamikasiga puxta negiz shozirlaydi.

Lekin shuni ham ta'kidlash ma'qulki, shissiyot dinamikasi har xil kechishi, uning xususiyati, yo'nalishi biroz o'zgarishi mumkin. Chunki shissiyot bir yo'nalishda kuchayib borish bilan bir qatorda uning susayishi, shatto so'nib borishi, shaddan tashqari zaiflashuvi ham kuzatiladi. Masalan, intizomni buzgan xodimni "shaydash" bilan qo'rqitish emosional ta'sirini yo'qotadi, agarda biror jazo chorasi qo'llanilmasa, mabodo talabani dars qoldirishi po'pisa qilish bilan cheklansa, unda qo'rqinch ruhiy holati yo'qoladi. Ana shunday hodisalar va nomutanosibliklarning takrorlanishi sababli emosional moslashuv (adaptasiya) jarayoni vujudga keladi, demak, shissiyotda o'zgarish sodir bo'lmaydi. Agarda shissiyot ob'ektining (narsa, hodisa, holat kabilarning) mazmuni, ma'nosi shaxsda qiziqish uyg'ota olmasa, bunday holda emosion to'yinish yuzaga keladi, oldin qiziq tuyulgan narsa keyinchalik zerikarli, yoqimsiz, noxush kechinmalar shosil qila boshlaydi. Shaxs bir necha marta surunkasiga axborot, qo'shiq, shangoma eshita bergach, unda shayajonlanish, roshatlanish, kayfiyat ko'tarilishi paydo

bo'lmaydi, aksincha insonda zerikish shissi uyg'onadi, ularni eshitish esa jashl chiqazadi. Shuning uchun xosh ma'lumot, xosh yumor bo'lishdan qat'i nazar yangilik alomatlarisiz insonda qiziqish yo'qoladi.

3. Shissiyot va emosional holatlarning fiziologik asoslari

Emosional holatlar boshqa ruhiy jarayonlar singari miya faoliyatining natijasi yoki mashsuli bo'lib shisoblanadi. Emosional holatlarning yuzaga kelishiga tabiatda va jamiyatda sodir bo'layotgan o'zgarishlar, munosabatlar, aloqalar, taassurotlar asosiy sababchidir. o'zgarishlar o'z navbatida, birinchidan, shaxs shayoti va faoliyatining jadallashi yoki pasayishiga, ikkinchidan, insondagi ayrim eshtiyojlarning paydo bo'lishiga yoki yo'qolishiga, uchinchidan, odam ichki organlari funksional holatlarining beqarorlashuviga olib keladi. Shis-tuyg'ular uchun eng xususiyatli fiziologik jarayonlar negizi sifatida hartsiz va hartli reflekslar xizmat qiladi va ularning muayyan tizimi bosh miya katta yarim harlari po'stida yuzaga keladi hamda shu joyda mustashkamlanadi. Murakkab hartsiz reflekslar esa: 1) yarim harlarning po'stloqosti bo'shliqlari: 2) miya stvoliga tegishli ko'rish tepachalari (do'ngliklari); 3) nerv qo'zg'alishlarini miyaning yuqori bo'limlaridan vegetativ tizimiga o'tkazib beruvchi markazlari orqali amalga oshiriladi. Shaxsda shis-tuyg'ularning kechishi hamisha miya po'sti bilan po'stloqosti markazlarining birlikdagi (hamkorlikdagi) faoliyati natijasida ro'yobga chiqadi Shaxs ruhiy olamida, uni qurshab turgan tevarak-atrofdan sodir bo'layotgan o'zgarishlar (xosh tabiiy, xosh sub'ektiv bo'lishidan qat'i nazar) kechinmalar sub'ekti (inson) uchun qanchalik qadr-qiyamat, yuksak ahamiyat kasb etsa, shissiy holatlarning mazmuni shunchali purma'no bo'ladi. Buning ta'sirida yuzaga keladigan muvaqqat bog'lanishlar tizimining qayta qurilishi qo'zg'olish jarayonini shosil qiladi. Mazkur jarayon miya katta yarim harlari po'stida tarqalib, so'ng po'stloqosti markazlarini egallab oladi. Katta yarim harlar po'stidan pastda turuvchi miya bo'limlarida organizm fiziologik faoliyatining turli markazlari (nafas olish, ovqat shazm qilish va hokazo) joylashgan. Shu sababdan po'stloqosti markazlarining qo'zg'alishi ba'zi ichki a'zolar faoliyatining kuchayishiga olib keladi. Jumladan, nafas olish ritmikasing o'zgarishi (shayajonlanganda bo'g'ilib qolishini, og'ir va tartibsiz nafas olishni yuzaga keltiradi), yurak faoliyatining buzilishi (yurak urishini tezlashtiradi), organizmni qon bilan ta'minlash izdan chiqishi (uyalgandan qizarishni, qo'rqqandan oqarishni keltirib chiqaradi, ichki sekresiya bezlari ishining nuqsonlari ko'z yoshining oqizadi, shayajonlanganda og'izini quritadi, qo'rqqanda "sovuq" ter chiqaradi va hokazo.)

Ilmiy manbalarda talqin qilinishicha, miya katta yarim harlarining po'sti mo'tadil haroitida po'stloqosti markazlariga boshqaruv va tormozlov yo'sinida ta'sir ko'rsatadi hamda shissiyotining tashqarida ifodalanishiga yo'q qo'ymaydi. Miya po'sti kuchli darajada qo'zg'alsa, uning ta'sirida boshqaruvchanlik funksiyasi buziladi. Shaxs qattiq charchasa yoki kuchli mast bo'lsa, irradiasiya oqibatida po'stloqosti markazlari ham qo'zg'aladi, natijada harakatni nazorat qilishi yo'qoladi.

Miya faoliyatining elektrofiziologik tadqiqotlari emosiyalarning paydo bo'lishida gipotalamolimbik (yunoncha hypothalamus bosh miya bo'limi nomi)

tizimi va retikulyar formasiya (lotincha reticulum to'rsimon, formatio, bog'lam ma'nosini anglatadi) ning roli ko'rsatib o'tilgan.

Ma'lumotlarda ko'rsatilishicha, emosional holatlarning fiziologik moshiyati katta yarim harlar po'stining va po'stloqosti tizimi markazlarining funksiyasigina emas, balki ular: a) miya mexanizmlari faoliyatini faollashtiruvchi retikulyar formasiyaning, b) miyaning talamus (ko'rish do'ngliklari) ning, gipotalamusning (do'nglikosti qismining), v) yarim harlar yangi po'stlog'i orasidagi limbik sistemaning funksiyalaridir. Emosional holatlar uchun po'stloqosti tugunchalarining tarkibiga kiruvchi (miya katta yarim harlarining oq moddasi bilan birlashuvi kulrang modda yig'indisi) markazlar ham muhim ahamiyatga ega. Agarda miya katta yarim harlari po'stlog'i harakatlarini birlashtirib, sezgilarni va sa'i-harakatlarni nozik ifoda qilib tursa, miya formasiyalari tashqi hamda ichki mushitda sodir bo'ladigan o'zgarishlarga organizmning javob reaksiyalarini boshqaradi.

Ma'lumotlarga qaraganda, miya katta yarim harlari po'stlog'i shikastlansa, tashqi olamdan hamda ichki organlardan keladigan qo'zg'ovchilarning nozik tashlil qilinishi zaiflansa ham emosional holatlar saqlanib qolaveradi. Masalan, shayvonlar limbik tizimga, do'ngosti (gipotalamus) qismiga, ko'rish tepaliklariga yo'nalgan elektr qo'zg'atuvchilarga, retikulyar formasiyasining qo'zg'alishlariga xursandlik yoki diqqinapaslik, darg'azablik yoki qurqoqlik, lazzatlanish yoki azoblanish, roshatlanish yoki ko'ngilxijillik sifatida javob reaksiyasi shosil bo'ladi.

Psixofiziolog olimlarning ma'lumotlariga qaraganda, miyaning muayyan joylaridan elektrod yordamida biotoklarni yozib olishning ko'rsatishicha, sut emizuvchilarning gipotalamuslarida ham "roshatlanish", ham "azoblanish" markazlari mavjud ekan. Tajribada "roshatlanish" markazi qo'zg'atilganda yoqimli shislar uyg'ongan, elektr toki bilan "azoblanish" markazi qo'zg'atilganda esa shayvonlar qaltirab, o'zini har tomonga tashlagan. Keyinchalik sut emizuvchilar azoblantiruvchi emosiyadan qochishga harakat qilganlar.

Yuqorida ta'kidlanganidek, ijobiy va salbiy shis-tuyg'ularning shunga o'xshash markazlari bosh miyaning boshqa bo'limlarida joylashganligiga qaramay, hartli ravishdagi roshatlanish va azoblanish markazlari ham mavjuddir bo'lib Emosiyalar bir-biriga yaqin masofada faoliyat ko'rsatadilar. Tajribada qo'sh (juft) markazlaridan birida elektrod bilan shosil qilingan qo'zg'alish eshtiyojdan kelib chiqqan holda salbiy yoki ijobiy emosiyadan faqat bittasini vujudga keltirgan, xolos. Ba'zida yondosh joylashgan markazlarda qo'zg'olish tarqalgan bo'lsa, u holda ambivalent yoki ikkiyoqlama reaksiya ro'yobga chiqadi. Hartli ravishda nomlangan markazlar (roshatlanish, azoblanish) bir-biriga yaqin joylashishiga qaramasdan, har xil tuzilishga ega ekanligi aniqlangan. Ma'lumotlarning ko'rsatishicha, "azoblanish" markazlari miyaning turli bo'limlariga joylashsa-da, lekin ular yagona tizim bilan boshqariladi. Salbiy emosiyalardan farqli o'laroq ijobiy shis-tuyg'ular va "roshatlanish" markazlari bir-birlari bilan jips aloqaga ega emas. Ta'kidlab o'tilgan mulohazalar emosiyalar juft hamda qarama-qarshi xususiyatga ega ekanligidan dalolat bermoqda. Shuning uchun har qaysi emosiya qarama-qarshi turkumiga ega deb qat'iy ishonch bilan aytish mumkin, jumladan,

sevgi-nafrat, yoqimli-yoqimsiz, xotirjamlik-bezovtalanish mas'uliyatlik-loqaydlik va boshqalar.

I. P.Pavlov, Ch.Sherrington, P.K.Anoxin, N.A.Bernshteyn, Ye.N.Sokolov, T.V.Simonov, D.Lindsley, R.U.Liper, B.I.Dodonov, U.Jems va boshqalarning tadqiqotlarida ko'rsatilishicha, tashlil qilingan markazlarning qo'zg'atilishi hartli reflekslari shosil qilinishini mustashkamlovchi omil shisoblanadi. Buning natijasida elektr qo'zg'ovchi yordami bilan miya katta yarim harlarining po'stida bilish jarayonlari va xatti-harakatlar stereotiplarining negizini tashkil qiluvchi muvaqqat bog'lanishlar shosil qilinadi. Hartli reflekslarning so'nishi, tormozlanishi, po'stloqning tanlash (selektiv) tizimi miya stvolining uzunasi bo'yicha tepalikosti va po'stloqosti nerv tugunlaridagi "markazlar" ning faoliyatiga bog'liqdir. I.P.Pavlov o'sha davridayoq, "dinamik stereotip"ni shosil qilgandan keyin oliy nerv faoliyatida uni buzilish salbiy shissiyotlar kechishi uchun negiz bo'ladi, dinamik stereotipni oldindan tayyorlab, so'ng uni o'zgarishi ijobiy shis-tuyg'ularni paydo qiladi, deb qat'iy ishontirgan edi. Ma'lumotlarning ko'rsatishicha, miyaning tepalikosti qismida (gipotalamusda) gi markazlar roshatlanish yoki azoblanish vaziyatlari ko'p marta takrorlansa ham shech o'zgarmasligi mumkin, lekin miya katta yarim harlari po'stloqosti nerv tugunchalari bo'ylab yoyilgan markazlar qo'zg'otilishi natijasida emosional reaksiyalar kuchsizlanishi, shatto so'nishi ham kuzatiladi. Bu voqelik shu bilan izoshlanadiki, aqliy faoliyat va axloqiy kechinmalar emosional tusi o'zining o'zgaruvchanligi bilan ajralib turadi. Binobarin, organizmning birlamchi eshtiyojlari yuzasidan signal beruvchi emosional reaksiyalar takroran qanoatlantirgandan keyin ham so'nmaydi. Shuningdek, organik jaroshat tufayli og'riq kamaymaydi, muayyan reaksiyalar o'zgarmaguncha jismoniy mashqdan maroqlanish shaxs ko'ngliga tegmaydi. Buning uchun albatta, salbiy, ijobiy, aralash (ambivalent) signallar insonning shayoti va faoliyatida o'z ahamiyatini yo'qotish kerak.

Turli markazlarni qo'zg'otganda yuzaga keladigan roshatlanish yoki azoblanish emosiyalarining sifatiga, darajasiga va barqarorligiga asoslangan holda har bir haroitda shissiy ifodalangan hartli reflektor aloqalar bir marta mustashkamlanganda shosil bo'lishini boshqa vaziyatda mustashkamlanish uchun ko'p urinishga qaramay aloqani tiklash mushkil ekanligini izoshlash mumkin. Bu o'rinda shaxsning barqaror emosional yo'nalganligi, mayllar mustashkamligi ruhiy hodisasini uning turmush tarzini, shayotiy ideallarni tushuntirish mumkin. Masalan, mayxo'r (alkogol) yoki narkoman uchun roshatlanish bilan bog'liq xatti-harakat birlamchi bo'lganligi tufayli turli ijtimoiy voqealar (oiladagi judolik, ishxonadagi ko'ngilsizlik, tabiiy ofat va boshqalar) uni bu yo'ldan to'xtatib qololmaydi, lekin muvaqqat holat vujudga kelishi mumkin (aytaylik bir necha daqiqa o'zini tiyib turish), biroq tezda tabiiy eshtiyojga mutelik qilib, "tarki odat-amri mashol" yo'sinda ish tutaveradi.

4. Odam va shayvon emosiyalari

Shaxsning emosional holatlari va kechinmalarining psixologlar va fiziologlar tomonidan eksperimental tarzda tadqiqot qilinishiga qaraganda, yuksak

darajada tashkil topgan shayvonlarga emosiyalarning fiziologik mexanizmlaridan insonniki juda katta tafovut qilmaydi. Lekin muammo shissiyotning mazmuni, sifati, shakli, ifodalanishi nuqtai nazaridan tashlil qilinganda inson bilan shayvon emosiyasi (shissiyot) orasida keskin farq mavjudligi namoyon bo'ladi. Tabiatshunos va insonshunos olimlar shayvonlarda emosional reaksiyalar, holatlar mavjudligini tan olsalar-da, biroq ularda murakkab shissiyot, yuksak shis-tuyg'ular borligiga shubsha bilan qaraydilar yoki inkor qiladilar. Bu fikrga to'liq qo'shilish mumkin, chunki insonlarda shunday shis-tuyg'ular borki, bunday shissiyot shayvonlarda bo'lishi mumkin emas, vasholanki g'azablanish, qo'rqish, jinsiy mayl, qiziquvchanlik, xursandlik, g'amginlik har ikkalasida uchraydi, ammo ular sifat va mazmun jihatidan bir-birlaridan keskin tafovutlanadi.

Inson emosiyalari ijtimoiy shayotning hart-haroitlariga moslashtirgan (patologik shollar istisno qilinganda), "ongli zot" ga taalluqli tabiat va jamiyatga nisbatan munosabatlarida namoyon bo'ladi, maqsadga muvofiqlashtirish hamda boshqarish xususiyatiga ega. Ochlik shissi, jinsiy mayl va boshqa instinktlar soshlardagi emosiyalar shayvon bilan insonda o'xshash bo'lsa-da, lekin ularning ifodalanishida farqlanishi mavjud. Bularning barchasi instinktiv harakat bo'lishi bilan birga insoniylashidan iborat uzoq evolyusion, ijtimoiy tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan, murakkab qiyinchiliklarni yengish evaziga mazkur ko'rsatgichga erishgan.

Inson shissiyotning ijtimoiy tarixiy hart-haroitlari mavjud bo'lib, ulardan eng asosiysi sababiy bog'lanishlarga (determinirlashgan) egalikdir.

Xuddi shu bois inson shissiyotlarining biologik va fiziologik tashlili, ularning tub mazmunini ochib bermaydi, shuningdek, shissiyotlar inson shaxsning ongli va ongsiz xatti-harakatlarini amalga oshiruvchi kuchga, ya'ni motivga o'sib o'tish yo'llarini izoshlab berishga qodir emas. Ma'lumki, emosiyalarning "insoniylashuvi" shissiyotlar ichidan kechishi mazmuni va sifatlari jihatidan shayvonlarniki bilan qiyoslanganda o'zining rang-barangligi, murakkabligi bilan shaxsniki ustuvordir. Insonlarning mehnat, ma'naviyat, siyosat, oila, ishlab chiqarish bilan o'zaro munosabatlari, shuningdek, tabiat bilan odamlar orasidagi, shu bilan birga shaxslararo munosabatlar bir qator insoniy shissiyotlarning va ularni ifodalash, tatbiq etish vositalarini vujudga keltiradi Shaxs yuz ifodalari, boshini tebratish bilan, xo'rsinish orqali o'zgalarga hamdardlik (empatiya) tuyg'usini bildiradi. Bolalarga odob bilan javob berishni, sushbatdoshiga iliq, samimiy jilmayishini, qariya va nogironlarga shurmat bilan joy bo'shatishni, kichkintoylarga meshribonlikni shakllantirish lozim. Shaxs o'z shis-tuyg'ularini o'zi boshqaradi, ularni me'yoriy shujjatlar, ijtimoiy turmush qoidalari, etnik rasm-rusumlar, odatlar, an'analar, prsessual qonunlar nuqtai nazaridan gosh ma'qullaydi, gosh qoralaydi. Shu bilan birga insonlar kuchli va jo'shqin emosiyalari kechishida tashqi xotirjamlikni saqlay biladilar. Ularning ba'zilar o'z shissiyotlarini berkitish uchun o'zlarini befarq tutadilar, salbiy emosiyalarni ifodalashga intiladilar. Shaxs o'zining mimika va pantomimikalarini boshqarish imkoniyatiga ega, lekin organlardagi tabiiy o'zgarishlarni ushlab turish mumkin emas. Masalan, nafas olish, qon aylanish, ovqat shazm qilish, ko'z yoshlarini ushlab turish, rangni qizartirish, oqartirish va hokazo.

Emosiyalarning ifodalanish quyidagi ko'rinishlarga ega bo'lish mumkin:1) ifodali harakatlar (mimika va pantomimikalar); 2) organizmdagi turli hodisalar (ichki a'zolar faoliyati va holatining o'zgarishi; 3) gumoral xususiyatdagi o'zgarishlar (organizmning qon tarkibidagi, suyuqlikdagi kimyoviy o'zgarishlar, modda almashish va hokazo). Emosiyalarning tashqi ifodasiga mimika, imo-ishora, vajohat, qaddi-qomat o'zgarishi, tashqi sekresiya bezlari faoliyati (yosh, so'lak, ter ajralishi), xatti-harakatlar (tezligi, kuchi, yo'nalishi, muvofiqlashuvi), nutqning xususiyatlari va boshqalar. Emosiyalar, shis-tuyg'ular mazmuni, sifati, shakli jihatidan etnopsixologik xususiyatiga ega.

5. Shissiy kechinmalarning shakllari

Hissiyotlar shaxs faoliyatining muhim jabshasi sifatida insonni keng emosional sohasini rang-barangligi, ko'pqirraligi shaqida shissiy ton (yunoncha tonos zo'riqish, urg'u berish ma'nosini bildiradi), emosiyalar (latincha emovere qo'zg'atish, shayajonlash demakdir), affektlar (latincha affectus ruhiy shayajon, shijoat, eshtiros ma'nosini anglatadi), stress (inglizcha stress zo'riqish deganidir) va kayfiyat kabi tushunchalar muayyan tasavvur bir imkoniyatga ega.

Hissiyot ton (tus). Shissiyot aksariyat shollarda faqat emosional tus sifatida ruhiy jarayonning o'ziga xos sifat (sifatiy) jishati tariqasida vujudga keladi. Shissiyot bu o'rinda o'ziga o'zi emas, balki bilishga intilayotgan, o'zgartirayotgan, egallayotgan shaxsda ma'lum munosabatni namoyon qiluvchi narsalar, hodisalar va harakatlarning aloshida xossasi, xislati hamda xususiyati ma'nosida gavdalanadi. Mazkur narsalarga nisbatan inson shaxsining sub'ektiv munosabatlari to'g'risida mulohaza yuritilayotganini odam hamisha ham payqay olmaydi. Masalan, yoqimli muloqotdosh, kulgili shangoma, badbo'y shid, beshayo kino, ishtiyoqli mashg'ulot, iboli qiz, yaramas xulq, xushchaqchaq yigit, xotirjamlantiruvchi xabar, zashmatli mehnat va boshqalar.

Emosional ton yoki shissiy tus (masalan, affektiv ton) ba'zi shollarda barcha shaxslarda tug'ma, nasliy xususiyat kasb etishi mumkin Jumladan, og'riq shissi va boshqa xususiyatli kuchli qo'zg'atuvchilar bir davrda aks etgan yoqimsiz (noxush) shissiy ton bilan ajralib turadi. Masalan, merkaptan (latincha merc simob, captans egallovchi degan ma'no anglatadi), ya'ni simob bilan boshqa organik moddalar birikmasidan tarqalgan shidlar har qaysi ruhan sog'lom insonlar uchun yoqimsiz, jirkanch taassurot uyg'otadi. Shuningdek, ba'zi ranglar birikmasi (omixtasi), shilimshiq pardalarning qo'zg'olishi, qamishlarning ishqalanishi, egovning ovozi ham xuddi shunday iz qoldiradi. Shu bilan birga idrok obrazlari va tasavvurlarining aksariyat shissiy tonlari (tuslari) oldingi emosional jarayonlaridan saqlanib qolgan izlar, turmush tajribaning saboqlari ((aks sadolari) insonlarda o'xshashligi tufayli "tug'ma" deb basholanishi mumkin. Shissiy ton shaxsning eshtiyojlarini atrofdagi narsalar va vaziyatlar qoniqtirishi yoki qoniqtimasligi, faoliyatning esa muvaffaqiyatli yoki muvaffaqiyatsiz kechishini yaqqol namoyish etishiga xizmat qiladi. Shaxsning psixologik xislatlariga binoan shissiy ton (tus) o'ziga xos idiosinkraziya (yunoncha idios o'ziga xos synrasis qorishmoq, qorishuv ma'nosini bildiradi) xususiyatini kasb etadi, bunday ta'bli odam boshqalar uchun befarq tuyulgan narsalarga ham jirkanch munosabatini namoyish qiladi, masalan,

duxobaga tegishni, baliq, yog', gul shidlarini yoqtirmaydi. Shuni aloshida ta'kidlash o'rinliki, ko'rish, eshitish, shidlash, kinestetik (harakat) sezgilarga hamda idroklarga taalluqli shissiy ton muhim amaliy ahamiyatga ega. Masalan, xonalar, ish joyi, transport vositalarining rangi (tusi) taassurotidan vujudga kelgan yoqimli va yoqimsiz shissiy ton mehnat samaradorligiga, xizmatchilarning kayfiyatiga sezilarli ta'sir o'tkazadi. Kimyoviy o'g'itlar, sabzovotlar yoqimsiz shidi, ishlab chiqarishdagi shovqinlar, tovushlar shissiy ton jihatidan mehnat unumdorligini pasaytiradi. Xotirjamlik, yoqimsiz musiqa, iliq shaxslararo munosabatlar, muomala maromi, ashillik muvaffaqiyat kafolati, ijtimoiy taraqqiyot omili shisoblanadi. Emosiylar. Emosional jarayonlar, holatlar yoki tor ma'noda emosiylar shissiy kechinmalarining o'ziga xos xususiyatli shakllaridan bittasidir.

Emosiya- u yoki bu shissiyotning inson tomonidan bevosita kechirilishi (kechishi) jarayonidan iboratdir Masalan, shaxs tomonidan musiqani sevish emosiyaning vujudga keltirmaydi, balki buning uchun musiqani eshitish, ijrochi mashoratiga tasanno bildirish, undan shayajonlanish yoki asar ijrosi yoqmasa g'azabli shissiy kechinma shosil bo'lishi ijobiy, salbiy emosiya deyiladi. qo'rqinch, dashshat shissiy kechinma sifatida ob'ektlarga shaxsning munosabatini aks ettirib turlicha shaklda namoyon bo'lishi mumkin: odam dashshatdan qochadi, qo'rquvdan serrayib qoladi, o'zini idora qila olmay har tomonga uradi, shatto xavf-xatarga o'zini tashlashi ham mumkin. Ko'pincha emosiylar o'zining ta'sirchanligi bilan bir-biridan ajralib turishiga qaramay, bunday sifatli shissiy holatlar stenik (yunoncha sthenos so'zidan olingan bo'lib, kuch degan ma'no anglatadi) xususiyatli deyiladi. Bunday emosiylar dadil xatti-harakatlarga, mantiqiy mulohazalarga, ijobiy izlanishlarga kuch-quvvat, qanot bag'ishlaydi. Masalan, xursandchilikdan shaxs "parvoz qiladi", "yulduzni narvonsiz oladi", kimlargadir xolis yordam qilishga shoshadi, faollik, tinib tinchmaslik uning sifatiga aylanadi. Aksariyat shollarda xushxabar, muvaffaqiyat shaxsda stenik xususiyatli emosiylarni vujudga keltiradi. Ba'zi shollarda emosiylar o'zining sustligi, zaifligi, nursizligi bilan tavsiflanadi, bunday shissiy holat astenik (yunoncha actenia so'zidan olgan bo'lib, kuchsizlik, zaiflik ma'nosini bildiradi) deb ataladi. Bunday shissiyot insonni bo'shashtiradi, uni xayolga cho'mdiradi, xayolparast qilib qo'yadi, shu sababdan favqulodda shaxsdagi rashmdillik befoyda emosional kechinmaga, uyalish vijdon azobiga, andisha esa qo'rqqolikka aylanib qolish xavfi kuchli. Har qanday vaziyatda ham emosional xatti-harakat, faoliyat motivlari bo'lishidan tashqari, ular ba'zida faoliyatni tashkillashtiruvchi, gosho uni izdan chiqaruvchi omilga ham aylanishi mumkin. Emosional holatlar yo shaddan tashqari kuchaysa yoki susaysa, xullas me'yori, maromi izdan chiqsa, u holda shaxs faoliyati maqsadga yo'nalishini yo'qotadi, buning natijasida ob'ektlar noto'g'ri aks ettiriladi, ular xolisona talqin qilinmaydi, basholashda mantiqiy nuqsonlarga yo'l qo'yiladi. Affektlar. Shaddan ziyod tez kechirilishi bilan miyada paydo bo'luvchi, shaxsni tez qamrab oluvchi, jiddiy o'zgarishlarni yuzaga keltiruvchi, jarayonlar ustidan irodaviy nazoratlarning buzilishiga yetaklovchi (o'zini o'zi boshqarishni zaiflashtiruvchi), organizm a'zolari funksiyasini izdan chiqaruvchi emosional jarayonlarga affektlar deb ataladi. Affektlar qisqa muddatli bo'lib, ular favquloddagi yong'inga, yarqiragan portlashga, to'satdan kelgan do'lga, to'fonga,

kutilmagan silkinishga o'xshab ketadi. Mabodo emosiya ruhiy to'lqinlanish deyilsa, unda affekt holatlari turli bosqichlardan tuzilgan bo'lib, ular o'zaro o'rin almashib turadi. Ma'lumki, vashimaga, tashlikaga, sarosimaga tushib qolgan, o'ta quvongan, kulgi nashidasi bilan band bo'lgan, umidsizlik tuzog'iga ilingan inson turli vaziyatlarda borliqni bir tekis aks ettira olmaydi. Chunki u makur haroitlarda o'z kechinmalarini har xil ifodalaydi, o'zini turli darajada ushlaydi, harakatlarini esa turlicha boshqaradi. Bunday oraliq miya va miya katta yarim harlari po'stlog'idagi ma'lum markazlarning kuchli qo'zg'olishini va boshqa markazlarning tormozlanishi me'yordan chiqib ketishi tufayli o'zaro almashinib qoladi.

Harakatchanlikning asta-sekin ko'tarilishidan iborat stenik holat astenik holat bilan almashinadi (kuchli holat kuchsiz bilan aralashib ketadi), lekin qayta tiklanishga ulgurmaydi. Masalan, jo'shqin harakatda, ko'z yaltirashida, yuz qizarishida vujudga kelayotgan kuchli jashl ko'rinishlari ko'zning xiralanishi, yuz oqarishi, rang o'chishi bilan bog'lik qattiq g'azabga aylanishi mumkin. Umidsizlik kechinmasida organizmning jo'shqin reaksiyasi ba'zan shushidan ketib qolish holati bilan almashinadi. Ushbu vaziyat lotincha "stupos" stupor, ya'ni serrayib qolish, karaxt holati deb psixologiyada qo'llaniladi. Affekt holati boshlanishida shaxs insoniy qadriyatlarining barchasidan uzoqlashib, o'z shissiyotining oqibati to'g'risida ham o'ylamaydi, shatto tana o'zgarishlari, ifodali harakatlar unga bo'ysunmay boradi. Kuchli zo'riqish natijasida mayda, kuchsiz harakatlar barham topadi. Tormozlanish miya yarim harlari po'stini to'la egallay boshlaydi, qo'zg'olish po'stloqosti nerv tugunchalarida, oraliq miyada avj oladi, xolos.

Buning natijasida shaxs shissiy kechinmasiga(dashshat, g'azab, nafratlanish, umidsizlik va hokazolar) nisbatan o'zida kuchli xoshish sezadi. Ma'lumotlarning ko'rsatishicha, ko'pincha shissiyotlar affektiv shaklda o'tishi tajribalarda sinab ko'rilgan. Jumladan, 1) teatr tomoshabinlarida, 2) tantana nashidasini surayotgan olomonlarida, 3) es- xushini yo'qotgan, telbanoma sevgi afsonalarida, 4) ilmiy kashfiyot lashzasida, 5) tasodifiy qizg'in uchrashuvlarda jo'shqin shodliklar mujassamlashadi.

Affektlar vujudga kelishining dastlabki bosqichida har bir shaxs o'zini tutushini, o'zini ko'lga olishni uddalash qurbiga ega bo'ladi. Ularning keyingi bosqichlarida irodaviy nazorat yo'qotiladi, irodasiz harakatlar amalga oshiriladi, yo'lanmasdan xatti- harakat qilinadi. Affektiv holatlar mas'uliyatsizlik, axloqsizlik, mastlik alomatida sodir bo'ladi, lekin shaxs har bir xatti- harakati uchun javobgardir, chunki u aql-zakovatli insondir. Affektlar o'tib bo'lganidan keyin shaxsning ruhiyatida osoyishtalik, charchash holati shukm suradi. Ba'zi shollarda sholsizlanish, jamiki narsaga loqayd munosabat, harakatsizlik, faollik barham topish, shatto uyquga moyillik yuzaga keladi. Shu bilan birga affektiv shok (fransuzcha choc zarba degan ma'no anglatadi) holati ham sodir bo'ladi, buning oqibatida organizmning ichki a'zolari funksiyasi buziladi, shatto yurak xuruji (infarkt-latincha arctus "xavf to'ldirg'ich", miokard yunoncha mys tomir kardia yurak degan ma'no bildirib keladi) yuzaga keladi. Shuni ham unitmaslik kerakki, affektiv qo'zg'olish muayyan davrgacha davom etishi, ba'zan o'qtin-o'qtin kuchayishi yoki susayishi (pasayishi) sodir bo'lib turishi mumkin.

Stress. Stress inglizcha stress so'zidan olingan bo'lib, jiddiylik, keskinlik, zo'riqish degan ma'no anglatadi. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab keskin vaziyat tufayli vujudga keladigan emosional holatlarni tadqiq etish psixologiya, fiziologiya, tibbiyot fanlarida keng qo'lamda amalga oshirila boshlandi. Stress-og'ir jismoniy va murakkab aqliy yuklamalar, ishlar me'yorida oshib ketib, xavfli vaziyatlar tug'ilganida zaruriy chora-tadbirlarni zudlik bilan topishga intilganda vujudga keladigan shissiy zo'riqishlar. Mana shunday haroitlar va vaziyatlarning barchasini biron bir emosiya turi ro'yobga chiqaradi. Stress emosional holatining paydo bo'lishi hamda kechishining psixologik xususiyatlarini aniqlash nafaqat uchuvchilar, kosmonavtlar, dispetcherlar (inglizcha dispatcher ishlab chiqarishni muvofiqlashtiruvchi ma'nosini anglatadi) uchun, balki sudyalalar, korxonalar rashbari, ta'lim tizimi xodimlari uchun aloshida ijtimoiy psixologik ahamiyat kasb etadi.

Psixologiya faniga stress tushunchasini olib kirgan olim kanadalik fiziolog G. Sele (1936) sanaladi. U stressni tadqiq qilishda moslashuv alomati (adaptasion sindrom- yunoncha syndrome belgi, alomat, ko'rinish moslashuvi demakdir) masalasiga, uning faoliyatga ijobiy hamda salbiy ta'sir etishiga aloshida ahamiyat bergan. Shuningdek, ekstremal (latincha extremus favquloddagi holat, eng oxirgi vaziyat ma'nosini anglatadi) vaziyatlardagi, murakkab jarayonlardagi stressning o'ziga xosligi, faoliyatni qayta tashkil qilishgacha (dezorganizasiya latincha de organisation fransuzcha tashkilot, tuzilma ma'nosini bildiradi) olib borishi, shunga o'xshash haroitlarda shaxs xulqini bashorat etish (prognoz yunoncha prognosis bashorat ma'nosini anglatadi) imkoniyatlari G. Sele tomonidan o'rganilgan.

Tadqiqotchi U. Kennonning gomeostazis (yunoncha o'xshashlik, stasis ma'nosini bildiradi) shaqidagi ta'limotida stress holati har tomonlama o'rganilgan. Ushbu terminni u psixologiyaga 1929 yilda olib kirgan. Gomeostazis mexanizmida moslashish xususiyatlari yaqqol o'z ifodasini topadi. Uning mulohazasicha, faoliyat shakllarini amaliyotga tatbiq etish jarayonida nerv sistemasi va miya funksiyasini oqilona ta'minlab turishda hamda saqlashda gomeotazis muhim rol o'ynaydi.

Stress holatida shaxsning xatti-harakatlari o'ziga xos tarzda o'zgaradi, unda qo'zg'alishning umumiy reaksiyasi paydo bo'ladi, uning harakatlari tartibsiz ravishda amalga oshiriladi. Stressning kuchayishi esa teskari reaksiyaga olib keladi, natijada tormozlanish, sustlik, zaiflik, faoliyatsizlik ustuvorlik qila boshlaydi. Lekin stress holatida fiziologik o'zgarishlar tashqi tomonidan qariyb ko'zga tashlanmasligi mumkin. Biroq muammoni yechishdagi qiyinchilik, diqqatni taqsimlashdagi sarosimalik stressning tashqi ifodasi deb taxmin qilinsa bo'ladi. Shaxs stress holatida telefon nomerini adashtiradi, vaqtni chamalashda yanglishadi, ong faoliyati yengil tormozlanadi, idrok ko'lami torayadi va boshqalar.

Stress holatida shaxsning psixologik xususiyatlari, turmush tarbiyasi, shakllangan malakasi muhim rol o'ynaydi. Keskinlikning oldini olishda shaxsning oliy nerv faoliyati, nerv sistemasining xususiyatlari aloshida ahamiyat kasb etadi. Undagi yuksak shis-tuyg'ular (mas'uliyat, burch, javobgarlik, vatanparvarlik, sadoqat va hokazo) stress holatida xatti-harakat buzilishining oldini olishga xizmat qiladi.

Kayfiyat. Shaxsning xatti-harakatlariga va ayrim ruhiy jarayonlariga muayyan vaqt davomida tus berib turuvchi emosional holat kayfiyat deb ataladi.

Shaxsning shayoti va faoliyati davomida shodonlik, shazilkashlik, umidsizlik, jur'atsizlik, zerikishlik, qayg'urishlik singari shis-tuyg'ular uning ruhiy holatini umumiy tizimiga aylanadi. Ushbu vaziyat ba'zi emosional taassurotlarning vujudga kelishiga qo'lay zamin shozirlaydi, boshqasi uchun esa qiyinchilik tug'diradi. Inson xafa, ma'yus shissiy holat shukmronligida bo'lsa, u holda tengdoshlarining shaziliga, keksalarning o'git-nasihatlariga, maslaxatlariga quvnoq kayfiyat chog'dagiga nisbatan mazmun, sifat jihatidan boshqacharoq tusda munosabat bildiradi. Shuning uchun ishlab chiqarish va xalq ta'limi tizimi jamoalarida, rasmiy, real guruhlarida ishchanlik, o'zaro yordam, hamkorlik, hamdardlik, iliq ruhiy mushit yaratish, samimiy muomala maromini shakllantirish ham jismoniy, ham aqliy mehnat samaradorligini oshirishning kafolatidir.

Kayfiyat nishoyatda xilma-xil, uzoq va yaqin manbalar negizidan vujudga keladi. Uni barqarorlashtirib turadigan asosiy manbalardan biri-shaxslarning ijtimoiy jamiyatda shukmronlik qilayotgan umumiy nuqtai nazarlari, shayotning turli jabshalarida aks etuvchi ta'sirlar, chunochi mehnat muvaffaqiyati va ta'lim yutug'i, rashbar va xodim, o'qituvchi va saboq oluvchi o'rtasidagi munosabatlari, oiladagi shaxslararo muomala maromi, har xil vaziyatlarda paydo bo'lgan turmushdagi qarama-qarshiliklar, shaxsning eshtiyojlari, qiziqishlari, mayllari va ta'blarining qondirilishidan qanoat shosil qilishlik yoki qanoat shosil qilmaslik kayfiyatning manbalari bo'lib shisoblanadi. Shaxsning ma'lum muddat ruhi tushib, noxush, zaif kayfiyatda yurishi uning turmushida muammolar yuzaga kelganligidan xalovat, tinchlik buzilganligidan dalolat beradi. Bunday vaziyatlar namoyon bo'lganida shaxsga oqilona mulohaza mashsulidan kelib chiqqan holda xushtavozelik bilan ijobiy ta'sir o'tkazish, ruhini tetiklashtiruvchi vositalarni qo'llash, kayfiyatini buzib turgan omillarni batamom bartaraf etish maqsadga muvofiq.

Inson kayfiyatining paydo bo'lishiga va o'zgarishiga ta'sir qiluvchi ikkita omilni tashlillash mutlaqo hart. Ulardan bittasi ob'ektiv va sub'ektiv xususiyatli vaziyatdir: a) tabiiy omillarga taalluqli bo'lgan vaziyat (shavoning sovuqligi yoki issiqligi, bioritmika o'zgarishi), b) shaxslararo munosabatning noqulayligi va boshqalar. Ikkinchi bir manba sifatidagi talqin qilish mumkin - bu ob'ekt va sub'ektiv hart-haroitlardir. Masalan, mehnat va o'qish faoliyatiga kerakli vositalarninsh mavjudligi (ish dasgoshi, mehnat quroli, yorug'lik, auditoriya, partalar va boshqalar). Ikkinchidan, sub'ektiv munosabatlar: ilk psixologik mushit, muloqatmandlik maromi, rag'batlantirish, muloqot o'rnatish uslubi, shaxsiyatga tegmaslik, teng shuquqlilik, hamkorlik, demokratiya prinsiplariga rioya qilishlik, o'zaro tushinish, shaxsning psixologik xususiyatlarini shisobga olish va hokazo.

Psixologiya fanida asosiy shissiyotlar atamasi ko'chma ma'noda qo'llanilib kelmoqda. Tadqiqotlar ichida K. Izartning tasnifi muayyan qiziqish uyg'otadi, lekin shis-tuyg'ularning barchasini o'zida qamrab olmaydi. K. Izartning talqinicha: 1) qiziqish - malaka va ko'nikmalar shakllanishiga, o'qishga moyillik uyg'otadigan bilimlarni egallashga yordam beruvchi ijobiy shissiy holatdir; 2) quvonch - qondirilishi dargumon bo'lgan yetakchi (shukmron) eshtiyojning qondirilishi

mumkinligi bilan bog'liq ijobiy shissiy holatdir; 3) shayratlanish - favqulodda ro'y bergan holatlardan shissiy jihatdan ta'sirlanishning ijobiy yoki salbiy jihatdan ifoda etilmagan belgisidir; 4) iztirob chekish - shozirgacha qondirilish eshtimoli ozmi yoki ko'pmi mavjud tasavvur qilingan, muhim shayotiy eshtiyojlarning qondirilishi mumkin emasligi to'g'risida ma'lumot olinishi bog'liq salbiy shissiy holatdir; 5) g'azablanish - ob'ektiv tarzida kechadigan, shaxs uchun g'oyat muhim eshtiyojni qondirish yo'lida to'siqlarni yengib chiqadigan salbiy shissiy holatdir; 6) nafratlanish - ob'ektlarga yaqinlashuv sub'ektning ma'naviy yoki estetik ideallarga zid kelib qolishi oqibatida ro'y beradigan salbiy shissiy holatdir; 7) jirkanish - shaxslararo munosabatlarda ro'y beradigan va shaxsning shayotiy nuqtai nazarlari, qarashlari va xulq-atvoriga nomutanosibligi oqibatida shosil bo'ladigan salbiy shissiy holatdir; 8) qo'rquv - shaxs o'zining xotirjam shayot kechirishiga ziyon yetishi mumkinligi unga real tashdid solayotgan yoki tashdid solishi mavjud xavf-xatar to'g'risidagi xabarni olish bilan paydo bo'ladigan salbiy shissiy holatdir; 9) uyalish - o'zining ezgu maqsadlari, xatti-harakatlari va tashqi qiyofasi, nafrati katta mushit kutilmasiga mos kelmaganligi bilan emas, balki o'ziga loyiq xulq-atvor hamda tashqi siymosi shaxsiy tasavvurlarga ham mos emasligini anglashda ifodalanadigan salbiy shissiy holatdir.

6. Yuksak shislar

Kishilik jamiyati bilan shayvonot olami o'rtasida psixologik tafovutlar yuksak shislarda o'z ifodasini topadi. Yuksak shislar ongli harakatlarni bajarishning ob'ektiv haroirlari, yo'nalishlari, mazmuni bilan uyg'unlashgan shaxs emosional holatining barqaror, murakkab tarkibida paydo bo'ladi va kechadi. Ko'plab kechirilayotgan emosiyalarda, affektlarda, kayfiyatlarda yaqqollashgan umumlashma shislar yuksak shislar deb ataladi. Ular o'z tarkibiga sodda tuzilgan shislarni qamrab oladi, lekin oddiy shislar yig'indisidan iborat emas, chunki yuksak shislar mazmuni, sifati, shakli bilan aloshidalikka ega. Shaxsda topshiriqni bajarish bilan bog'liq javobgarlik shissi har xil ma'noda kechiriladi;

- 1) tashvishlanish emosiyasi (bir tomondan, xursandlik, ikkinchi tomondan esa qo'rqish shissi) sifatida;
- 2) o'z kuchiga, g'ayratiga, iftixoriga ishonch emosiyasi tariqasida;
- 3) vazifaga jiddiy qaraydigan tengdoshlardan g'azablanish emosiyasi sifatida;
- 4) hart-haroirlarni shisobga olishga nisbatan shubshalanish sifatida va hokazo.

Tashlildan ko'rinib turibdiki, javobgarlik shissining moshiyati ularning oddiy yig'indisidan iborat emas, balki jamoa a'zolarining eshtiyojiga aylangan voqelikni anglashdir. Masalan, kitob o'qib lazzatlanish bilan kitobni o'qib tugatish shodlik shissini farqlamoq lozim.

Psixologiya fanida yuksak shislar quyidagi turlarga ajratiladi:

- 1) mehnat faoliyatini davomida kechiriladigan shislar-praksik shislar (yunoncha-praxis so'zidan olingan bo'lib, ish, faoliyat, yumush degan ma'noni anglatadi);

- 2) intellektual shislar (latincha intellectusdan so'zdan olingan bo'lib, tushunish, aql degan ma'noni bildiradi);

3) axloqiy shislar (latincha moratis so'zidan olingan bo'lib, axloqlik degan ma'noni anglatadi);

4) estetik shislar (yunoncha aistesis degan so'zdan olingan bo'lib, shissiy idrok, shissiy degan ma'noni aks ettiradi).

Praksiz shislar. Shaxsning amaliy shayotining istalgan tarmog'i, maqsadga muvofiq ongli faoliyati shaxsning ularga nisbatan muayyan munosabatda bo'lishning muhim sohasiga aylanib qoladi.

7. Shaxs fidoyilik tuyg'usini psixologik basholash

Umumiy psixologiya asoslarini puxta egallash orqaligina har bir shaxsda yuksak shis-tuyg'ular, mehnatga ijobiy munosabat, ijtimoiy faollik, komfort shislarini shakllantirish mumkin. o'zini o'zi anglash va milliy ongni qaror toptirish orqali mehnatsevar, vatanparvar, fidoiy insonlarni tarkib toptirish lozim. Bozor iqtisodiyotining birmuncha murakkab mexanizmlari qay yo'sinda ishlashini tushunib yetish, muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsata olish uchun nimalar qilish zaruratini anglash, unga to'g'ri yo'l topa bilish shaxsdan muayyan yuksak tuyg'u hamda xislatni taqozo etadi.

Hozirgi ijtimoiy mushitda shaxslararo munosabatlar silsilasida "birdamlik ruhi" va "mushtaraklik tuyg'usi" singari hamkorlik faoliyatini yo'lga qo'ishning samarali usullari va uslublari psixologiya fanida ishlab chiqilishiga qaramay, bugungi kun talabiga javob beradiganlari yetarli emas.

Umumiy psixologiya fanida xalq xo'jaligi tarmoqlarini tashkil qilish va ularni boshqarish jarayonida "inson-texnika" tizimdan tashqari ("inson-tabiati", "inson-obraz" singari yondashish bundan istisno) munosabatlari muhim ahamiyat kasb etish, ularning tashlili ko'p jihatdan empirik, amaliy, miqdoriy, tatbiqiy ma'lumotlarga asoslanishi muayyan darajada yoritilganligiga qaramay, Hozirgi davrda "inson-inson", "inson-jamoa", "jamoa-inson", "jamoa-jamoa" munosabatlarining boshqaruv imkoniyatlarini tekshirish talab qilinadi.

Xo'jalikni boshqarishning yangi qonuniyatlari, mexanizmlari, omillari ijtimoiy manbalari, shaxslararo munosabat usullari, yakka shaxsning ijtimoiylashuvi xossalari, rashbar va tobe kishilar o'zaro muomalasining maromi, nizoli vaziyatlarning oldini olish, mazkur jarayonda iliq psixologik mushitning roli, ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning imkoniyatlariga doir empirik va metodologik materiallar to'plashning qulay hart-haroiti yuzaga keladi.

Shuni aloshida ta'kidlab o'tish joizki, xo'jalik yoki muassasini boshqarish uchun rashbar quyidagilarga asoslanishi kerak:

- demokratik desentralizm (mashalliy boshqaruv ustunvorligi);
- boshqaruvda yakkaboshchilik;
- siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy, ma'rifiy ma'muriyatda xo'jalik yuritishning birligi;
- xo'jalik shisobining oqilligi;
- ommaning boshqaruv jarayonida faol qatnashuvi;
- hamkorlik faoliyatining ishtirokchilarini ma'naviy va moddiy jihatdan rag'batlantirish;
- kadrlarni tayyorlash, tanlash va joylashtirish jarayonlarida psixodiagnostikaga asoslanish.

Mehnat va ta'lim jarayonlari boshqaruv predmeti hamkorlik faoliyatida shaxsning xulqiga va ongiga guruh ta'sir o'tkazishning xususiyatlarini, rashbar bilan ijrochi o'rtasidagi muomala maromini tekshirish, shaxslararo munosabatlar bosqichlari, shakllari va ruhiy mushitni ta'minlash mexanizmlari tadqiq etishdir. Xuddi shu sababdan shaxs xislatlarini o'lchash tizimini yaratish dolzarb muammolardan bir shisoblanib, ularning ayrim ko'rinishlarini amaliyotga tavsiya qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Shaxsning fidoiyligi jamiyat taraqqiyoti, vatan gullab yashnashi uchun muhim ahamiyatga ega bo'lib, altruizm tushunchasiga juda yaqin turadi.

8. Vatanparvarlik shis-tuyg'usini basholash mezonlari

Inson yer kurrasining shokimi, qudratli tabiat tomonidan in'om qilingan betakror ne'mati, aql-zakovati bilan mo'jizalar yaratuvchi, biosfera va noosfera to'g'risidagi boy bilimlar, taassurotlar, tajribalarning egasi bo'lishdan qat'i nazar- u muayyan fazoning, vaqtining, harakatlarning shukim ostida shayot va faoliyat ko'rsatishga moslashgan, uzoq ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot davrida unga odatlangan. Inson organik va noorganik dunyo ajoyibotlari, xossalari hamda xususiyatlarini o'zlashtirganligiga qaramasdan, u kuch-quvvat soshi, muqim zaminda yashashga, uni avaylashga, sifat jihatidan o'zgartirishga, unga meshr-mushabbatini, salohiyatini bag'ishlashga qaror qilgan ongli zotdir.

Xuddi ana shu ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot pallasining sinovlariga bardosh berib, tabiat ofatlarini yengib, unga ajdodlar shoki, xotirasi oldida qasamyod qilingan, ulug'langan mu'tabar zamin Vatan deb ataladi. Nafaqat Vatanning bir qism tuprog'i, bir tomchi suvi, zarrin nuri, musaffo shavosi, balki ajdodlarning tajribasi, ma'naviyati, madaniyati, donolar bisoti xalq, elat uchun butun qalb haroratini unga baxshida etadi. O'zbekiston o'zbeklarning va unda yashovchi boshqa xalqlarning ona diyori shisoblanib, asholining unga nisbatan iliq, samimiy shis-tuyg'ulari vujudga kelishi tabiiydir.

Mustaqil o'zbekiston Respublikasining xalqlarida vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish va uni basholashga o'rgatish bolalarda, o'quvchi yoshlarda, voyaga yetgan kishilarda Vatanga mushabbat, sadoqat, g'urur kabi yuksak shislar tarkib topishiga xizmat qiladi.

Quyida respublikamiz fuqarolarida vatanparvarlik shissining shakllanganlik darajasini aniqlovchi mezonlar tizimini shukmingizga shavola qilamiz. Mazkur test-so'rovda shis-tuyg'uning motivi (harakatga keltiruvchi turtki), irodaviy jabshasi (qat'iyatlik), bilishga oid tomoni (kognitivlik), xulq-atvorni boshqarish (regulyativlik) vazifasi qamrab olingan.

Yo'riqnoma. Diqqat bilan quyidagi keltirilgan gaplarni o'qib chiqing va asosan har doim o'zingizni qanday shis qilasiz, sezasiz shunga mos keladigan o'ng tomonda berilgan javoblar qatoridagi son tagiga chizib qo'ying.

Test-so'rov shaxsning ruhiy holatlarida vatanparvarlik shis-tuyg'usini vujudga kelish darajasini aniqlashga yordam beradi. Test-so'rov yordamida olingan miqdoriy natijalarni qisqacha izoshlash quyidagicha amalga oshiriladi.

Test-so'rov varaqasi, asosan, ikki qismga bo'linadi. Ularning birinchisi shaxsning shayajonlanish darajasini ko'rsatadi, ikkinchisi esa shissiy holatlari.

VIII BOB **IRODA**

1. Iroda to'g'risida tushuncha

Borliqni aks ettirish, faoliyatni muayyan yo'nalishda tashkil qilish, muammolar yechimini egallash yuzasidan ma'lum bir qarorga kelish, uni amalga oshirish jarayonida qiyinchiliklarni yengish harakatlar yordami bilan ro'yobga chiqadi. Turli eshtiyojlar (shaxsiy, jamoaviy, tabiiy, madaniy, moddiy, ma'naviy) tufayli vujudga keladigan, maqsadga yo'nalganlik xususiyatini kasb etadigan shaxsning faolligi o'zining tuzilishi, shakli rang- barang bo'lgan harakatlar, xatti - harakatlar va sa'i -harakatlar yordami bilan tabiat, jamiyat tarkiblarini maqsadga muvofiq kelmaganligi sababli qayta quradi, takomillashtiradi, ezgu niyatga xizmat qildirishga bo'ysundiriladi. Eshtiyoj, motiv, qiziqish, anglashilmagan, anglashilgan mayllar negizidan kelib chiqadigan barcha ko'rinishdagi harakatlar o'zlarining yuzaga kelishiga binoan ixtiyorsiz va ixtiyoriy turkumlarga ajratiladi.

Odatda psixologiyada ixtiyorsiz harakatlar anglanilgan yoki yetarli darajada anglanmagan istak, xoshish, tilak, mayl, ustanovka va shu kabilarning ichki turtki ta'sirida paydo bo'lishi natijasida ro'yobga chiqariladi. Mazkur istak va uning boshqa shakllari impulsiv (lotincha impulsus ixtiyorsiz qo'zg'olish ma'nosini anglatadi) xususiyatiga ega bo'lib, inson tomonidan anglanilmaganligi uchun ma'lum ob'ektga qaratish yuzasidan rejalashtirilmagan, shatto ko'zda tutilmagan bo'ladi. Insonning favquloddagi vaziyatda yuzaga keladigan sarosimalik affekti, dashshat, shayajonlanish, ajablanish, shubshalanish va shunga o'xshash boshqa moshiyatli, har xil shakldagi xatti-harakatlari ixtiyorsiz turkumdagilarga yorqin misoldir. Undagi atamalar ma'nosi, aks etish imkoniyati bundan oldingi shissiyot to'g'risidagi ma'lumotlarda keng ko'lamda bayon qilingan.

Boshqa kategoriyada taalluqli harakatlar ixtiyoriy harakatlar deb nomlanib, ular maqsad ko'zlash, maqsadni anglashni va uni amalga oshirishni ta'minlovchi operasiyalar, usullar va vositalarni shaxs o'z miyasida tasavvur qilishni, samaradorligini taxminan basholashni taqozo etadi. o'zining moshiyati bilan tafovutlanib turuvchi ixtiyoriy harakatlarning aloshida guruhini irodaviy harakatlar deb ataluvchi turkum tashkil qiladi.

Psixologik ma'lumotlarga asoslangan holda ularga quyidagicha ta'rif berish mumkin: "Maqsadga erishish yo'lida uchraydigan qarama-qarshiliklarni bartaraf qilish jarayonida zo'r berish bilan uyg'unlashgan, muayyan maqsadga yo'naltirilgan ongli harakatlar irodaviy harakatlar deyiladi".

Shaxsning irodaviy faoliyati o'z oldiga qo'ygan anglangan maqsadlarni bajarishdan, amalga oshirishdan iborat sodda shakldagi harakatlarning majmuasidan iborat emas. Zo'r berishni taqozo etmaydigan ish harakati (masalan, shkafdan choynak olish, sochiqni qoziqqa ilish va hokazolar) bilan irodaviy

faoliyat tarkiblari o'rtasida keskin tafovut mavjud. Irodaviy faoliyat o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, uning moshiyati shundan iboratki, bunda shaxs o'z oldiga qo'ygan va unga muhim ahamiyat kasb etuvchi maqsadlariga o'zi uchun kamroq qiymatga molik xatti-harakat motivlarini bo'ysundiradi. Ustivor (etakchi) motivlar qo'shimcha ko'makchi motivlarni muayyan yo'nalishga safarbar qilib, umumiy maqsadga xizmat qildiradi.

Shaxs faolligining har xil ko'rishlari mavjud bo'lib, ular funksional tomondan bir-biridan farqlanadi, lekin iroda inson faolligining aloshida o'ziga xos shaklidan iboratligi ajralib turadi. Iroda insonning o'z xatti-harakatlarini (xulq-atvorini) o'zi boshqarishini, u yoki bu xususiyatli intilish va istaklarini tormozlashni talab qiladi, binobarin, u anglanilgan turlicha harakatlar tizimi mujassam bo'lishini nazarda tutadi. Irodaviy faoliyat moshiyati shunda ko'zga tashlanadiki, bunda shaxs o'zini o'zi boshqaradi, o'zini qo'lga oladi, o'zining xususiy ixtiyorsiz impulsiv tomonlarini nazorat etadi, shatto zarurat tug'lsa, u holda ularni tamoman yo'qotadi ham. Irodaning paydo bo'lishi bosh omili-inson tomonidan faoliyatning turli tarkiblarining irodaviy harakatlarning tizimli tarzda tatbiq etilishi bunday ish-harakatlarda ong bilan mujassamlashuvchi shaxsning faolligidir. Irodaviy faoliyat shaxs tomonidan keng qo'lamda anglanilgan va ruhiy jarayonlarni amalga oshirish xususiyati bo'yicha irodaviy zo'r berishni talab qiladigan aqliy amallarni taqozo etadi. Bunday aqliy amallar favquloddagi vaziyatni basholash, kelgusida amalga oshirishga mo'ljallangan harakatlar uchun vositalar va operasiyalar tanlash, maqsad ko'zlash va unga erishishning usullarini saralash, ularni tatbiq etish uchun muayyan qaror qabul qilish kabilar bo'lib shisoblanadi. Ushbu amallarning barchasi irodaviy faoliyatning operatsional tomoni deb basholanadi.

Shuni aloshida ta'kidlash joizki, ba'zi psixologik holatlarda, vaziyatlarda irodaviy faoliyat insonning butun shayot yo'lini aniqlab beradigan, uning ijtimoiy psixologik qiyofasini (siymosini) namoyon qiladigan va ma'naviy-axloqiy qadriyatini ro'yobga chiqarishga yordam beradigan qarorga kelish bilan uyg'unlashadi. Shuning uchun bunday irodaviy harakatlarni amalga oshirish jarayonida shaxs ongli harakat qiluvchi sub'ekt tariqasida ham ularning kashfiyotchisi, ham bir davrning o'zida ijrochisi (bajaruvchi) bo'lib ishtirok etadi. Mazkur holatda shaxs o'zida to'kis mujassamlangan qarashlari tizimiga (dinamik stereotipiga), iymon-e'tiqodga, ishonch va dunyoqarashiga, qadriyatiga, shayotiy munosabatlari majmuasiga, aql-zakovatiga, ma'naviyatiga asoslangan holda ongli yo'l tutadi. Shaxsning umr (shayot) yo'lida qadriy xususiyat kasb etuvchi javobgarlik shissi irodaviy harakatlarni tatbiq qilishda uning miyasiga mujassamlashgan, anglanilgan barcha ijtimoiy psixologik hartlangan fazilatlar (qarash, e'tiqod, qadriyat, ma'naviyat va hokazolar) sog'lom fikr, ustivor (yuksak tuyg'u) shissiyot tariqasida faollashadi, mustashkamlanadi hamda basholash, qarorga kelish, tanlash, ijro etish (bajarish) jarayonlariga ta'sir qilib, umumiy hamkorlik tizimida o'z izini qoldiradi. Javobgarlik shissi shaxs ma'naviyati, ruhiyati, qadriyati namoyon bo'lishi, kechishi, takomillashishi bosqichlarining boshqaruvchisi, ongli turtkisi, sifatining ko'taruvchisi funksiyasini bajaradi.

Insoniyatning ijtimoiy tarixiy taraqqiyotining yirik namoyandalari ijodiy faoliyatiga taalluqli ma'lumotlar, qarorga kelish namunalari ularning ijtimoiy psixologik qiyofalarini aks ettirish imkoniyatiga egadir. Masalan, buyuk sarkarda Amir Temur Ko'ragoniyning "Kuch adolatdadir" degan shikmati, Alisher Navoiyning "Zanjirband sher-engaman der" shitobi, Cho'lponning "Xalq dengizdir, xalq to'liqindir, xalq kuchdir" chaqirig'i javobgarlikni yuksak shis etgan holda xalqining xoshish irodasini ifoda qilib, qat'iy irodaviy xatti-harakatlarini amalga oshirganlar, shu bilan birga ular o'zlarining ma'naviy, qadriy, ruhiy qiyofalarini chuqur va ko'pyoqlama ochib berishga muharraf bo'lganlar. Ijtimoiy tarixiy sashifalarimizda, yaqin o'tmishimizda va istiqlol davrida ko'plab vatandoshlarimiz irodaviy xatti-harakatlarining namunaviy ko'rinishlarini namoyish qilganlar, bular rasmiy manbalarda va badiiy adabiyotlarda keng ko'lamda yoritilgan.

Yuqoridagi mulohazalardan tashqari, irodaviy faoliyatning o'ziga xos psixologik xususiyatlari ham mavjuddir va ular muayyan tavsiflarga asoslanib talqin qilinadi. Irodaviy faoliyatni yoki aloshida iroda aktini (latincha actus harakat degan ma'noni anglatadi amalga oshirishning xususiyatlaridan biri-bu bajarilayotgan harakatlarning erkin ekanligini shaxs tomonidan anglash (bunday qilsa ham bo'ladi yoki unday qilsa ham) iboratligidir. Ushbu jarayonda shaxs shech bir narsani uddasidan chiqmaydigan yoki vaziyatga to'la-to'kis tobelik qiladigan, qolaversa yuzaga kelgan haroit talablariga so'zsiz, zaruriy bo'ysunadigan kechinmalar shukm surmaydi. Shuning uchun shaxs tomonidan qarorga kelishning erkinligi, mustaqilligi bilan uyg'unlashgan kechinmalar shukm surishi mumkin, xolos. Mazkur qarorga kelishdagi erkinlik shissi insonning o'z niyatlari bilan harakatlari ro'yobga chiqishiga nisbatan mas'uliyat yoki javobgarlik tuyg'usining kechishi bilan izchillik kasb etadi.

Yuqoridagi mulohazalarni durustroq anglash uchun ba'zi bir psixologiya olamidagi hodisalarga murojaat qilish maqsadga muvofiqdir. Hozirgi davrda psixologiya fanining namoyandalarini keskin ravishda ikki qutbga ajratgan holda tashlil va talqin qilishning umri tugadi, lekin g'oyalar, nazariyalar o'rtasida qarama-qarshiliklar mavjud emas degan ibora fan olamidan siqib chiqarilishini bildirmaydi, albatta. Iroda erkinligi to'g'risidagi g'oyat bashli psixologik muammo sanaladi, chunonchi ushbu nazariya tarafdorlarining fikricha, inson tomonidan amalga oshiriladigan ruhiy harakatlar (aktlar) biron bir sababiy bog'liqlikka ega emaslar, ular avtonomdirlar, lekin bular o'z xoshishlaridan boshqa shech bir narsaga bo'ysunmaydilar. Mulohazadan ko'rinib turibdiki, irodaviy erkinlik shaxsdan tashqari shukm surishi, u boshqa ruhiy holatlar, hodisalar, voqeliklar bilan go'yoki sababiy bog'lanishga ega emasdir. Insonning ijtimoiy tarixiy taraqqiyoti davridagi barcha harakatlari to'la anglanilgan yoki yetarli darajada anglangan darajada ekanligidan qat'i nazar ular ob'ektiv jihatdan psixikaning boshqa shakllari bilan izchil bog'lanishda bo'lib kelgan.

Xuddi shu boisdan shaxsning irodaviy harakatlari nima uchun aynan shunday amalga oshirilganligini aniqlash darajasi yuqori bo'lmasa-da, lekin biz ularni tushuntira berish imkoniyatiga egamiz. Ilmiy ma'lumotlarga qaraganda, shaxsning irodaviy harakati tamomila determinizmga (latincha determinure

sababiy bog'liqlik yoki hartlanganlik degan ma'noni bildiradi), binobarin, sababiy bog'lanish qonuniga bevosita bo'ysunadi. Iroda shaxsning psixologik qiyofasi, uning ijtimoiy shayoti va faoliyati haroitida turli axborotlar natijasi sifatida yuzaga kelgan motivlarning xususiyati va maqsadi bilan uyg'unlashgandir. Shuningdek, irodaviy faoliyatning bevosita motivi (sababchisi, turtkisi) tariqasida harakatlar tizimini vujudga keltiruvchi, ularni tartibga soluvchi rang-barang vaziyatlar haroitlar namoyon bo'ladi. Shuni unutmashlik joizki, shaxsning irodaviy faoliyati ob'ektiv jihatdan boshqa kategoriyalar bilan bog'langandir, biroq bundan iroda psixologik jihatdan ro'yobga chiqishiga inson mas'uliyatiga kirmagan, undan tashqari noma'lum majburiy zaruriyat degan xulosa kelib chiqmasligi lozim.

Irodaviy faoliyatning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan tashkil topgandir; 1) irodaviy harakatlarni shaxs hamisha ularning sub'ekti sifatida amalga oshiradi; 2) irodaviy akt, harakat shaxs to'la-to'kis mas'ullikni zimmasiga olgan ish, amal sifatida ichdan (ichki dunyosida) kechiriladi; 3) irodaviy faoliyat tufayli inson ko'p jihatdan o'zini o'zi shaxs sifatida anglaydi; 4) irodaviy faoliyat sababli shaxs o'z shayot yo'li va taqdirini o'zi belgilashini tushunib yetadi va hokazo. Shu bilan birga irodaning faollashtiruvchi va jilovlab turuvchi (tormoz qiluvchi) funksiyalari birgalikda (hamkorlikda) shukm sursagina, faqat shundagina shaxsning o'z maqsadiga erishish yo'lidagi to'siqlarni yengishni kafolatlashi mumkin. Psixologiya fanida iroda nisbatan indeterministik qarash ham mavjud bo'lib, bunda psixik faoliyat biror narsa bilan belgilab bo'lmaydigan, ongsiz ravishda kechadigan dastlabki faollikka tobe shisoblanadi. AqShlik psixolog U.Jems fikricha, shech narsaga bog'liqligi yo'q irodaviy shukm yetakchi rol o'ynaydi. Aslida esa shaxsning ish amallari, harakatlari shayoti va faoliyatida ob'ektiv ravishda belgilanadi. o'z ichiga irodaviy harakatlarni mujassamlashtirgan motivlar shaxsning Hozirgi davridan va o'tmishidan joy egallagan tashqi ta'sirlar natijasi sifatida insonni psixik rivojlanish jarayonida, uning borliq hodisalariga nisbatan faol munosabatida yuzaga chiqadi, asta-sekin tarkib topadi. Irodaviy harakatlarning sababiy bog'langanligi omili muayyan faoliyat usuli shaxsga majburan berilganini, shaxsiy xulq-atvori uchun javobgar emasligini, taqdiri azal deb tushuntirish shuquqiga ega ekanligini anglatmaydi.

Irodaviy faoliyatni shaxs uning batamom oqibatlari uchun sub'ekt sifatida amalga oshiradi. Faoliyat uchun ob'ektning o'ziga mas'ul shisoblanadi, vasholanki uning maqsadi doirasidan tashqari chiqadi. Sub'ekt muruvvat ko'rsatarkan, boshqacha tarzda yordam uyushtiradi, muammolarni shal qilishga ko'maklashadi.

Shaxslar o'zlarining faoliyati uchun mas'uliyatni boshqa birovga yuklashga moyilligiga binoan, ular sezilarli ravishda bir-birlaridan tafovutlanadilar. Insonning shaxsiy faoliyati natijalari uchun mas'uliyatni tashqi kuchlarda va haroitlarda qayd qilish, shuningdek, shaxsiy kuch va g'ayratiga, qobiliyatiga moyillikni aniqlaydigan mezonlar nazorat lokusi (latincha lotus o'rnashgan joy va fransuzcha conrole-tekshirish degan ma'no anglatadi) deb ataladi. Ma'lumki, o'z xulq-atvori va o'z faoliyati sabablarini tashqi omillardan deb tushunishga moyil odamlar mavjud.

Psixologiya fanida nazoratni lokallashtirish deganda shaxsning individual faoliyati natijalari uchun mas'uliyatni tashqi kuchlarda va haroitlarda qayd qilishni,

shuningdek, ularning kuch-g'ayratiga, qobiliyatiga moyilligini belgilaydigan sifatlar majmuasi tushuniladi. Nazoratni lokallashtirish tashqi (eksternal) hamda ichki internal turlariga ajratiladi. Nazoratni tashqi lokallashtirishga ba'zi misollarni keltiramiz: Xodim ishga, talaba darsga kech qolsa, bu hodisani turlicha bashonalar bilan izoshlashga harakat qiladi. 1) avtobus o'z vaqtida kelmadi, 2) yo'lovchilar ko'p bo'lganligi uchun avtobusga chiqa olmadim, 3) avtobus juda sekin harakat qiladi, 4) transport buzilib qoladi, 5) ko'chada yo'l harakati fojiasi yuz bergani tufayli ushlanib qoldik va hokazo. Psixologik tadqiqotlar natijalarining ko'rsatishicha, nazoratning eksternal lokallik turining namoyon bo'lishi shaxsning muayyan nuqsonlari va illatlariga bevosita bog'liqdir, chunonchi insonning mas'uliyatsizligi, o'z imkoniyatiga ishonmasligi, shadiksirashi, xavfsirashi, shaxsiy niyatini ro'yobga chiqarishni paysalga solishi va boshqalar. Mabodo shaxs o'z xulq-atvori oqibati uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olsa, o'z qilmish-qidirmishlarini shaxsiy xususiyatidan deb tushunsa, bunday psixologik voqelik nazoratning internal (ichki) lokallashuvi mavjud ekanligini bildiradi. Nazoratning ichki lokallashtirishiga xos insonlar maqsadga erishish yo'lida mas'uliyat yoki javobgarlik shis etadilar, o'zini o'zi tashlillash imkoniyatiga egadirlar. Ijtimoiy tarbiya jarayonida shaxsda lokallashtirishning har ikkala (eksternal, internal) turini shakllantirish tufayli uning mustashkam shaxsiy fazilatiga aylantirish mumkin.

Irodaning o'ziga xos ko'rinishlari shaxsning tavakkalchilik vaziyatidagi xatti-harakatida ro'yobga chiqadi. o'ziga mashliyo qiluvchi maqsadga erishish yo'lida xavf-xatar, yo'qotish daxshati, muvaffaqiyatsizlik unsuri bilan ham hamoshang, ogosh dadil harakat tavakkalchilik deyiladi. Tavakkalchilik jarayonidagi noxushlik kutilmasi muvaffaqiyatsizlik eshtimoli bilan noqulay oqibatlar darajasi uyg'unlashuvi mezoni orqali o'lchanadi. Tavakkalchilikda muvaffaqiyat bilan muvaffaqiyatsizlik kutilmasi eshtimoli yotadi, yutuqqa erishish shaxsda xush kayfiyatni vujudga keltirsa, mag'lublik esa noxushlik holatining bosh omili shisoblanadi. o'z- o'zidan ma'lumki, yutuq (g'oliblik) quvonch nashidasini uyg'otsa, omadsizlik jazo, moddiy va ma'naviy yo'qotishni ro'yobga chiqaradi. Lekin shunga qaramasdan, insonlar tavakkal qilish harakatidan shech mashal voz kechmagan xosh u kundalik shayot muammosiga aloqador voqelik, xosh murakkab mehnat, xosh harbiy yurishlar bo'lishiga qaramay, shuning uchun tavakkalchilik insoniyat dunyosining ijtimoiy tarixiy taraqqiyoti davrining qaror qabul qilish namunasi, mashsuli sifatida shaxsning shayoti va faoliyatida to shozirgacha ishtirok etib kelmoqda.

Psixologik manbalarda ko'rsatilishicha, tavakkalchilik harakatini amalga oshirishning o'zaro uyg'unlashgan ikkita sababi mavjudligi qayd qilib o'tiladi. qarorga kelishning birinchi sababi-bu yutuqqa umidvorlik muvaffaqiyatga erishilganda kutilishi eshtimol qiymatning mag'lubga oqibati ko'rsatgichidan yuksakroq bo'lishiga ishonchdir. Ushbu voqelik vaziyatni tavakkalchilik deb atalib, muvaffaqiyat motivasiyasining muvaffaqiyatsizlikdan qutilish motivasiyasidan yaqqolroq namoyon bo'lishida o'z ifodasini topadi. Shu boisdan tavakkalchilik inson uchun qaror qabul qilishda muhim ahamiyat kasb etadigan ruhiy hodisa shisoblanib, u yoki bu tarzda harakatni amalga oshirib, o'z xulq-atvorini namoyish qiladi. Deshqon kechikib yerga urug' qadashga tavakkal qilgan

bo'lsa, shosil pishib yetilishi xavfi tug'iladi, lekin agrotexnika vositalaridan jadal sur'atda foydalansa, asosiy mablag'ni sarf qilib qo'yish tashvishi uyg'onadi. Irodaviy qaror qabul qilib tavakkalchilikdagi uning mardligi, tashabbuskorligi, qat'iyatligi mehnatda yutuqqa erishishni ta'minlaydi. Ammo bunday qarorga kelish gosh o'zini oqlaydi, gosho mutlaqo oqlamasligi ham mumkin. Bu borada harakatning xavfli yoki xavfsiz yo'lini tatbiq etish, tavakkalchilikning g'oyaviy, ma'naviy yuksakligi, qarorning oqilonaligi baxtli tasodif sari yetaklashi mumkin.

Ba'zan tavakkalchining qobiliyati, qat'iyligi, malakaligi, shisob-kitobning to'g'ri qilganligi unga omad keltiradi. Tavakkalchilikning ikkinchi sababi xatti-harakatning xavfli yo'lini afzal bilgan xulq-atvorda ko'zga tashlanadi. Bu voqelik shaxsning vaziyatosti faolligi deb nomlanib, insonning vaziyat talablaridan ustuvorlikka erishishida, undan (vaziyatdan) yuksakroq maqsad qo'ya olishda namoyon bo'ladi. Tavakkalchilikning bu turi "vaziyatusti" yoki "xolisonalik" deb atalib, tavakkalchilik uchun tavakkalchilikka yo'l qo'yishni anglatadi hamda tavakkalchilikning tavakkalchiligi atamasini keltirib chiqaradi. Shaxsdagi tavakkalchilikni riskometr deb ataluvchi maxsus asbobda o'lchab ko'rish mumkin. Bu asbob yordamida psixologik tajribada insonlarda muvaffaq bo'lish eshtimoli mavjud xolisonalik tavakkalchilikka moyillik, ularning shaqiqiy xavf ostida irodaviy harakatlarini oldindan aytib berish (bashorat qilish) imkoniyati vujudga keladi.

2. Iroda aktining tuzilishi

Iroda muammosiga bag'ishlangan bundan oldingi sashifalarda ta'kidlab o'tilganidek, shaxsning irodaviy harakatlari murakkab psixologik mazmun, moshiyat, ma'no kasb etishi bilan tavsiflanadi. Shuni ham eslash o'rinliki, shaxsda motivlar kurashining paydo bo'lishi uchun unga mas'uliyat, javobgarlik shissining yuklatilishi, irodaviy harakatni amalga oshirish zaruriyati tug'ilishi, mazkur vaziyatda shubshalanish, ikkilanish uyg'onishi favqulodda unda irodaviy zo'r berishlar vujudga kelishi lozim. Bu voqelikni tushuntirish yoki izoshlash uchun psixologik nuqtai nazardan iroda aktining tarkiblaridan iborat ekanligi aniqlanish uchun uning unsurlari, bo'linmalari, tuzilishi to'g'risida mulohaza yuritish joiz. Insonning miyasida tug'iladigan maqsadga erishish tufayligina irodaviy harakat amaliyotga tatbiq etiladi. Ushbu fikr boshqacharoq ifodalanganda, shaxs u yoki bu harakat yordami bilan qo'yilgan maqsadiga erishish yo'llarini anglab yetadi, ya'ni harakat bilan maqsad, o'rtasidagi uyg'unlik insonga tobora yaqqollashadi, anglashiniladi. Sholbuki shunday ekan, shaxs o'zining ruhiy holatini o'zgartirishga qaror qiladi, qondirilishi lozim bo'lgan eshtiyojlarini muayyan tartibga keltiradi, ularni birlamchi va ikkilamchi darajalarga ajratishni lozim topadi. Xuddi shu yo'sinda irodaviy harakatni amalga oshirishning tarqoq va yig'iq tarkiblari (unsurlari) maqsadga yo'naltiriladi. Ushbu jarayonga inson shaxsini undayotgan, ham anglanilgan, ham anglanilmagan ruhiy tayyorgarlik motivdan iborat bo'lib, maqsadga intilish va unga erishish majburiyatini tushuntirishga xizmat qiladi.

Insonning shayoti va faoliyatida uning borliqdagi narsalarga nisbatan o'zini tortadigan har xil xususiyatli maqsadlari vujudga kela boshlaydi. Lekin shuni ta'kidlash joizki, shaxs oldida paydo bo'lgan maqsadlarni u tanlashi, moshiyat

jishatidan ma'qulligi (noma'qulligi) yuzasidan qaror qabul qilishi, ularning Hozirgi davr uchun ahamiyat kasb etishini, istiqbol imkoniyatlari singari xususiyatlarini shisobga olishi lozim.

Shaxs faolligining mexanizmi sifatida unda aniq, yaqqol, ob'ektga yo'nalgan maqsadni amalga oshirish (qaror toptirish) ezgu niyati ro'yobga chiqadi. Masalan, kundalik moddiy eshtiyojini qondirish, sayohatga chiqish, ish joyini almashtirish, til Markaziga o'qishga kirish, qarindoshlari sholidan xabar olish, televizor tomosha qilish istaklari tug'ilishi mumkin. Bu asnoda iroda aktining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, nafaqat xoshish-istakdagi maqsadni tanlay olish, balki uni amalga oshirish imkoniyati aniqroq ekanligini tushunish hamda anglashdir. Xuddi shu tariqa irodaviy harakatning muhim tarkibi, binobarin, ajratib olingan maqsadga erishishning yo'l-yo'riqlari shakli va moshiyati to'g'risida mulohaza yuritish, uning ustida bosh qotirish davri boshlanadi. Mazkur jarayonda fikr yuritilayotgan vositalarning maqsadga erishish yo'liga muvofiqligi tashlil qilinadi, aqlan chamalab ko'riladi, uni ro'yobga chiqarishga mutlaqo mos yordamchi uslublar, harakatlar tanlanadi. Yuqorida mulohaza yuritilgan aqliy xatti-harakatlarning barchasi o'zining moshiyati bilan iroda aktining tarkibiga kiruvchi aqliy jarayonlar, aqliy lashzalar, aqli vaziyatlar sifatida mujassamlashadi.

Irodaviy aktning boshlanishi maqsadga erishish yo'l-yo'riqlari shaqiqatdan ham aniq istaklarning ushalishiga xizmat qilishi to'g'risida oqilona qarorga kelishda o'z ifodasini topadi. Psixologik ma'lumotlarning ko'rsatishicha, tanlangan harakatlar oqilona, omilkor, odilona ekanligi to'g'risida qarorga kelinganida, maqsadga muvofiqligi ishonchli dalillar ustiga qurilganida ushbu jarayon qiyinchiliklarsiz sodir bo'ladi. Biroq aksariyat shollarda qarorga kelish murakkab jarayonga aylanadi, buning natijasida motivlar kurashi yuzaga keladi, binobarin, tanlash, yakdillikka kelish muddati birmuncha cho'ziladi. Masalan, shaxsda ish joyini almashtirish xoshish-istagi tug'ildi deb aytaylik, biroq unda boshqa xususiyatga ega bo'lgan intilishlari shukm surishi mumkin, o'z navbatida ular ishxonani o'zgartirishga to'sqinlik ham qiladi. Jumladan, ish joyini o'zgartirish maoshning yangi ishxonada biroz yuqoriligi bilan bog'liq bo'lsa-da, lekin yangi mushitga va jamoaga, notanish hart-haroitga, boshqacha talabga moslashish (ko'nikish) zarurligini taqozo etadi. Ana shu tarzda munosabatlar bilan motivlar kurashi yuzaga keladi, uning negizida: a) yangi ish joyidan, b) ichki qanoatlanish tuyg'usidan voz kechish kerakmi; yoki v) qimmatli imkoniyat tug'ilishi, g) uning istiqboli evaziga o'zining boshqa eshtiyojlaridan yuz o'girishi lozimmi degan motivlar kurashi boradi. Motivlar kurashida u yoki bu tarzda qarorga kelishni ma'qullash (e'tirof qilish) yoki ma'qullamaslik (e'tirof etmaslik) to'g'risidagi mulohazalarni tashlil qilish (ularni chamalash) bilan cheklanib qolmasdan, balki o'zaro ziddiyatli, bir-birini inkor etuvchi harakatlarni tatbiq etishga undovchi qabildagi motivlar kurashi ham tug'ilishi mumkin. o'zaro qarama-qarshi motivlarning salmog'i qamrovli bo'lsa, shaxsni faoliyatga undovchi eshtiyojlarining ob'ekti o'zining qiymati (ahamiatliligi) bilan o'zaro baravarlashsa, u holda bunday motivlar kurashi ularga hamoshang tarzda kuchli kechadi. Mabodo shaxsda televideniya kino ko'rish xoshishi bilan do'stining tavallud topganligini tabriklash uchun borish istagi o'rtasida ruhiy kurash yuzaga kelsa, motivlar kurashi

sodir bo'lmaydi, chunki bunday mashalda shaxsda kinoni tomosha qilish tilagi (intilish) o'zidan o'zi yo'qoladi.

Lekin motivlar kurashi hamisha ham shunday yengil kechadi deb xulosa chiqarmaslik kerak, bunda munosabat, xoshish shaxs uchun qanchalik muhim ahamiyat kasb etishiga ko'p jihatdan bog'liq. Jumladan, shaxsni (safarga o'tlanish (tayyorgarligi) hamda qarindoshdagi to'yga tabriklash uchun borish istaklari (zarurati) o'rtasidagi motivlar kurashi o'zaro bir-biriga zid ekanligi tufayli faqat ulardan bittasini tanlash taqozo etilganligi sababli murosasiz kurash tariqasida keskin tus olishi mumkin. Shunga o'xshash motivlar kurashi natijasida muayyan qarorga kelishi yoki qaror qabul qilish vujudga keladi, bunda shubshalanish, sustlik, loqaydlik, ikkilanish singari sifatlar (gosho illatlar) faoliyat doirasidan siqib chiqarilib, butun diqqat e'tibor qarorni amalga oshirishga yo'naltiriladi. Mabodo qarorga kelinganidan keyin ham jur'atsizlik shaxsni ikkilanish sari yetaklashda davom etaversa, u holda irodaviy harakat tub ma'nodagi g'ayratdan, shijoatdan, sobitqadamlikdan, belgilangan maqsad sari intilishdan mashrum ekanligini aks ettiradi. Maqsadga erishish uchun shaxs o'zini tayyorlaydi, psixologik va statistik kutilmalar o'zaro tafovutlanishi yuzasidan ma'lumotlarni umumlashtiradi.

Shuni eslatib o'tish o'rinliki, qarorga kelish, uni amalga oshirishda qiyinchiliklarni bartaraf etishda irodaviy zo'r berish muhim ahamiyat kasb etadi. Aksariyat psixologik holatlarda inson tomonidan qarorga o'z eshtiyojlarining ustuvorligi darajasi ta'sirini zaruriy chora tariqasida yengish bilan uyg'unlashgan, jiddiylik, zo'riqish xususiyatli ichki zo'r berish jarayoni bilan uzviy bog'liqlikka ega. Shaxs o'zidagi qarama-qarshiliklarni yengishga nisbatan bunday munosabat (zaruriyat) birinchidan, sub'ektning ayrim istaklari, mustashkamlangan salbiy odatlari; ikkinchidan, turmush hodisalariga nisbatan ko'nikish shissi; uchinchidan, ma'qullanilmagan axloq-odob prinsiplari, an'analar bilan kurashining kechishi irodaviy aktning o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan xislati (sifati) shisoblanish irodaviy zo'r berish tomonidan idora qilinadi.

Insonda vujudga kelgan kuchli, shijoatli intilishlarni yo'qolishiga harakat qilinadi. Biroq qabul qilingan qaror (yoki qarorga kelish)ning axloq-odob prinsiplariga javob bera olishini (mutanosibligini), ijtimoiy ahamiyat kasb etish imkoniyatini anglashning o'zi shaxs uchun murakkab ishni "o'lik" nuqtasidan siljitishga, qo'zg'atishga yetarli darajadagi omil bo'lib xizmat qila olmaydi.

Mazkur holatni shaxs tomonidan tushunish (anglash) burch, mas'uliyat, javobgarlik, qat'iyatlilik tuyg'ulari bilan qat'iy ishonch, zaruriyat barqaror ichki kechinmalar (regulyator shislar) mustashkamlansa, bunday davrda ushbu narsa ko'pgina intilishlarni yo'qotishga imkon beradigan shaqiqiy irodaviy zo'r berishni vujudga keltiradi. Yuksak shislar (burch, mas'uliyat, javobgarlik, vatanparvarlik, fidoiylik kabilar) axloqiy talablar interiorizatsiyaga aylanganligini, ya'ni shaxsning ma'naviy mulkiga o'tayotganligini, egoistik (xudbinlarcha) intilishlar bilan altruistik (ijtimoiy fidoiylik) istaklari (xoshishlari) o'rtasida qarama-qarshilik yuzaga keladigan favquloddagi vaziyatda amalga oshiriladigan xulq-atvorning ichki mexanizmlarga aylanganini aks ettiradi. Yuksak shislar motivlar kurashida

intilish o'ng yoki so'l tomonga og'ishini aniqlaydi, maqsadni amalga oshishini ta'minlashda regulyator funksiyasini bajaradi.

Psixologiyada irodaviy akt to'g'risida mulohaza yuritilganda shu narsa ta'kidlanadiki, irodaviy zo'r berishning ichki kechishi faqat qarorga kelishda paydo bo'lmaydi, balki uni ijro etish jarayonida jadal sur'atga erishishda ham amalga oshadi. Buning psixologik ma'nosi shuki, qabul qilingan qarorni ijro etish (bajarish) aksariyat shollarda sub'ektiv va ob'ektiv xususiyatli bir talay qarama-qarshiliklarga duch keladi, ularni yengib o'tish esa irodaviy zo'r berishni, zo'riqishni talab qiladi. Chunonchi, bozor iqtisodiyotiga maqsad va vazifasiz, tasodifiy yondashuv sifatida moslayotgan shaxs o'z turmush tarzini o'zgartirmasa, uzoqni ko'zlab ish yuritmasa (bugungi kuni o'tganiga shukur qilib yashasa), faollik ko'rsatmasa, imkoniyatidan foydalanmasa, bir qator qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Insonning o'zligi bilan ichki kurashi, xarakter xislatlarini o'zgartirishga intilishi irodaviy zo'r berishi tufayli amalga oshadi, xolos. Shuningdek, inson sanitariyaga, gigienaga rioya qilib yashashi (sayr qilish, xona shavosini almashtirish, ovqat shazm bo'lishini kutish, ozodalikka e'tibor qilishi yangi ko'nikmalarni egallash kabi) irodaviy zo'r berishni taqozo etadi. Bu psixologik voqelikning negizida insonni oldin shayajonga solmagan, tashvishlantirmagan narsalarga e'tibor qilish mexanizmi yotganligi tufayli favquloddagi qarshilik salbiy xis tuyg'ularni (stress, affekt, frustrasiya kabilarni) vujudga keltiradi. Sholbuki shunday ekan, shaxsning o'zini o'zi bilan ichki ruhiy kurashi natijasida muvaffaqiyatga erishilsa, u holda ijobiy xususiyatli shissiy kechinmalar yuzaga keladi, o'zining ustidan o'zi shukmronlik tuyg'ulari, o'z kuch va qudratiga ishonch, uni anglab yetish, o'ziga o'zi buyruq berish, o'zini o'zi nazorat qilish, o'zini oldiga qo'ygan eng muhim maqsadlarga erishish imkoniyatini tushunish ro'yobga chiqadi. Ushbu ruhiy jarayonlar muammo yechimida ishtirok etishidan qat'i nazar, irodaviy zo'r berish va uning ichki kechishi kuchli zo'riqishlar tufayli amalga oshadi. Bu o'rinda shaxsning xarakteri, individual xususiyatlari, ijtimoiy hartlangan xislatlari, har bir narsaga jiddiy munosabati etakchi va ustuvor ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, o'zini o'zi boshqarish, gumanistik psixologiya tarkibidagi kategoriyalar hamda ularning shayot va faoliyatda namoyon bo'lishi muhim rol o'ynaydi. Ma'lumki, shaxsiy mayllar, ustanovkalardan tashqari, unga ijtimoiy ustanovkalarning ta'siri, o'z roli, statusi yuzasidan basholash tizimining to'g'ri shakllanganligi bunda aloshida ahamiyatga ega.

Shaxs ma'lum bir faoliyatni amalga oshirgunga qadar o'z ruhiy olamida yuzaga kelgan ayrim sub'ektiv ("Men" bilan "Men" emas qabildagi) qarshiliklarni yengishdan tashqari, unga muayyan tashqi, (ob'ektiv tarzidagi) ziddiyatlarni ham barham toptirishga to'g'ri keladi. Aytaylik, inson uchun ro'yobga chiqarish zarur shisoblangan maqsad aniq (yaqqol), uni amalga oshirish yuzasidan shech qanday shak-shubsha bo'lmasa-da, shuningdek, qarorga kelishda kuchsiz motivlar kurashi davom etsa-da, lekin qarorni ijro qilishda ba'zi bir qiyinchiliklar tug'ilishi mumkin. Mazkur jarayonda vujudga kelgan qarshilik va qiyinchiliklarni yengish insondan chidam, qat'iylik, favquloddagi, sira kutilmagan xolatni inobatga olishni taqozo etadi. Ba'zida esa uzluksiz ravishda ular bilan kurashish, irodaviy zo'r berish, ularni yengish uchun esa ruhan tayyorgarlik mayli bilan qurollantirishni talab etadi.

Bunday vaziyatlar zo'riqish, tanglik, zo'r berish, jiddiylik ma'lum davr davomida shaxsda saqlanib turish majburiyatini yuklaydi. Psixologik ma'lumotlarga qaraganda, irodaviy sa'i-harakat uchun o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan irodaviy zo'r berish aksariyat shollarda motivlar kurashidagi qarama-qarshilik yuzaga kelganligi bilan emas, balki shaxs tomonidan qabul qilingan qarorni ijro etish (bajarish, ado etish) jarayonida ob'ektiv xususiyatga molik qiyinchiliklarni yengish tufayligina namoyon bo'ladi. Xuddi shu bois iroda akti tuzilishi tashlilining ko'rsatishicha, ushbu holat iroda faoliyatining bir talay xususiyatlarini xaspo'shlashga imkon yaratadi. Shuning bilan birga, irodaviy faoliyatning shaxs xatti-harakatlarida muayyan ustuvor vazifalar (funksiyalar) ijro etishini (bajarishini) ta'kidlab o'tish maqsadga muvofiqdir. Mazkur funksiyalar: birinchidan, shaxsning xatti-harakatlarini amaliyotga tatbiq qilish sifati darajasini yuksaltiradi. Ikkinchidan, inson shayoti va faoliyati uchun muhim ahamiyat kasb etuvchi muammolar yechimini topishga haroit yaratadi. Uchinchidan, inson shaxsiga muammo moshiyatiga kirishini ta'minlaydi, shuningdek, harakatni maqsadga muvofiqlashtirishga xizmat qiladi.

Irodaviy faoliyat insonning xatti-harakatlarini uning borliqqa (atrof-mushitga) nisbatan ongli shaxs sifatida o'z oldiga qo'ygan ustuvor maqsadlari moshiyatidan kelib chiqqan holda boshqaradi. Shaxs, bu asnoda, o'zining tanlagan ideallariga, uni yo'naltiruvchi g'oyalariga, ishonch e'tiqodlariga, qarashlariga, o'zga kishilar beradigan basholariga, o'ziga o'zi basho berish mezonlariga nomutanosib istaklar, xoshishlar, tilaklar vujudga keltirmaslikka, ularni to'xtatishga yoki batamom bartaraf etishga intiladi. Bu holat tashlili shundan dalolat beradiki, iroda bu o'rinda shaxsning xatti-harakatlarini jilovlash (to'xtatish), nazorat qilish, boshqarish, chetga og'ishdan saqlash (cheklash) funksiyalarini aks ettiradi.

Irodaning xatti-harakatlarni boshqarish funksiyasi shaxs uchun noxush, noqulay, yoqimsiz xoshish-istak, harakat va intilishni cheklash, to'xtatish, tiyish kabilardan iborat bo'libgina qolmay, balki inson shaxsiy faolligini muayyan jabshaga, sohaga yo'naltirish, o'z harakatlari quvvatini oshirish, barcha narsalarni umumiy maqsadga muvofiqlashtirishdan iboratdir. Irodaviy jarayon hamisha shaxsni faollikka chorlaydi, uni qat'iy yo'l belgilash sari yetaklaydi, barqaror harakat qilishga yo'naltiriladi, ikkilanish, shubshalanishning oldini oladi. Shuning uchun ham maqsadga yo'naltirilgan harakatlar, amalga oshirilgan intilish, ro'yobga chiqarilgan ezgu niyat shaxsda o'ziga ishonch tuyg'usini uyg'otadi, dadil amallar qilishga yo'naltiriladi, orzularni ushatishga nisbatan faol maylni shakllantiradi. Insonning erishgan yutug'i, muvaffaqiyati har bir irodaviy harakat barqarorligini ta'minlaydi, amallar tanlash, qaror qabul qilish, shaxsiy uslubni tarkib toptirishni jadallashtiradi, yangi irodaviy harakatlarni amalga oshirishni yengillashtiradi, o'zidagi irodaviy sifatlarning takomillashuviga puxta negiz shozirlaydi, irodaviy zo'r berishni taqozo etuvchi harakatlarni tatbiq qilish ko'nikmalarini shakllantiradi. Mazkur jarayon ham anglanilgan, ham anglanilmagan tarzda, motivlar kurashi orqali (kuchsiz), irodaviy zo'r berish, qiyinchiliklarni yengish tufayli namoyon bo'ladi.

Iroda uchun irodaviy xatti-harakat motivasiyasi muhim ahamiyat kasb etadi. Xuddi shu bois irodaning negizini shaxsning xatti-harakatlari va ishlarining keng ko'lamli, rang-barang xususiyatli motivlashtirilishiga omil(turtki) tariqasidagi eshtiyojlarni vujudga keltiradi. Psixologiyada motivlashtirishning uch turi mavjudligi ta'kidlanadi (psixologik hodisalarning bir-biri bilan jips bog'langan, lekin o'zaro to'la mutanosib bo'lmagan, nisbiy mustaqil ko'rinishlari motivlashtirish deyiladi).

1. Shaxsning eshtiyojlarini qondirish bilan hartlangan, uni faoliyatga undovchi (turtki) tarzda vujudga keluvchi motiv sifatidagi motivlashtirishdir. Mazkur holatda motivlashtirish faollik nima sababdan vujudga kelishini, shaxsni faoliyatni amalga oshirishga undovchi eshtiyojlar moshiyatini tashlillashga xizmat qiladi.

2. Motivlashtirish faollik nimalarga yo'naltirilganligini, nega aynan shunday xulq-atvor tanlanganligini, nima uchun boshqasiga e'tibor berilmaganligini asoslashga qaratiladi. Bu o'rinda motivlar shaxsning xulq-atvor yo'nalishini tanlashni aks ettiruvchi sabablar funksiyasini bajaradi. Bularning barchasi yaxlit holda keltirganida inson shaxsining yo'nalishini vujudga keltiradi.

3. Motivlashtirish-bu inson axloqi va faoliyatini o'zi boshqaruvchi vosita tariqasida namoyon bo'lishidir. Ushbu vositalar tarkibiga emosiyalar, xoshishlar, tilaklar, qiziqishlar, mayllar va boshqalar kiradi. Masalan, emosiyada insoniy fe'l-atvorning shaxsiy aks ettirish moshiyati basholanadi, binobarin, uning tub maqsadi faoliyat tuzilishiga mos tushmay qolsa, u taqdirda shis-tuyg'ular uning yo'nalishini o'zgartiradi. Buning natijasida fe'l-atvor qayta quriladi, oldingi harakatlarni jadallashtiruvchi yordamchi kechinmalar va boshqalar.

Shunday qilib, irodaviy harakatda uni motivlashtirishning uchta jabshasi (sohasi), ya'ni faollik manbai ekanligi, inson shaxsining yo'nalganligi, o'zini o'zi boshqarish vositasiligi aks etadi. Yuqoridagi mulohazalardan ko'rinib turibdiki, irodaning asosi motivlashtirishga sabab bo'luvchi eshtiyojlardan iborat ekanligi dalillab o'tiladi. Eshtiyojlar esa irodaviy harakatlar bajarilishini ta'minlaydigan yoki ularga to'sqinlik qiladigan motivlarga aylana boradi. Irodaviy harakatlarning motivlari (sabablari) muayyan darajada anglanilgan xususiyat kasb etadi va shaxsni ularni amalga oshirishga yo'naltirib turadi. Psixologiyada eshtiyojning anglanilganligi darajasiga asoslangan holda intilish, istak kabilarni psixologik jihatdan tafovut qilish mumkin.

Agarda ularning moshiyatini ta'rif orqali yoritishga harakat qilsak, u holda o'zaro farqini tezda aniqlab olish imkoniyatiga ega bo'lamiz. Intilish-etarli darajada anglanilmagan, farqlanish, tabaqalashish imkoniyati sust eshtiyojdan tashkil topgan faoliyat motividan iboratdir. Masalan, shaxs yozgan maqolasini bosib chiqarishga intilishni xayoldan o'tkazish chog'ida nashriyotni ko'z o'ngiga keltiradi, muharrir bilan uchrashganda, sushbatlashganda mamnuniyat tuyg'usini shis etadi. Xuddi shu bois intilish ob'ekti bilan takror-takror uchrashuvga rozi bo'ladi va o'z intilishini davom ettirishga qaror qiladi. Biroq inson ba'zi shollarda unga shuzur-shalovat bag'sh etayotgan motiv (sabab) moshiyatini anglamaydi ham, chunki u qanday natijaga erishish mumkinligi to'g'risidagi ma'lumotga ega emas. Bundan ko'rinib turibdiki, intilish psixologik jihatdan yetarli darajada

aniqlikni o'zida mujassamlashtirmaydi, ayrim shubshalar shukm surish eshtimoli mavjud, harakat unsurlari yuzasidan taxmin yetishmaydi.

Istak-shaxs tomonidan eshtiyojning yetarli darajada anglanilganligi bilan tavsiflanuvchi faoliyat motividir. Intilishdan farqli o'laroq istakda nafaqat eshtiyoj ob'ekti, balki uni qondirishning yo'l-yo'riqlari, vositalari ham inson tomonidan tushuniladi. Masalan, oliy maktab o'qituvchisi o'qitish samaradorligini oshirish istagini bildirib, bu holatni ijtimoiy eshtiyoj sifatida tasavvur etib, ta'limning faol metodlarini qo'llash shaqida o'ylaydi, o'z faoliyatini yangicha tashkil qiladi, iqtidorli, bo'sh o'zlashtiruvchi talabalar bilan individual ishlash grafigini ishlab chiqadi, qo'llanmalar yaratish rejasini tuzadi va hokazo.

Inson faoliyatining motivlari (motivasiyasi) uning yashash hart-haroitlarini aks ettiradi, shuningdek, shaxs tomonidan namoyon ettirilgan eshtiyojlarini fashmlash imkoniyatini vujudga keltiradi. Eshtiyojlar ahamiyatining o'zgarishi tufayli muayyan psixologik holatlarda motivlar kurashi paydo bo'ladi, bunda bir istak boshqa istakka nisban qarama- qarshi qo'yiladi, bu shaqida oldingi sashifalarida mukammal mulohazalar yuritilgan.

Qarshiliklar, qiyinchiliklar, nizoli vaziyatlarni yengish uchun irodaviy zo'r berishga to'g'ri keladi. Irodaviy zo'r berish to'g'risida mulohaza yuritilgan bo'lsa-da, lekin unga ta'rif berilmaganligi sababli ayrim aniqliklar kiritish joiz deb shisoblaymiz. Irodaviy zo'r berish-shis-tuyg'ular (shissiyot) shakli shisoblangan shaxsning irodaviy harakatga (aktga) qo'shimcha motivlarni vujudga keltiruvchi, ba'zida ularni barbod qiluvchi, bilish jarayonlarini safarbar etuvchi, muayyan zo'riqish holati singari kechiriluvchi motivlar majmuasidir.

Irodaning individual xususiyatlari va fenomenlari mavjud bo'lib, inson faoliyatining maqsadga muvofiq ravishda amalga oshirishni ta'minlaydi. Iroda shaxs faoliyatining ichki qiyinchiliklarini yengishga qaratilgan ongli tuzilmadan iborat bo'lib, u o'zini o'zi boshqarish sifatida dastavval o'ziga, o'z shissiyotiga va xatti-harakatlariga shukmronlik qilishda aks etuvchi psixologik hodisadir. Irodaning kuchi yoki kuchsizligini aks ettiruvchi holatlar uning individual xususiyatlarini namoyon qiladi. Ana shu atamalardan kelib chiqqan holda irodasi kuchli va irodasi sust (kuchsiz) odamlar hamda ularning ijobiy va salbiy fazilatlari, sifatleri, xislatlari, illatlari to'g'risida mulohaza yuritiladi.

Irodasi sustlikning patologiyasi mavjud bo'lib, ular abuliya (yunoncha abulia-qat'iyatsizlik degan ma'noni anglatadi) va apraksiya (yunoncha apraxia-harakatsizlik ma'nosini bildiradi) atamalari bilan ifodalanadi. Abuliya- bu miya patologiyasi negizida vujudga keladigan faoliyatga intilishning mavjud emasligi, harakat qilish, uni amalga oshirish uchun qaror qabul qilish zarurligini anglagan tarzda shunday qila olmaslikdan iborat inson ojizligidir. Masalan, shifokor ko'rsatmalariga rioya qilish zarurligini to'g'ri fashmlagan abuliya kasali bilan shikastlangan bemor biror narsani bajarishga o'zini mutlaqo yo'llay olmaydi. Apraksiya-miya tuzilishining shikastlanishi tufayli yuzaga keladigan harakatlar maqsadga muvofiqligining murakkab buzilishidan iborat psixopatologik holatdir. Nerv to'qimalarining buzilishi miyaning peshona qismlarida yuz bersa, u holda xatti-harakatlarni erkin to'g'rilashda buzilish namoyon bo'ladi, natijada iroda akti bajarilishi qiyinlashadi. Abuliya va apraksiya-psixikasi og'ir kasallangan

insonlarga xos, nisbatan noyob, fenomenal psixopatologik hodisalardir. Lekin pedagogik faoliyatda uchraydigan irodaning sustligi miya patologiyasi bilan emas, balki noto'g'ri tarbiya mashsuli bilan tavsiflanadi.

Iroda sustligining yaqqol (tipik) ko'rinishlaridan biri-bu yalqovlik shisoblanib, shaxsning qiyinchiliklarini yengishdan bosh tortishga intilishi, irodaviy kuch-g'ayrat ko'rsatishni qat'iy ravishda istamasligida o'zini aks ettiruvchi illatdir. Yalqovlik-shaxs o'zligi va irodaviy sustligining, uning shayotga layoqatsizligining, shaxsiy va ijtimoiy faoliyatga (hamkorlikka) loqaydligining ifodasidir. Yalqovlik-shaxsning ruhiy qiyofasi bo'lib, uzluksiz tarbiyaviy ta'sir va o'zini o'zi tarbiyalash orqali bartaraf etish imkoniyati mavjud ruhiy nuqsondir.

3. Iroda nazariyasi va tadqiqoti to'g'risida tushuncha

Irodaning tadqiqoti uzoq tarixga ega bo'lib, inson ongining moshiyatini kashf qilish jarayonidan boshlab, muayyan bilimlar to'planishi tufayli shaxsning irodasi tabiatini tushunishga ilmiy yondashuv vujudga kelgan. XVII asrdayoq Gobbs va Spinozalar ta'kidlab o'tganlaridek, faollik manbai bemashsul sohaning paydo bo'lishi deb tushunish mumkin emas, chunki uni shaxsiy kuch-quvvatining shissiy intilishi bilan uzviylikda qaramoqlik lozim. Spinozaning fikricha, iroda bilan aql aynan bir narsadir. Unga bunday tasdiqiy munosabatning tug'ilishi irodani ilmiy nuqtai nazardan tushunishni shakllantirgan bo'lsa, ikkinchi bir tomondan u mustaqil substansiya sifatida tan olindi ham. V.Vundtning mulohazasicha, irodaning negizida appersepsiya aktining sub'ekti tomonidan ichki faollik uniki ekanligini shis etish yotadi. Uning bu konsepsiyasi emosional yoki affektiv nom bilan psixologiya faniga kirib keldi. U. Djemsning tan olishicha, irodaviy harakatlar boshqa ruhiy jarayonlarga qorishtirib bo'lmaydigan birlamchi xususiyatga egadirlar. Har qanday g'oya dastlab dinamik tendensiyaga ega bo'lganligi tufayli irodaviy aktning vazifasi diqqat yordami bilan bir g'oyaning boshqasi ustidan ustuvorligini ta'minlashdan iboratdir.

Psixologiyada yetarli darajada qat'iy fikr qaror topgankim, iroda-bu insonning qo'yilgan maqsadlariga erishishga yo'naltirilgan ongli faolligidir. Iroda tushunchasi moshiyatiga inson tomonidan maqsad qo'ya olish qobiliyati, o'z emosiyasini boshqarish, shaxsiy gavdasini va xulqini idora qilish kiritiladi. V. I. Selivanov irodani tadqiq etish negizidan kelib chiqqan holda ayrim xulosalar chiqaradi:

a) iroda- bu shaxsning o'z faoliyatini va tashqi olamdagi o'zini o'zi boshqarilish shakllarini anglashning tavsifidir;

b) iroda-insonning yaxlit ongining bir tomoni shisoblanib, u ongning barcha shakl va bosqichlariga taalluqlidir;

v) iroda-bu amaliy ong, o'zgaruvchi va qayta quriluvchi olam, shaxsning o'zini ongli idora qilishlikdir;

g) iroda-bu shaxsning xissiyoti va aql-zakovati bilan bog'liq bo'lgan xususiyatidir, ammo qaysidir harakatning motivi (turtkisi) shisoblanmaydi.

V.I.Selivanov irodaning psixologik jabshalarini yoritayotib, u shunday g'oyani ilgari suradi, insoning ongini jarayonlar, holatlar, xislatlarni o'zida mujassamlashtiruvchi yaxlit tizim sifatida tasavvur qilish mumkin. Shaxsning u

yoki bu ongli harakati o'zining tuzilishiga ko'ra, u bir davrning o'zida ham aqliy, ham shissiy, ham irodaviy shisoblanadi. Tadqiqotchi V.A.Ivannikov esa irodani motivasiyaning ixtiyoriy shakli sifatida tushunadi, shuningdek, harakat ma'nosining o'zgarishi shisobiga uni tormozlovchi yoki qo'shimcha turtki yaratuvchi imkoniyat, yangi real motivlarni harakat bilan birlashtiruvchi yoinki vaziyatning tasavvur motivi tariqasida talqin qiladi. Irodaviy boshqariluv esa harakatni "ixtiyoriy boshqariluv ko'rinishlarining bittasi sifatida" tushuniladi, bunda boshqariluv motivasiyaning ixtiyoriy o'zgarish orqali amalga oshirilishi ta'kidlaniladi.

Yuqoridagi mulohazalardan ko'rinib turibdiki, psixologiya fanida irodani tushunish, ta'riflash bo'yicha bir xil munosabat yaratilmaganiday, irodaviy sifatlarning ma'noviy asosini tashlil qilish yuzasidan ham umumiylik, umumiy qarashlar majmuasi mavjud emas. Jumladan, V.A.Kruteskiy o'z asarida irodaviy sifatlarni tarkibiga sobitqadamlik, mustaqillik, qat'iyatlilik, sabr-toqatlilik, intizomlilik, dadillik, jasoratlilik va tirishqoqlikni kiritadi.

P.M.Yakobson bo'lsa, irodaning muhim sifatlarini mustaqillik, qat'iyatlilik, tirishqoqlik, o'zini uddalashga ajratadi. Insonda namoyon bo'ladigan irodaviy sifatlarni sarasiga A. I. Shcherbakov mana bularni kiritadi: sobitqadamlik va tashabbuskorlik, tashkillashganlik va intizomlilik, urinchoqlik va tirishqoqlik, dadillik va qat'iyatlilik, chidamlilik va o'zini uddalashlik, botirlik va jasoratlik.

Lekin aksariyat ilmiy psixologik adabiyotlarda irodaviy sifatlarni qatorida "ishonch" atamasi sanab o'tilmaydi. Shunga qaramasdan, ishonch iroda sifati tariqasida tadqiq etilishiga shaqlidir. Buning uchun A.I.Shcherbakov tadqiqotidan namuna keltirishning o'zi yetarlidir. Tadqiqotchining ta'kidlashicha, bir talabaga institutni qisqa vaqt (fursat) ichida tugatish taklif qilingan, lekin sinaluvchi bu ishni uddasidan chiqa olmaslikni oshkora bildirgan. Shundan so'ng eksperimentator talabada o'z kuchiga ishonch uyg'otishga maqsad qilib qo'ygan va unda irodaviy zo'r berish, qiyinchiliklarni yengish vositalarini shakllantirgan. Buning natijasida talaba o'z maqsadiga erishishga muharraf bo'lgan. Bunga o'xshash tajribalar boshqa tadqiqotchilar tomonidan ham o'tkazilganligi ilmiy adabiyotlarda uchraydi. Shuning uchun ham o'z kuchiga ishonch psixologik hodisa sifatida o'rganilishi ko'pchilikni qiziqtiradi, chunki kuchli irodaviy zo'r berish qanday omillar bilan hartlanganligini kashf qilish muhim ilmiy muammo shisoblanadi. Xuddi shu bois Hozirgi zamon psixologiyasining irodaga oid nazariyasi zaifligi tufayli irodaviy sifatlarni tasniflashning asosiy tamoyili (prinsipi) ishlab chiqilmagandir. Ushbu psixologik muammoni shal qilish maqsadida V. K. Kalin irodaviy sifatlarni tasniflashga (klassifikasiyalashga) qaror qiladi. Uning nuqtai nazaricha, bazal irodaviy sifatlarni irodaviy jarayonlar asosida vujudga keladi, ammo bunda uning intellektual va axloqiy jabshalari ishtirok etmaydi. U bazal sifatlarni aniqlash uchun ongning quyidagicha namoyon bo'lishini tanlaydi:

- A) faollik darajasining ortishi;
- B) zarur bo'lgan faollik darajasini quvvatlash;
- V) faollik darajasining pasayishi.

Ana shulardan kelib chiqqan holda tadqiqotchi quyidagi sifatlarni mulohaza uchun tavsiya qiladi; g'ayratlilik, chidamlilik, vazminlik. Agarda bu jarayonda intellektual negiz ishtirok etmasa, shu narsani tushunib bo'lmaydi, qaysi shal qiluvchi qurilma shisobiga vaziyat basholanadi va harakatni kuchaytirish, quvvatlash, pasaytirish to'g'risidagi komanda beriladi. V.K.Kalin bazali tizimga kirmagan irodaviy sifatlarni ikkilamchi deb nomlaydi, chunki ularda bilimlar, ko'nikmalar, emosiya va intellektning paydo bo'lishi mujassalashadi. Muallif qat'iyatlikni ikkilamchilar qatoriga kiritadi, vasholanki uning fikricha, u o'ziga mashliyo qiladigan shis-tuyg'ularni yengishdan, shuningdek, rad etilgan variantlardan, ishonchsizlikni to'sishdan tashkil topadi. U tirishqoqlikni ham ikkilamchi sifatlarni tarkibiga kiritadi, Chunki ularda ob'ektning to'planganligi ifodasi o'z aksini topgan, ravshan shayotiy qadr-qiyamat mujassamlashgan. Chidamlilik tavsifida "qo'shimcha impuls", "qo'shimcha irodaviy zo'r berish", "iroda kuchi", "sabr-toqat" jabshalari ifodasining o'rni mavjud.

Chidamlilikka turtkining xususiyatlari tirishqoqlik irodaviy sifatga mos tushish shollari uchraydi. Ye. P. Ilinning rang jadvalida tirishqoqlik sifati chidamlilikdan keyin joylashgan bo'lib, quyidagi ta'rifga ega: " Tirishqoqlik-qiyinchilikka va muvaffaqiyatsizlikka qaramasdan, maqsadga erishish yo'lida uzluksiz ravishda intilishning paydo bo'lishidir". Tadqiqotchi D. N. Ushakovning mulohazasicha, "chidam" tushunchasi quyidagi ma'no anglatib keladi:

- 1) aksil harakat qilmasdan, shikoyatsiz, sharsatsiz shalokatli, mushkul, noxush holatlarni dildan kechiradi;
- 2) aksil harakat qilmasdan, o'zgarishlarni kutgan tarzda taqdir shaziligini rozi bo'lish;
- 3) biror holatga muhtalolik;
- 4) nima bilandir kelishish, biror ortiqcha kechinmaga parvo qilmasdan, og'irchilikni muruvvatkorona o'tkazish;
- 5) imkon darajada amal qilishga ko'nikish;
- 6) shoshqaloqlikka yo'l qo'yimaslik;
- 7) paysalga solishga, kutishga imkoniyat yaratish;

Shuni aloshida ta'kidlab o'tish joizki, tirishqoqlik, qat'iyatlik sifatlari bilan bir qatorda chidamlilikni irodaviy xislatlarning yetakchisi tariqasida tan olish, qiyinchiliklarga qaramasdan, harakatni davom ettirishga intilish tarzida tushunish muhim ahamiyat kasb etishi shak-shubshasiz.

Lekin og'riqqa chidash, bardoshlikka moyillik nuqtai nazardan yondashinilganda esa irodaning erkinligi ta'biri, irodaviy sohaning paydo bo'lishi va amalga oshishi moshiyati yuzasidan metodologik nuqsoniy talqin yuzaga kelishi mumkin.

Tibbiyot psixologiyasida ma'lumki, inson tomonidan og'riqqa bardosh berish chidamlilik sifatining vujudga kelishi, kechishi jarayonining yorqin ifodasidir. Shayot va faoliyat tajribalari ko'rsatishicha, shaxs og'riqqa ko'nika olmaydi, chunki buning negizida boshqa mexanizmlar yotishi turgan gap.

Fiziologik me'yorlarga binoan shaxs og'riqni sezish, idrok va tasavvur qilishning murakkab jismoniy qurilmasiga ega. Shunga qaramasdan, og'riqni inson har xil shis qilishi, unga bardosh berishi, sabr-toqat bilan boshidan kechirishi

mumkin, bunda individual tafovut aniq namoyon bo'ladi. Diqqatning og'riq sezgilariga to'planishi tufayli og'riq zarbi kuchayadi-bu psixofiziologik qonuniyatdir. Xuddi shu boisdan odam og'riq sezgilariga tobe bo'lib qolmasligi lozim, aks holda u bu noxush kechinma, ruhiy holat ta'sirida uzoq muddat qolib ketishi kuzatiladi. Og'riqni boshdan kechirish jarayonida nafaqat chidamlilik zarur, balki mushkul haroatlarda faollik ko'rsatish ko'nikmasi, qiyinchilikni yengish odati muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday xususiyatga ega bo'lgan insonlarda o'z shissiy a'zolarini, ularning harakatlarini idora qilish uquvi mavjuddir, aksincha nozik tabiatli, ichki intizomsiz, sabr-toqati zaif, mo'rt ruhiy kechinmali shaxslar chidamsizligini namoyish qiladilar.

Yuqorida bildirilgan mulohazalardan ko'rinib turibdiki, to shozirgacha psixologiya fanida asosiy, muhim irodaviy sifatlarni tasniflashning umumbirlik tamoyili mavjud emasligi tufayli aksariyat shollarda bir irodaviy xislat qo'shaloq atama bilan belgilanishi davom etib kelmoqda (masalan, mustaqillik va tashabbuskorlik, jur'at va dadillik, tirishqoqlik va qat'iyatlik, vazminlik va o'zini uddalash kabilar).

Psixologiyada irodani eksperimental o'rganishga oid qator ilmiy tadqiqotlar o'tkazilgan bo'lib, ularning ayrimlaridan namunalar keltirib o'tamiz.

Ko'pchilik tadqiqotchilar Ye. I. Ignatev qo'llangan metodikasi va uning natijalariga xayrshohlik bildiradilar. Lekin muallifning o'zi uni basholashda juda eshtiyotkorlik bilan munosabatda bo'ladi. Uning mulohaza bildirishicha, ushbu metodika yetarli darajada ishonchli, irodaning tormozlashi paydo bo'lishini tadqiqot qilishda qoniqarli natijalar berishi mumkin, lekin undan "test" sifatida foydalanish ko'ngildagidek ko'rsatgichlarga olib kelmasligi eshtimoldan sholi emas. Ushbu metodikaning moshiyati shundan iboratki, muskulning kuchli qisqarishidan keyin o'zining tinch holatiga qaytishdagi qarshiliklarini yengish xususiyatini tajribada tekshirishdir. Xuddi shu vaziyatda irodaviy zo'riqishni bartaraf etish namoyon bo'ladi. Muallifning ta'kidlashicha, zo'riqishdagi muskullarning qisqarishini bir lashza to'xtatib qolish irodaning hartli ko'rsatkichi tariqasida qabul qilish mumkin, chunki mazkur jarayonda inson o'z tana a'zolari muskulini ongli boshqarish o'quvi aks etadi. Ye.I.Ignatev tadqiqotida maksimal qisilishdan keyin irodaviy zo'riqishni (zo'r berishni) 5kg ortiq bo'lmagan oqirlikda pasaytirishga yo'l beriladi, uning taxminicha, bu kattalik (og'irlik) zo'riqish kuchini kamaytirmaydi va zo'r berishni vaqtincha to'xtatib qolishga ta'sirini o'tkazmaydi. Tadqiqotchi materiallarini tashlil qilishning ko'rsatishicha, muskul zo'r berishi 9-17 yoshdagi sinaluvchilarda 14 kgdan 40 kggacha og'irlikni tashkil qiladi, zo'r berishning 5kg kamayish doirasi maksimal holatga nisbatan 35,7 prosentdan to 12,5 prosent miqdorlarda mujassamlashadi.

Iroda sifatlarini tadqiqot qilishga intilgan V. I. Makarova test o'rnida gimnastik stoldan matga (gollandcha, inglizcha "mat"-polga yoziladigan matoga sakrashni tanlagan, chunonchi: oldingi 180 ? aylanish bilan old tomonga, orqaga. Tajriba davomida tomir urishi, tayyorgarlik vaqti, mimika, gavda holat, barmoqlarni bukish qayd qilib berilgan.

Shunday qilib, irodaviy sifatlarni aniqlash va basholash metodlari o'zlarining rang-barangligi bilan tavsiflanadi. Tadqiqotchilar o'z faoliyatlarida

harakatlarning odatiy va qiyinlashtirilgan haroitlardagi xususiyatlari, ularning mashsuldorligi kabi hodisalarni qayd qilish imkoniyatiga ega bo'lganlar To'plangan ma'lumotlar taxlilining ko'rsatishicha, iroda motivlarda, maqsadlarda, o'zini o'zi basholashda, harakatlarda, faoliyatda o'z ifodasini topar ekan. Xuddi shu bois iroda- bu tashqi va ichki qiyinchiliklarni yengishni talab qiladigan qiliqlarni va harakatlarni inson tomonidan ongli boshqarishdir.

4. Shaxs irodasini o'rganish testi

Ijtimoiy-ruhiy eshtiyojga asoslangan holda mamlakatimiz yoshlarini komil inson qilib kamol toptirish uchun ularni o'zini o'zi uddalashga o'rgatishdan ish boshlamoq zarur. Shaxsning o'z faoliyatini va xulq-atvorini shaxsiy xoshish irodasiga bo'ysundirish, ro'yobga chiqarish mustaqil fikrlashni barqarorlashtiradi, ko'zlangan maqsadni amalga oshirishga puxta zamin shozirlaydi, har xil xususiyatli qiyinchiliklar oldida matonat, sabr-toqat tuyg'ularini namoyish etishga chorlaydi. Buning natijasida mustashkam irodali, prinsipal, qat'iyatli, uzoqni ko'zlovchi, teran fikrlovchi, aql-zakovatli, vatan tuyg'usi bilan yonuvchi shaqiqiy milliy vatanparvar yoshlarni ijtimoiy shayotida, ta'lim-tarbiya jarayonida shakllantiradi.

Insonga tug'ilishdan beriladigan tabiiy mayllardan, aqliy va axloqiy imkoniyatlardan unumli foydalanmasdan turib, yuksak ma'naviyatli, farosatli, ijodiy izlanuvchan shaxslarni voyaga yetkazib bo'lmaydi. Xuddi shu boisdan, insonning bolaligidan tortib to ijtimoiylashuviga qadar davr oralig'ida o'zini o'zi boshqarish usullari, vositalari bilan tanishtirish qat'iyatlilikni vujudga keltiradi.

Odatda iroda inson tomonidan o'z xulqi va faoliyatini ongli ravishda boshqarish sifatida basholanadi, maqsadga yo'naltirilgan xatti-harakat va xulq-atvorning amalga oshishida tashqi, ichki qiyinchiliklarni yengib o'tish tariqasida ta'riflanadi.

Yoshlarning irodasi, eng avvalo shaxsning ijtimoiy faolligida, mehnat faoliyatida, ijtimoiy tajribasida va ta'lim jarayonida namoyon bo'ladi.

Mazkur faollikdan uning mazmunini va shaklan tuzilishini farqlash mutlaqo zarur. Shaxs faolligining mazmundor tomoni- uning ijtimoiy xislatlarida o'z ifodasini topadi, chunki bunda ijtimoiy ko'rsatma (attityud), e'tiqodlar, ma'naviy shis-tuyg'ular, qiziqishlar dominantlik xususiyatini kasb etadi. Shaxs faolligining shakli faoliyatni amalga oshirishda ishtirok etuvchi ruhiy jarayonlar, ichki, tashqi va anglashilgan irodaviy xatti-harakat, intilish namoyon bo'lishi orqali aniqlanadi. Shaxs uchun qiyin haroitlarda o'zini o'zi ongli ravishda boshqara olish imkoniyati irodaviy zo'r berishning yordami bilan yuzaga keladi va belgilangan muayyan aniq maqsad, reja hamda uni ro'yobga chiqaruvchi xatti-harakatlar ularning ijrosiga yo'naltiriladi.

Barkamol avlod shaxsining psixologik xususiyatlari markaziy rolining motivasiya doirasi bajaradi va u eshtiyojlar, qiziqishlar, e'tiqodlar va ma'naviy shis-tuyg'ularda o'z aksini topadi. Shaxslarning shayoti va faoliyatida, shuningdek, ijtimoiy tarbiyasiga asta-sekin ustuvor va barqaror motivlar vujudga kela boshlaydi, ular inson ijtimoiy hartlangan yo'nalganligi va shayotiy pozisiyasini qat'iy belgilash uchun xizmat qiladi.

Aksariyat shollarda inson shaxsining ijtimoiy hartlangan xususiyatlari uning irodaviy faolligi yo'nalishini gavdalantiradi. Ijtimoiy yo'nalganlik shaxsning motivasion-irodaviy xislati shisoblanmish sobitqadamlikda o'z ifodasini topadi. Inson shaxsining irodaviy jarayonlari, holatlari, xislatlari faoliyatning motivlari va maqsadini amalga oshirishning o'ziga xos usuli sifatida yuzaga keladi. Aqliy faoliyatda irodaviy jarayonlar irodaviy xatti-harakatlar kechishining aynan ichida, ya'ni maqsad belgilashdan tortib to uning bajarilishigacha oraliqda ko'zga tashlanadi. Ongli xulq-atvorda, ixtiyoriy diqqatda, eslab qolishda, esga tushirishda, tafakkurda, xayolda ifodalanadi, murakkab muammolarni yechish, irodaviy zo'r berishni safarbar etish uchun mutlaqo zarur, chunki busiz mehnat va o'quv faoliyatida shech qanday natijaga erishish mumkin emas. Ularning o'zaro uyg'unlashuvi samaralar keltirish majmuasi sifatida ikkiyoqlama xususiyat kasb etadi. Mehnat faoliyatidagi va ta'lim jarayonidagi irodaviy holatlar-bu vujudga kelgan qiyinchiliklarni muvaffaqiyatli bartaraf etishning usullari, inson shaxsining omilkor, oqil ichki haroitlarining muvaqqat ruhiy hodisasidir. Ularning qatoriga bir talay shayotiy hart-haroitlar ta'siri ostida vujudga keluvchi optimizm va umumiy faollik, qiziquvchanlik, motivasion, mobilizasion tayyorgarlik, qat'iyatlilik xususiyatlari kiradi.

Mehnat va stress-emosional zo'riqishning keskin holati ko'rinishi, shakli shisoblanib, tashqi va ichki mushitning noxush omillarini shaxsga favqulodda ta'sir etish natijasida vujudga keladi. Ta'limiy hamkorlik (o'qituvchi bilan talaba hamda talabalarining o'zaro) faoliyatidagi frustrasiya-bilish faoliyatini tashkillashtirishning tubdan teskari tomonga yo'naltiruvchi ruhiy holatdir. Shaxs uzluksiz paydo bo'luvchi va bartaraf qilish qiyin to'siqlarning ta'siri ostida ruhan tushkunlik, o'zini yo'qotib qo'yish, ko'pincha eksperimentga, vaziyatga nisbatan agressiv (tajovus) reaksiyalar (javob xatti-harakatlari) yuzaga kelishi kuzatiladi.

Inson shaxsining irodaviy xislatlari- bu, mehnat faoliyatidagi, ta'lim jarayonidagi muvaqqat ruhiy holat emas, balki aksincha mazkur vaziyatga shech qanday bog'liq bo'lmagan odam turg'un, barqaror ruhiy tuzilmasidir. Uning irodaviy sifatlariga sobitqadamlik, tashabbuskorlik, qat'iyatlilik, mustaqillik, tashkillashganlik, ishbilarmonlik, o'zini qo'lga olish, jasurlik, chidamlilik va boshqalar kiradi. Shaxs irodasining bo'shligi, zaifligi qaysarlik, sabotsizlik, yalqovlik, qo'rqqoqlik, prinsipsizlik, betashabbuslik, erinchoqlik, loqaydlik singari tushunchalar orqali tavsiflanadi.

Bilimlarni va mehnat ko'nikmalarini egallashdagi sobitqadamlik-bosh irodaviy sifat shisoblanib, u irodaviy boshqa ko'rinishlarning taraqqiyot darajasini va yo'nalishini aniqlovchi asosiy omil bo'lib sanaladi. Mustaqil va kelajagi buyuk davlat ideallariga sodiqlik, Vatan oldidagi burchning yuksak darajada anglashi, jamoatchilik shissi, yurt ravnaqiga o'z hissasini qo'shish istagi va bularning barchasi o'zbek xalqiga xos bo'lgan sobitqadamlilik namunasidir.

Ta'lim-tarbiya jarayonidagi va mehnat faoliyatidagi tashabbuskorlik-shaxs o'z xoshish irodasiga binoan zarur xatti-harakatlarni amalga oshirish uquvidir. Mustaqil bilim olish va fikrlashdagi mehnat faoliyatidagi qat'iyatlilik- shaxs tomonidan jiddiy va puxta mulohaza yuritib qaror qabul qilish, uni izchil ravishda shayotga tatbiq etish xislatidir. Tirishqoqlik shaxs qiyinchiliklarni yengish uchun

kurashishda kuch-quvvatini aslo pasaytirmasdan, uzluksiz va uzoq muddat maqsadga erishish uchun intilish ko'nikmasidir.

Muammolarni yechish chog'ida chidamlilik-shaxs tomonidan qabul qilingan qarorni amalga oshirishga shalal beruvchi fikrni, shissiyot va xatti-harakatni tizginlovchi (tormozlovchi) inson uquvchanligidir. Tashkillanganlik-o'z harakati va xulqini rejalashtirish, xususan uni ijro etishda shaxsni rejaga asoslanish malakasidir. Matonatilik-qo'yilgan maqsadni muqaddas shis etgan holda o'zini oqlaydigan xavf-xatarga qo'l urish, qo'rqinchga nisbatan yuzma-yuz tura olish fazilatidir.

Ishbilarmonlik-har qanday o'ylanilgan ishni qiyinchiliklar va qarshiliklardan qat'i nazar omilkor yo'llar qo'llash tufayli oxiriga yetkazish xislatidir. Mustaqillik-o'z e'tiqodiga qat'iy ishonch, shaxsiy kuch-quvvatiga ishonish, boshqalarning yordamiga mushtojlik sezmaslik malakasidir.

Shaxsning xulq-atvorida, mehnat va o'quv faoliyatida, agarda ishlab chiqarish va ta'limiy mashg'ulotlar oqilona, shaqqoniy ravishda, to'g'ri uyushtirilsa, unchali muhim bo'lmagan irodaviy sifatlar ham paydo bo'lishi mumkin, chunonchi intizomlilik, o'zini qo'lga olishlik va hokazo.

Ushbu ruhiy holatni aniqlash uchun maxsus ishlab chiqilgan testdan foydalanish mumkin. Tavsiya qilinayotgan fikrlarga shaxs "Sha" yoki "YO'Q" degan javob qaytarish kerak.

1. Shayotdagi muvaffaqiyat tasodiflariga ko'ra oldindan qilingan shisob-kitoblarga ko'proq bog'liq bo'ladi deb o'ylayman.

2. Agar o'zimning sevimli mashg'ulotlarimdan ayrilsam, unda men uchun shayotning mazmuni yo'qoladi.

3. Men uchun har qanday ishning oqibati, natijasidan ko'ra, uning bajarilish jarayoni muhim.

4. Men odamlarning o'z yaqinlari bilan bo'lgan munosabatlarining yaxshi emasligidan ko'ra, ishdagi muvaffaqiyatsizlikdan ko'proq qayg'uradilar deb shisoblayman.

5. Mening fikrimcha, ko'pchilik odamlar yaqin kelajakka mo'ljallangan maqsad bilan emas, balki uzoqqa mo'ljallangan maqsad bilan yashaydilar.

6. Agar imkoniyat bo'lsa-da, lekin shech kim sezmasligiga ishonchim komil bo'lsa ham nojo'ya harakat qila olmayman.

7. Mening shayotimda muvaffaqiyatsizliklardan ko'ra muvaffaqiyatli kunlar ko'p bo'lgan.

8. Menga amaliy, ishchan, ishbilarmon odamlardan ko'ra shis-tuyg'uli, ko'ngilchan inson ko'proq yoqadi.

9. Shatto oddiy ishda ham men uning ba'zi elementlarini takomillashtirishga harakat qilaman.

10. Muvaffaqiyatga erishish shaqidagi fikrlarga berilib ketgan vaqtlarimda eshtiyotkorlik choralari unutib qo'yishim mumkin.

11. Yoshligimda ota-onam meni dangasa deb shisoblar edi.

12. Men o'zimning muvaffaqiyatsizliklarimga haroit emas, balki ko'proq o'zimni aybdor deb shisoblayman.

13. Ota-onam meni qattiq nazorat qilishgan.
  14. Menda qobiliyatga nisbatan sabr-toqat kuchli.
  15. o'z maqsadlarimdan qaytishga muvaffaqiyatga erisha olmasligim shaqidagi fikr emas, balki dangasalik sabab bo'ladi.
  16. Men o'zimni o'zimga ishongan odamman deb shisoblayman.
  17. Muvaffaqiyatga erishish uchun garchi imkoniyatlar mening foydamga bo'lmasa ham tavakkal qilishim mumkin.
  18. Men tirishqoq odam emasman.
  19. Hamma ishlar tekis (me'yorida) ketayotgan bo'lsa, unda mening g'ayratim yanada oshadi.
  20. Agar men gazetada ishlaganimda edi, unda turli voqealar shaqida yozishdan ko'ra, ko'proq odamlar yaratgan yangiliklarni yozgan bo'lar edim.
  21. Mening yaqinlarim odatda shaxsiy rejalarim bilan hamfikir bo'lmaydilar.
  22. Mendagi shayotga nisbatan bo'lgan talablarimning darajasi o'rtoqlarimning shunday talablaridan pastroq.
  23. Men o'z maqsadlarimga erishish yo'lida qat'iyman.
- Test kaliti. "Sha"-1, 2, 6, 7, 8, 9, 15, 17, 19, 20, 22, 23. "YO'Q"- 3, 4, 5, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 18, 21.

Natijalarning miqdoriy tashlili. Ballar yig'indisi 0-9 dan past bo'lganda-Sizning faoliyatingizda muvaffaqiyatga eshtiyoj yaqqol ko'rinmaydi. 10-13 ballgacha: Sizda muvaffaqiyatga intilish bor, lekin shayotda faoliyatingizni tashkil qilishda har doim ham muvaffaqiyatga eshtiyoj sezavermaysiz.

14-23 ballgacha: Sizning faoliyatingizda muvaffaqiyatga eshtiyoj yuqori darajada, har doim muvaffaqiyat bo'lishiga ishonasiz, qat'iysiz u yoki bu darajada murakkab, lekin bajarilishi mumkin ishlarni qilishni yoqtirasiz. 0-9 past, 10-13 o'rtacha, 14-23 yuqori.

MUNDARIJA

MUQADDIMA	4
BIRINCHI qISM PSIXOLOGIYA GA KIRISH	6
I BOB. PSIXOLOGIYA FANINING PREDMETI	6
1. Psixologiya shaqida tushuncha	6
2. Psixologiya fanining vujudga kelishi	18
3. Psixikaning fiziologik mexanizmlari	23
4. Psixologiya va uning moddiy asoslari	28
5. Psixika va aks ettirish	30
II BOB. PSIXOLOGIYA FANINING SOHALARI VA UNING TADQIQOT METODLARI	35
1. Psixologiya fanining sohalari va ularning o'ziga xos xususiyatlari	35
2. Psixologiyaning metodologiyasi va prinsiplari	49
3. Inson psixikasining ilmiy-tadqiqot metodlari	57
III BOB. ONGNING PSIXOLOGIK TAVSIFI	64
1. Ongning paydo bo'lishi va uning ijtimoiy tarixiy moshiyati	64
2. Ong moshiyati	
IV BOB. FAOLIYATNING PSIXOLOGIK TALQINI	74
1. Faoliyat to'g'risida umumiy tushuncha	74
2. Faoliyatning tuzilishi	76
2.1. Faoliyatning o'ziga xosligi	80
3. Faoliyatni interiorizatsiyalash va ekstereorizatsiyalash	82
4. Faoliyatning o'zlashtirilishi va malakalarni egallash	83
5. Inson shayoti va faoliyatini o'zgartuvchi asosiy omillar	94
6. Reorientatsiya psixologik muammo sifatida	98
IKKINCHI Bo'LIM. SHAXS	102
V BOB. SHAXS TO'G'RISIDA UMUMIY TUSHUNCHA	102
1. Umumiy tushuncha	102
2. "Endopsixika" va "Ekzopsixika" shaqida tushuncha	105
3. Chet el psixologiyasida shaxs nazariyalari	111
4. Sobiq Sovet psixologiyasida shaxs rivojlanishi nazariyalari harshlari	121
5. Sobiq sovet psixologiyasida shaxs ta'rifi	
6. Shaxsning psixologik tuzilishi modellari tashlili	129
7. XXI asr odamlari	139
8. o'zini o'zi anglash	153
UCHINCHI Bo'LIM. SHAXSNING ICHKI REGULYASIYA SI	165
VI BOB. ICHKI REGULYASIYA TARKIBLARI	165
1. Eshtiyoj to'g'risida tushuncha	
1.1. Eshtiyojlar faollikning manbai sifatida	165

1.2. Eshtiyojlarning turlari	168
1.3. Inson eshtiyojlarining rivojlanishi	172
2. qiziqishning psixologik tavsifi	175
3. Shaxsning ustanovkasi yoki anglanilmagan mayllari.	182
4. Shaxsning e'tiqodi va dunyoqarashi	186
5. Motivasiya. Motivasiya va motivlarning nazariy muammolari	186
5.2. Motiv muomalasi va uning yechimiga doir mulohazalar.	196
5.3. Shaxsning shakllanishida motivasiyaning roli.	197
5.4. o'quv faoliyati motivlari to'g'risida mulohazalar.	199
5.5. Motiv klassifikatsiyasi	203
To'RTINCHI Bo'LIM. SHAXSNING SHISSIY-IRODAVIY JABSHALARI 205	
VII BOB. SHISSIYOT 205	
1. Shissiyot to'g'risida umumiy tushuncha	205
2. Shissiyotning o'ziga xosligi	207
3. Shissiyot va emosional holatlarning fiziologik asoslari	215
4. Odam va shayvon emosiyalari	219
5. Shissiyot kechinmalarining shakllari	221
6. Yuksak shislar	228
7. Shaxs fidoyilik tuyg'usini psixologik basholash	229
8. Vatanparvarlik shis-tuyg'usini basholash mezonlari	234
VIII BOB. IRODA	
1. Iroda to'g'risida tushuncha	
2. Iroda aktining tuzilishi	
3. Iroda nazariyasi va tadqiqoti to'g'risida tushuncha	
4. Shaxs irodasini o'rganish testi	